

ISSN 2565-5043 Print
ISSN 2822-1974 Online

प्रशासन

(सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी जर्नल)

PRASHASAN

(The Nepalese Journal of Public Administration)

वर्ष ५६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९, २०८१ असार
Volume 56, Issue 1, No. 139, July 2024

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

१३८

प्रशासन

(सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी जर्नल)

PRASHASAN

(The Nepalese Journal of Public Administration)

वर्ष ५६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९, २०८१ असार

Volume 56, Issue 1, No. 139, July 2024

"व्यावसायिक र सिर्जनशील प्रशासन: विकास, समृद्धि र सुशासन"

२०७८-२०८२

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

प्रशासन

वर्ष ५६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९, २०८१ असार

प्रकाशक: सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

प्रशासन सुधार तथा व्यवस्थापन परीक्षण शाखा

सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. +९७७-०१-४२००२९१, ४२००३६४, ४२००३०२

Email: prashasan.journal@mofaga.gov.np, admin.reform.section@mofaga.gov.np

Web : www.mofaga.gov.np

प्रशासन

(सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी जर्नल)

PRASHASAN

(The Nepalese Journal of Public Administration)

वर्ष ५६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९, २०८१ असार

Volume 56, Issue 1, No. 139, July 2024

संरक्षक

मुकुन्द प्रसाद निरौला
सचिव

प्रधान सम्पादक

उमेश कुमार ढकाल
सहसचिव

कार्यकारी सम्पादक

खिल राज राई
उपसचिव

सम्पादक

गंगब्रह्मादुर थापा
शाखा अधिकृत

गौरव पन्थी
शाखा अधिकृत

अबिलाल राई
शाखा अधिकृत

प्रकाशक

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

संस्करण

प्रकाशन वर्ष: २०८१ असार

वर्ष ५६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९,

आवरण तस्वीर: सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

© : सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

यस जर्नलमा प्रकाशित लेखमा व्यक्त धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवम् निजी हुन् । यसप्रति सम्पादन मण्डल र प्रकाशक जवाफदेही हुने छैनन् । प्रकाशित लेखबारे आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न चाहने पाठक वर्गलाई यस मन्त्रालयको प्रशासन सुधार तथा व्यवस्थापन परीक्षण शाखामा पठाउन अनुरोध गरिन्छ । प्राप्त प्रतिक्रियाका सम्बन्धमा सम्बन्धित लेखकलाई जानकारी दिई सम्भव भएसम्म जवाफसमेत प्रकाशित गरिनेछ । व्यक्तिगत रूपमा आरोपित र लाञ्छनायुक्त प्रतिक्रिया प्रकाशन गर्न सम्पादन मण्डल बाध्य हुने छैन ।

सम्पादकीय

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट प्रशासन जर्नल प्रकाशन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८० बमोजिम राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा प्रकाशित हुने जर्नलको ढाँचामा प्रशासन जर्नलको १३९औँ अङ्क प्रकाशन गरिएको छ। सार्वजनिक प्रशासन तथा सार्वजनिक व्यवस्थापन, सार्वजनिक नीति तथा विकास नीति, विकास प्रशासन तथा व्यवस्थापन, आर्थिक तथा सामाजिक विकास, शासन प्रणाली, शासकीय सुधार, सुशासन, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, सार्वजनिक प्रशासनमा सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सौच लगायत समसामयिक विषय क्षेत्रहरूलाई जर्नलमा समावेश गर्ने कार्यविधिको व्यवस्था बमोजिम विभिन्न विचारमूलक तथा अनुसन्धानमूलक/तथ्यमूलक लेख/रचना यस अङ्कमा समावेश गरी पाठकसमक्ष पुऱ्याउन पाउँदा हामीलाई अत्यन्त खुसी लागेको छ।

लेख/रचनाको विषयविज्ञ समीक्षा (Peer Review) तथा बौद्धिक चोरी परीक्षण (Plagiarism Check) सहित प्रकाशित प्रशासन जर्नल प्राज्ञिक क्षेत्रको रोजाइमा पर्ने विश्वास हामीले लिएका छौँ। डिजिटल प्रविधिको बढ्दो प्रयोगसँगै पाठक वर्गको सहज पहुँचमा पुऱ्याउन जर्नललाई विगतदेखि नै NepJOL (Nepal Journals Online) मा आवद्ध गरिएको छ। यसले गर्दा लेखक र पाठकहरूमाझ जर्नलप्रतिको रुचिमा बढोत्तरी भएको हामीले पाएका छौँ।

सार्वजनिक चासो र सरोकारलाई नजिकबाट हेर्दै आउनु भएका बौद्धिक पाठकहरूको रोजाइमा यस जर्नललाई पुऱ्याउन समयानुकूल परिमार्जन र परिस्कृत गरिँदै आइएको छ। आगामी दिनमा यस जर्नललाई सार्वजनिक प्रशासन क्षेत्रको स्तरीय प्राज्ञिक जर्नलको रूपमा विकास गरी अझ पठनीय बनाउन सार्वजनिक प्रशासन सम्बद्ध अध्ययन अनुसन्धानमा रुचि राख्ने सबै बौद्धिक वर्ग तथा पाठकहरूका पृष्ठपोषण हाम्रा लागि मार्गदर्शन हुनेछन्। यस अङ्कका लेखहरूको भाषा सम्पादन गरिदिनु भएका त्रिभुवन विश्वविद्यालयका उपप्राध्यापक शक्तिराज नेपाल प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौँ।

प्रकाशकीय तथा सम्पादकीय नीति

- (क) प्रायोगिक, अनुसन्धानमूलक, तथ्यपरक, सैद्धान्तिक अवधारणामूलक एवम् मौलिक लेख/रचना तथा कृति समीक्षालाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- (ख) लेखकबाट प्राप्त भएको लेखको पाण्डुलिपी तथा लेखकको परिचय लगायतका विषय जर्नल प्रकाशन पूर्व सम्पादन मण्डल तथा जर्नल प्रकाशनका क्रममा खटिने कर्मचारी बाहेक गोप्य रहनेछ। अस्वीकृत लेख/रचना तथा लेखकको परिचय सार्वजनिक गरिने छैन।
- (ग) प्रकाशनका लागि लेख/रचना स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने अधिकार सम्पादन मण्डलमा रहनेछ। अस्वीकृत भएका लेखका लेखकलाई सोको जानकारी गराइनेछ।
- (घ) सम्पादन मण्डलबाट स्वीकृत सबै लेख एकै अङ्क वा पछिल्लो अङ्कमा क्रमशः प्रकाशन गर्न सकिनेछ।
- (ङ) प्रकाशनका लागि छनौट हुने सबै लेखको विषयविज्ञ समीक्षा (Peer Review) गरिनेछ।
- (च) प्रकाशनमा औपचारिक भाषाशैली प्रयोग गरिनेछ। कुनै व्यक्ति वा समुदाय वा सम्प्रदाय विशेषको प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने गरी लेखिएका लेख/रचना समावेश गरिने छैन।
- (छ) कुनै राजनैतिक विचारप्रति प्रत्यक्ष झुकाव राख्ने लेख/रचना प्रकाशनमा समावेश गरिने छैन।
- (ज) अन्यत्र प्रकाशन भइसकेको लेख/रचना स्वीकार गरिने छैन।
- (झ) अन्यत्र प्रकाशित लेख रचनाको कुनै अंश वा खण्ड हुबहु नक्कल गरेको लेख/रचना समावेश गरिने छैन। तर त्यस्ता लेख रचनाको कुनै अंश वा खण्ड लेख/रचनामा समावेश गर्दा तोकिएको ढाँचामा अनिवार्य रूपमा स्रोत खुलाउनु पर्नेछ।
- (ञ) प्राप्त लेख/रचनाको बौद्धिक चोरी परीक्षण (Plagiarism Check) गरिनेछ। यस्तो परीक्षणमा असफल लेख/रचनालाई समावेश गरिने छैन।
- (ट) संयुक्त रूपमा लेखिएका लेख रचनामा मूल लेखक तथा सहलेखकको परिचय तथा आबद्धता स्पष्ट रूपमा खुलाउनुपर्नेछ।
- (ठ) प्रचलित नेपाल कानून, सरकारका घोषित नीति तथा कार्यक्रम प्रतिकूलका लेख/रचना जर्नलमा समावेश गरिने छैन। तर उल्लिखित विषयमा अनुसन्धानमूलक, तथ्यपरक र आलोचनात्मक दृष्टिले लेखिएका लेख/रचना समावेश गर्न बाधा पुग्ने छैन।
- (ड) प्रकाशित हुने लेख/रचनाको प्रतिलिपि अधिकार प्रचलित कानूनबमोजिम मन्त्रालयसँग रहनेछ।
- (ढ) प्रकाशित लेख/रचनामा व्यक्त धारणा सम्बन्धित लेखकको निजी धारणा हुनेछ। यसप्रति प्रकाशक तथा सम्पादन मण्डल जवाफदेही हुने छैन।

लेख रचनाका प्राथमिकताको विषयक्षेत्र

- (क) सार्वजनिक प्रशासन तथा सार्वजनिक व्यवस्थापन,
- (ख) सार्वजनिक नीति तथा विकास नीति,
- (ग) विकास प्रशासन तथा व्यवस्थापन,
- (घ) आर्थिक तथा सामाजिक विकास,
- (ङ) शासन प्रणाली,
- (च) शासकीय सुधार,
- (छ) सुशासन,
- (ज) सार्वजनिक सेवा प्रवाह,
- (झ) सार्वजनिक प्रशासनमा सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सोत्र,
- (ञ) समसामयिक अन्य विषयहरू।

विषयसूची

शीर्षक

नेपाली खण्ड

नेतृत्व विकासमा सनातन ग्रन्थको मार्गदर्शन <i>कमल प्रसाद भट्टराई</i>	१-१४
नेपालमा सार्वजनिक प्रशासन र यसको अर्थराजनीति <i>डा. गोपीकृष्ण खनाल</i>	१५-३२
सुशासन र सदाचार: आवश्यकता र व्यवहार <i>ठाकुरप्रसाद बस्ताकोटी</i>	३३-४४
नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप: वर्तमान अवस्था र भावी दिशा <i>तीर्थराज राई</i>	४५-६४
नेपालमा सन्तुलित बसोबास र व्यवस्थित सहरीकरण : नीति र नतिजा <i>राजेशबाबु घिमिरे</i>	६५-७९
नेपालको सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी नीति तर्जुमामा अनुसन्धानको प्रयोग <i>हरि प्रसाद उपाध्याय</i>	८०-९४

अङ्ग्रेजी खण्ड

Energy Security Strategy for Nepal <i>Chhabindra Parajuli</i>	95-103
Socio-Anthropological Analysis of Vulnerability Assessment and Polycentric Disaster Governance <i>Kedar Satyal</i>	104-122
Foreign Trade as a major aspect of National Security: Does it apply to Nepal? <i>Lila Prasad Sharma</i>	123-134
Digitalization of Government Services and Citizen Satisfaction: A Case Study in Dhankuta District, Nepal <i>Pradeep Phuyal</i>	135-152
An analysis of the determinants of Foreign Direct Investment (FDI) inflow in Nepal <i>Sushil Lamsal</i>	153-166

नेतृत्व विकासमा सनातन ग्रन्थको मार्गदर्शन

कमल प्रसाद भट्टराई*

लेखसार (Abstract)

नेतृत्व मानव सभ्यतासँगै विकास हुँदै आएको अवधारणा हो। सनातन एवम् पौराणिक ग्रन्थ शास्त्रहरू देखि नै नेतृत्वका आधारभूत सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन हुँदै आएको पाइन्छ। सनातन दर्शन वा ग्रन्थ अनुसार एउटा समाजको ससानो सङ्गठनदेखि राष्ट्र र बहुराष्ट्र (राज्य, साम्राज्य, लोक, परलोक) सम्मको समग्र विकासको मार्गदर्शन गर्न सक्ने बुद्धिमान र धार्मिक (Righteous) व्यक्तित्व नै नेता/राजा/शासकका रूपमा चित्रण हुँदै आएको छ। यस लेखमा नेता भन्नाले राष्ट्रियदेखि स्थानीयसम्म र बृहत् सङ्गठनदेखि सूक्ष्म सङ्गठनसम्मको तह वा निकायलाई अगाडि बढाउने वा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा पाएको वा लिएको अग्रदुतलाई इङ्गित गरिएको छ र त्यस्तो अग्रदुतको कार्यलाई नेतृत्व भनिएको छ। प्रस्तुत लेखमा नेतृत्वका आधुनिक सिद्धान्तहरू, नेतृत्वका सर्वोत्कृष्ट गुणहरू, आधुनिक नेतृत्वमाथि हुने गरेका आलोचनाहरूको चर्चा गर्दै वैदिक कालदेखिका सनातन ग्रन्थहरूमा नेतृत्वका विषयमा के कस्ता गुणहरू उल्लेख गरिएको थियो भन्ने विषय प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी विक्षेपण गर्दा प्रभावकारी नेतृत्वमा हुनुपर्ने गुणहरू, आधुनिक समाज रूपान्तरणका लागि नेतृत्वले सामना गर्नुपर्ने चुनौतीको व्याख्या गर्दै वैदिक एवम् सनातन ज्ञानबाट नेतृत्व कौशलका बारेमा के कुरा सिक्न सकिन्छ र त्यस्तो ज्ञानबाट दीक्षित असल नेताले कसरी प्रभावकारी मार्गदर्शन प्रदान गरी सफल नेतृत्व प्रदान गर्न सक्छ भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ। सनातन ग्रन्थहरूले समग्रमा नेतृत्वको सार नै “सर्वेभवन्तु सुखिन ” अर्थात् नेतृत्वको अन्तिम लक्ष्य आफू र जगतको वास्तविकतालाई वा ब्रम्हसत्यलाई बुझ्नु र त्यसैअनुरूप आफूले नेतृत्व गरेका क्षेत्रको समग्र शान्ति र समृद्धिका लागि योगदान दिनु हो भन्ने चर्चा गरेका छन्। नेतृत्वमा वैराग्य, आत्मज्ञान, करुणा, प्रज्ञा निष्काम कर्मलगायतका असाधारण गुणहरू हुन आवश्यक रहेको हुन्छ साथै त्यस्ता गुणहरूले युक्त भएका नेताले मात्र दिगो र प्रभावकारी नेतृत्व प्रदान गर्न सक्दछ भन्ने कुरामा

* सहसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: kamalbhattarai528@gmail.com

जोड दिदै सनातन ग्रन्थहरु एकमतले नेताको विकल्पमा समेत धारणा राखदछन्। शास्त्रका अनुसार यदि नेतामा असल गुणहरु भएनन् भने त्यस्तो नेताले समाजको बृहत्तर शान्ति र अग्रगमनका लागि मार्ग प्रशस्त गर्न नसक्ने हुनाले समाजमा समयानुकूल सुव्यवस्थाका लागि नवीन नेतृत्वको जन्म हुँदै जान्छ भनेर श्लोकका माध्यमबाट “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत, अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमः” भनिएको छ। यस श्लोकले इङ्कित गरेअनुसार समसामयिक नेतृत्वले समाजलाई सुव्यवस्थार्थ डोर्याउन नसक्ने हो भने उक्त श्लोकले भने झैं समयचक्रले पुराना नेतालाई पाखा लगाउँदै र नयाँ नेतृत्वलाई जन्माउँदै समाज निरन्तर अगाडि बढ्दै आएको र भविष्यमा पनि यसैअनुसार नेतृत्व विकास हुँदै जाने हुनाले नेतृत्वलाई सजगता प्रदान गर्न यस लेखको उद्देश्य रहेको छ।

शब्दकुञ्जी: नेतृत्व, चरित्र, दर्शन, सिद्धान्त, सनातन ग्रन्थ शास्त्र।

पृष्ठभूमि (Background)

नेतृत्वका विश्वव्यापी सिद्धान्तहरुले कसरी प्रभावकारी कार्य सम्पादन गरेर वा गराएर आफ्नो समूहलाई मार्ग दर्शन गर्न उत्प्रेरित गर्ने वा प्रोत्साहन दिने भन्ने विषयको ज्ञान दिएर नेतालाई मार्ग दर्शन गर्दछन्। सनातन दर्शन वा ग्रन्थअनुसार एउटा समाजका ससाना सङ्गठनदेखि राष्ट्र र बहुराष्ट्र (राज्य, साम्राज्य, लोक, परलोक) सम्मको समग्र विकासको मार्गदर्शन गर्न सक्ने बुद्धिमान र धार्मिक व्यक्तित्व नै नेता/राजा/शासकका रूपमा चित्रण हुँदै आएको छ। यस लेखमा राष्ट्रदेखि स्थानीयसम्म र बृहत् सङ्गठनदेखि सूक्ष्म सङ्गठनसम्मको तह वा निकायलाई अगाडि बढाउने वा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा पाएको वा लिएको अगुवाको कार्यलाई नेतृत्व भनिएको छ। नेतृत्व सम्बन्धी प्रेरणादायी शैलीका केही सिद्धान्तहरु निम्नअनुसार चर्चा गर्न सकिन्छ :

दूरदृष्टि (Vision)

नेताको स्पष्ट र लक्ष्योन्मुख सोचले समूहको सदस्यलाई दिशा निर्देश गरेर लक्ष्यप्रति प्रेरित गर्दछ।

दूरदृष्टि भएको नेताले एउटा सुन्दर भविष्यको सुस्पष्ट चित्र कोर्न सक्छ। नेताले नै लक्ष्य र उद्देश्यहरु उल्लेख गरेर समूहका सदस्यहरुलाई र सिङ्गो सङ्गठनलाई सफलताको बाटोमा डोर्याउन सक्दछ। त्यस्तो स्पष्ट र निर्दिष्ट उद्देश्य समूहका सदस्यमा आत्मविश्वास जगाउँछ र सबैलाई साझा उद्देश्य प्राप्तिका लागि एकताबद्ध भई अगाडि बढ्न उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ।

इमान्दारिता (Integrity)

नेतामा इमान्दारिता हुनुपर्दछ। उनीहरूका कार्यमा पारदर्शिता र एकरूपता हुनुपर्दछ। इमान्दारिताले नै विश्वासको जग बसाउँछ। विश्वासले नै सङ्गठनका सदस्यहरू विचमा बलियो सम्बन्ध स्थापित गर्दछ। जब नेताले इमान्दारितापूर्वक कार्यसम्पादन गर्दछ तबमात्र आफ्ना मातहतका सदस्यहरूबाट सम्मान र सुझाव प्राप्त गर्दछ। यसबाट सङ्गठनभित्र सकारात्मक कार्य संस्कृतिको विकास हुन जान्छ।

सञ्चार (Communication)

प्रभावकारी सञ्चारले समूहका सदस्यहरूका विच आपसमा विश्वास जगाउँछ, समझदारीका विकास हुन्छ र सहकार्यको भावना जागृत हुन्छ। प्रस्टसँग र निरन्तर सूचना आदानप्रदान गर्न सक्ने नेताले नै सबै सदस्यलाई एउटै डुङ्गामा छौं भन्ने भावनाको विकास गरेर असमझदारी हटाउँदै सिर्जनशील यात्रामा अगाडि बढाउन सक्छ। राम्रो सञ्चारका लागि असल श्रोता हुनु पनि जरुरी हुन्छ। यसले नेतालाई अरुका कुरा सुनेर समस्याको सही समाधान गर्न मद्दत गर्दछ साथै समूहका सदस्यको सम्बन्ध थप प्रगाढ बनाउँछ।

सशक्तीकरण (Empowerment)

अधिकारको प्रत्यायोजन र मातहतमा गरिने सहयोगले सङ्गठनको दक्षता र आत्मविश्वास बढ्छ। यसरी सशक्तीकरण गरिएका सङ्गठनका सदस्यले आफूलाई सङ्गठनमा महत्त्व दिइएको र विश्वास गरिएको अनुभूति गर्दछन् जसले उनीहरूको कार्यप्रतिको सन्तुष्टि बढाउने र उत्प्रेरणा जगाइदिने गर्दछ। फलस्वरूप आफ्नो संलग्नताको (engaged) अनुभूतिले उनीहरूमा अझ सिर्जनशील भई काम गर्न प्रेरणा मिल्छ र उनीहरूलाई सङ्गठनको श्रेय वृद्धि र सफलताउन्मुख कार्य सम्पादन गर्न उत्साहित बनाउँछ।

अनुकूलन क्षमता (Adaptability)

सफल नेतामा हुनुपर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण गुण भनेको पारिवर्तित पारिस्थितिअनुकूल हुन सक्नु र सिर्जनशीलतालाई आत्मसात गर्नु पनि हो। आजको द्रुततर विकसित विश्व परिवेशमा परिवर्तनलाई अवश्यम्भावी यथार्थ मानेर तदनुकूलको नीति अवलम्बन गर्नु अति आवश्यक हुन्छ। नयाँ सोचविचार, विधि र प्रविधिबाट निरन्तर सिक्दै नवीन एवम् सकारात्मक क्रमभङ्गता ल्याउँदै अगाडि बढ्न सक्ने नेता सफल मानिन्छ।

असल नेतामा हुनुपर्ने उत्कृष्ट चरित्रहरू (Best Characters of a good leader)

असल नेतामा अरुलाई प्रोत्साहित गर्ने र मार्गदर्शन गर्ने लगायतका विलक्षण प्रतिभाहरू विद्यमान हुन्छन्। जसले उनीहरूलाई नेतृत्वमा स्वीकार्य बनाई रहन्छ। त्यस्ता अनुपम लक्षणहरू पनि यसप्रकार छन् :

भावनात्मक चातुर्य(Emotional Intelligence) : भावनात्मक चातुर्यलाई नेतृत्वको महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ। किनकि यसबाट नै नेतालाई समूहका अन्य सदस्यहरूसँग गहिरोसँग अन्तर घुलन हुन मद्दत मिल्दछ। असल नेतामा अरुको भावनालाई आत्मसात गर्दै उनीहरूको बुद्धिलाई कदर गर्न सक्ने विशेष प्रकारका गुणहरू हुन्छन्। अरुको भावनालाई बुझ्ने र तदनुरूप व्यवस्थापन गर्न सक्ने नेताले नै सामान्य अवस्थादेखि विशेष चुनौतीपूर्ण परिस्थितिहरूमा सङ्गठनका सदस्यहरूसँग सुमधुर, सालिन र रचनात्मक आचरण पस्किन सक्दछ जो उसको सफलताको प्रमुख कारक बन्दछ।

निर्णय क्षमता (Decisiveness) : आत्मविश्वासका साथ र प्रस्ट रूपमा सही सूचनामा आधारित निर्णय गर्न सक्ने क्षमतालाई वास्तविक अर्थमा निर्णय क्षमता भनिन्छ। असल नेतामा निर्णय क्षमता हुन्छ जसका कारण उनीहरूले तोकिएको वा आवश्यक परेको समयमा नै सुसूचित निर्णय गर्न सक्छन्। यसका लागि नेताले विषयसँग सम्बन्धित आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्ने, परिस्थितिको विश्लेषण गर्ने र विभिन्न विकल्पहरू मध्ये सङ्गठनका सदस्यको बृहत्तर हितका पक्षमा सर्वोत्तम विकल्प छनौट गरी निर्णय गर्दछन्।

सहानुभूति (Empathy) : एउटा असल नेतामा हुनुपर्ने गुणहरू मध्ये अरुको पिरमर्का वा वेदनालाई बुझेर उनीहरू प्रति करुणा प्रस्तुत गर्न सक्ने क्षमता पनि महत्त्वपूर्ण हो। अरुको पिरमर्का वा अरुमा परेको भावनात्मक अवस्थाप्रति आफूले स्वयंको विषयमा जतिकै संवेदनशील भएर उनीहरूप्रति करुणा भाव राख्नु असल नेताको क्षमता र कर्तव्य दुवै हुन जान्छ। यसरी अरुका सही सरोकारलाई बुझ्नु र सक्दो सहयोग गर्नुले सङ्गठनमा सकारात्मक कार्य वातावरण सिर्जना गर्दछ साथै यसले परिस्थितिअनुसारका समस्यामा खुला सञ्चार र सहकार्यलाई बढावा दिन्छ।

लचकता (Resilience) : असल नेतामा चुनौतीहरूको व्यवस्थापन गर्न सक्ने र विषम परिस्थितिबाट सिकेर नयाँ ढङ्गले अगाडि बढ्न सक्ने लचक क्षमता हुनुपर्दछ। लचक नेताले विषम परिस्थितिलाई दृढ सङ्कल्प र लगनशीलताका साथ सामना गर्दछन्। यस्ता नेताले विषमतालाई अवसरको रूपमा लिन्छन्, यसैलाई सिकाइ र प्रगतिको मार्गका रूपमा ग्रहण गर्दछन् र समूहका सदस्यहरूलाई समेत यसैअनुरूप अनुशिक्षण, प्रशिक्षण र प्रोत्साहित गर्दछन्।

नम्रता (Humility) : आफ्नो क्षमताको सीमिततालाई बुझ्ने र अरुको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्न सक्नु पनि विवेकशील नेताको बहुमूल्य गुण हो। यस्ता नेताले सबैकाम आफूले मात्र गर्न नसकिने भन्ने बुझेका

हुन्छन् र तिनीहरूले आफ्नै कमीकमजोरीलाई मनन् गरेर अरुबाट सुझाव र सहयोगको अपेक्षा गर्ने गर्दछन्। यस्ता नम्र नेताबाट समूहका सदस्यहरूमा सहकार्य र पारस्परिक कदरको भावना जागृत हुन जान्छ।

सामसामयिक नेतामा हुनुपर्ने पुरक गुणहरू (Supplementary Characteristics of Contemporary leader)

आधुनिक समयमा नेताहरूले जटिल र चलायमान वातावरणसंग मिल्दोजुल्दो हुन सक्ने थप क्षमता समेत राख्नुपर्छ। जस्तै :

डिजिटल जानकार (Digital Savviness) : आधुनिक समयमा प्रभावकारी सञ्चार गरी आफू, आफ्नो सङ्गठन र सदस्यहरूको क्षमता प्रस्तुत गर्न तथा आवश्यकतानुसार सञ्चार, समन्वय, सहकार्यका माध्यमबाट उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न डिजिटल प्रविधिको प्रयोगलाई आत्मसात गर्दै अगाडि बढ्नु पर्ने हुन्छ। विभिन्न प्रकारका डिजिटल उपकरणहरू र प्लेटफर्मका बारेमा जानकार एवम् प्रयोग गर्न अभ्यस्तसमेत हुनुपर्ने हुन्छ। यस्ता उपकरण र प्लेटफर्म जस्तै; फेसबुक, हाट्सएप, युट्यूब, इन्स्टाग्राम, विच्याट, टिकटक, टेलिग्राम, स्न्याप्च्याट, भाइवर आदिको प्रयोगबाट नै प्रभावकारी सञ्चार सम्भव हुने गरेको छ। त्यसैगरी आयोजना व्यवस्थापनमा इनपुट, आउटपुट, आउटकम (नतिजा), इम्प्याक्ट (प्रभाव) को विश्लेषण गरेर विकास कार्यलाई विश्वस्त पार्न सक्ने क्षमताको पनि प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ। निर्णय गर्दा तथ्याङ्कमा आधारित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नका लागि निर्णय निर्माण चक्र, SWOT Analysis, रणनीतिक नक्सा (Strategic map), निर्णय सञ्जाल (Decision matrix) आदिलाई प्रयोग गर्न सक्ने नेता स्वभाविक रूपमा बढी क्षमतावान र तार्किक कहलिन्छ। यस्तो नेताले आम जनतामा थप आशा र भरोसा दिलाउन सक्छ।

वैश्विक मानसिकता (Global Mindset) : सङ्गठनको सम्बन्ध विश्व बजार र बाह्य समुदायसँग समेत हुने भएकाले अन्तरराष्ट्रिय बजारअनुकूल समन्वय गर्नुका साथै सांस्कृतिक विविधतालाई बुझेर मात्र व्यापक सहकार्य गर्न सकिन्छ। यस्तो विश्व परिवेशमा प्रभाव विस्तार गर्न सक्ने नेतामा विश्व बजार र समुदायका व्यापक विषयवस्तुहरूका बारेमा जानकार हुने, त्यस्ता पक्षहरूलाई आत्मसात गर्ने, स्विकार वा अस्विकारको तर्कसङ्गत् धारणा प्रस्तुत गर्न सक्ने खुलापनको मानसिकता जरुरी हुन्छ। लचकतापूर्वक हरेक विषयलाई ग्रहण गर्न सक्ने, विविध संस्कृतिलाई सम्मान गर्न सक्ने र टाढैबाट त्यस्ता परिस्थितलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न सक्ने कुशलतासमेत जरुरी हुन्छ।

दिगोपनामा ध्यान केन्द्रित (Sustainability focus) : आधुनिक समयमा नेताले वातावरणीय र सामुदायिक दिगो विकासका अवधारणालाई समेत राम्ररी विश्लेषण गरेर निर्णय निर्माण गर्नुपर्ने हुनाले तिनीहरूले वातावरण र समाजप्रति सकारात्मक धारणा र प्रभाव प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्दछ। सङ्गठनलाई वातावरण र

समाजप्रति दिगोपना र जवाफदेहिताको मूल्य मान्यतामा केन्द्रित गर्दै रणनीतिक रूपमा अगाडि बढाउँदै जानुपर्ने हुन्छ।

नवप्रवर्तन उन्मुख (Innovation Driven) : यो विषय सिर्जनाशीलतालाई प्रवर्द्धन गर्ने र जोखिमलाई उन्नति र विस्तारको आधारशीला मात्रै कुरासँग सम्बन्धित छ। सोचयुक्त (Visionary) नेतामा प्रयोग गर्दै र सिक्दै विकासमा अगाडि बढ्ने निरन्तर प्रगतिको अवलम्बन गर्ने गुण रहेको हुन्छ। उनीहरूले आफ्नो मातहतका सदस्यलाई पुरातन ज्ञान, प्रविधि र प्रवृत्तिबाट माथि उठ्न उत्प्रेरित गर्दछन्, नविन अवधारणालाई स्वागत गर्दै रणनीतिक निर्णय गर्दछन् तथा विकास र उन्नतिलाई सिघ्रगति प्रदान गर्दछन्।

चुस्त दृष्टिकोण (Nimble Approach) : आधुनिक समय शिघ्र रूपमा परिवर्तन भइरहेको छ। यस्तो गतिमान वातावरणमा छिटोछिटो हुने परिवर्तनलाई आँकलन गर्दै लचकतापूर्वक आत्मसात गर्नसक्ने नेतालाई समाजमा स्विकार गरिन्छ। परिवर्तित परिस्थितिलाई शिघ्रतापूर्वक अपनाउनु, नेतृत्व शैलीलाई सोहीअनुरूप समायोजन गर्न लचकता अपनाउनु, प्रयोग गर्दै र सिक्दै अगाडि बढ्नु, अनिश्चतताप्रति सजग हुँदै त्यसबाट सिर्जना हुन सक्ने अवसरलाई पूँजिकृत गर्नसक्ने चुस्त दृष्टिकोणयुक्त नेताले नै वास्तवमा समसामयिक परिस्थितिमा सङ्गठनलाई गति दिन सक्छ।

आधुनिक समयमा नेतृत्वको आलोचनात्मक विश्लेषण (Critical Analysis of contemporary leadership)

वर्तमान समयमा केही सत्यवादी, धर्मपरायण, विवेकशील नेतालाई छाड्ने हो भने अधिकांश नेतृत्व अविवेकी, असत्य, अघर्मी, स्वार्थी, कानुन उल्लङ्घन गर्ने लगायतका आरोपबाट आलोचित हुँदै आएका छन्। वैदिक समयदेखिका सनातन ग्रन्थलाई साभार गर्ने हो भने कलियुगका नेता अर्थात् वर्तमान समयका नेताको चरित्रलाई वा तत्कालीन समयको भाषाअनुसार कलियुगका जुनसुकै सङ्गठनको नेतृत्व गर्ने नेता/राजा/शासकको चरित्रलाई लोभी, स्वार्थी, नियम कानुनको बर्खिलाप चल्नेलगायतका खराब व्यवहार र आचरणबाट ग्रसित तत्त्वको रूपमा समेत व्याख्या गर्ने गरिएको छ। अतः ग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसारको कलियुगमा अर्थात् वर्तमान समयमा जो खराब छ, भ्रष्ट छ, व्यभिचारी छ, लुट मचाउन सक्छ, उदण्डता देखाउन सक्छ, छल कपट, धुर्त्याई गर्न सक्छ, निहित स्वार्थमा काम गर्छ, विधि र पद्धतिलाई लत्याएर हिँड्छ, त्यस्तो चरित्र भएको व्यक्ति मात्र नेता/राजा/शासक हुन वा रहरहन सक्छ भन्ने भविष्यवाणी त्यति बेलाकै ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यद्यपि यो समसामयिक रूपमा थप विश्लेषणको विषय हो। त्यस्ता भविष्यवाणीलाई विश्लेषण गरेर बुझ्दा आधुनिक समयमा नेतृत्वको नैतिक मानकमा र नेतृत्वको समग्र गुण/चरित्रमा सम्भावित क्षयीकरणलाई उही समयमा (वैदिक/पौराणिक सनातन समयमा) आँकलन गरेर त्यही रूपमा श्लोकका माध्यमबाट सावधानी अपनाउन प्रेरित गर्ने गरेको पाइन्छ।

आधुनिक विश्वका नेताहरूको विषयमा विश्लेषण गर्दा वैदिक/पौराणिक समयको त्यो भविष्यवाणीमा वा अनुमानमा सत्यता थियो वा थिएन भनेर समीक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ। आधुनिक समयका सबै नेतृत्वलाई त्यही रूपमा समीक्षा गर्ने कार्य गर्दा अविवेकी हुन सकिन्छ तर पनि वास्तविक रूपमा आधुनिक नेतृत्वको आचरण, व्यवहार र तिनीहरूको लगावलाई हेर्ने हो भने व्यापक प्रश्नवाचक चिन्हहरू देखिने गरेको पाइन्छ। समसामयिक नेताहरू मध्ये केही नेतालाई छोडेर बाँकीको आचरण र व्यवहारलाई मूल्याङ्कन गर्दा अधिकांश नेतामा मूल्य मान्यता नभएका आरोप लाग्ने गरेको छ। त्यस्ता आरोपहरू मध्ये केही प्रमुख आलोचना निम्नानुसार रहेका छन् :

स्वार्थ (Selfishness) : कुनै कुनै नेताहरूलाई लाग्ने गरेको ठूलो/नराम्रो आरोपमध्ये उनीहरूले सामान्य निर्णयदेखि नीति निर्माणसम्ममा अनियमितता गर्ने र असमान वा अन्याय हुने किसिमका निर्णय गरेर आम जनताको पक्षमा भन्दा निहित व्यक्तिगत स्वार्थमा काम गरेर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आफूलाई वा आफ्नो नजिककालाई फाइदा पुग्ने कार्यहरू गर्ने गर्दछन्।

उत्तरदायित्वको कमी (Lack of accountability) : कतिपय अवस्थामा सबैले देखे बुझ्ने गरी कसैलाई वा समाजलाई वा सङ्गठनलाई अहित हुने कार्य गरे वा निर्णय गरे वा नीति निर्माण गरे पनि नेताहरू त्यसको जिम्मेवारी नलिने वा उत्तरदायित्वबाट पन्छिने गर्दछन्। त्यस्तो कार्यलाई त सनातन ग्रन्थहरूमा झनै खराब आचरण वा लुटेराको संज्ञा पनि दिने गरिन्छ किनकि लुटेराले प्रचलित कानूनको खिलाफमा कार्य गर्न डर मान्दैन र निहित स्वार्थ पूर्तिको लागि जस्तो पनि हिंस्रक कार्य गर्न पछि पर्दैन।

कानून र मापदण्डको अपमान (Disregard for rules and norms) : कतिपय नेताहरू आफ्नो निहित स्वार्थपूर्तिको लागि कि त भएका कानून र मापदण्डलाई आफ्नो अनुकूल हुने गरी हेरफेर (manipulate) गर्दछन् भने कतिपय अवस्थामा आफ्नो पक्षमा काम लिनका लागि स्थापित कानून र मापदण्डलाई नै अनादर गर्दछन्। यस्तो प्रवृत्तिलाई पनि लुटतन्त्रका रूपमा लिइन्छ किनकि लुट गर्नेले कानुनी सीमा उल्लङ्घन गरेकै हुन्छन्।

धोखाधडी र हेरफेर (Deception and manipulation): कतिपय नेताले पद, प्रतिष्ठा र शक्ति आर्जनका लागि धोखाधडीको रणनीति अपनाउने र सीमाना, क्षेत्र, विधि आदिमा हेरफेर गर्ने गर्दछन् भन्ने आरोप लाग्ने गरेको छ। यस्तो कार्य पनि बेइमानले नै गर्ने भएकाले अचेलका कतिपय नेतालाई लोभी, पापी र बेइमानको पर्चायका रूपमा पनि व्याख्या गर्ने गरेको पाइन्छ।

सहानुभूतिको कमी (Lack of Empathy) : कतिपय अवस्थामा नेताले आफ्नो सङ्गठन, सदस्य वा क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण विषयमा संवेदनशील भएर नीति, निर्माण, विकास कार्य र निर्णय गर्नुको सट्टा आम समुदायको उन्नतिप्रति उदासीनता प्रस्तुत गर्ने गर्दछन्। सहानुभूति नभएकाले पनि अन्यायमा परेकाप्रति कुनै

किसिमको दया, माया, करुणा वा समभाव नराखे हुनाले त्यस्ता असंवेदनशील कर्म गर्ने कतिपय नेतालाई समेत खराब नामले दोष लगाउने वा आरोपित गर्ने गर्दछन्।

आधुनिक समाजमा देखिने र भोगिने केही नेताका खराब आचरण र व्यवहारलाई मात्र आधार मानेर समग्र नेतृत्वको चरित्रका विषयमा आम धारणा बनाउनु युक्ति सङ्गत हुँदैन। विश्वमा शासन सत्तामा रहिरहेका समसामयिक नेता मध्ये धेरै जसोले राम्रा गुणहरू प्रस्तुत गरेर सङ्गठन, समाज, राष्ट्रदेखि विश्वलाई नै सुमार्ग प्रदान गरिरहेको पनि पाइन्छ। यस्ता असल नेताहरूमा अखण्ड सेवाभाव, करुणा, सदाचारिता, धार्मिकता, सहानुभूति, लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताको अवलम्बन, समाज र राष्ट्र एवम् जगतको कल्याणलाई नै आफ्नो मूलमन्त्र मान्ने गरेको गुण समेत पाइन्छ।

वेदका ऋचाहरू, सनातन तथा पौराणिक ग्रन्थका श्लोकहरूबाट नेतृत्वको गुणका विषयमा साभार गरिएका केही विषयहरूको विश्लेषण (Relevance of Vedas and Scriptures shlokas in understanding leadership Qualities) :

पौराणिक ग्रन्थहरूमध्ये श्रीमद्भागवत पुराण, श्रीमद्भागवत गीता, रामायण, महाभारत लगायतका ग्रन्थहरूलाई अध्ययन गर्दा विभिन्न प्रसङ्गमा नेतृत्वका गुणको चर्चा, नेतृत्वको आफ्नो अभूतपूर्व गुण र क्षमताका कारण आफ्नो राज्य साम्राज्य/सङ्गठनमा अलौकिक निर्णय गरेर आफ्नो सरहदमा शान्ति सुव्यवस्था र समृद्धिमार्फत आम जनसमुदायलाई लामो समयसम्म नेतृत्व प्रदान गरेको पाइन्छ। त्यस्तो उत्तम नेतृत्वमा स्वयं भगवानको अवतारका रूपमा उल्लेख भएका ब्रम्हा, विष्णु, महेश, कृष्ण तथा विभिन्न समयका ऋषिमुनिहरू र राजा महाराजाहरूलाई उद्धृत गर्ने गरिएको पाइन्छ। त्यसरी उद्धृत गरिएका श्रेष्ठ पात्रहरू नेतृत्वमा हुनुपर्ने ब्रम्हज्ञान सहित वैराग्य (सांसारिक मोहबाट मुक्त धारण गरेकाले निहित स्वार्थबाट माथि उठेर बृहत्तर हितमा काम गर्न सक्ने), आत्मज्ञान (आफ्नै सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष र सीमितता बुझेको नेताले विवेकपूर्ण निर्णय गर्न सक्ने), करुणा (सबैको दुःखप्रति दया राखेर सो को निवारण गर्न सक्ने), प्रज्ञा (वर्तमान भन्दा परको वस्तुको पहिचान गरेर समग्र समाजको बृहत्तर हितमा काम गर्ने बुद्धिमान र दूरदर्शी), निष्काम कर्म (मोह र घमण्डबाट मुक्त भएर कार्य गर्ने) गुणसमेत निहित रहेको पाइन्छ। यस्ता गुणले युक्त नेतृत्वमा मात्र भूतकालबाट सिकेर, वर्तमानको आधारमा टेकेर, भविष्यको उत्तरोत्तर विकासमा योगदान पुर्याउन सक्ने अभूतपूर्व मानक रहन्छ भन्ने शास्त्रको उदाहरण आजको हाम्रो समाजका हरेक तहका नेताका लागि मार्गदर्शक मूल्य मान्यताका रूपमा लिन सकिन्छ। नेतृत्वको सवालमा भन्नुपर्दा यो आदेश दिनेमात्र वा निर्णय गर्नेमात्र कार्य नभएर आफू र अरुमा समभाव र सन्तुलन कायम राख्दै एकताको सूत्रमा आवद्ध गर्न सक्ने क्षमतालाई उत्तम मानिन्छ। त्यस्ता नेताले मात्र निहित स्वार्थ र मोहबाट पर रहेर समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्छन्। त्यसको विपरीतका नेताहरू समय क्रमसँगै बढारिँदै जान्छन्। समाजले नवीन नेतृत्वलाई जन्माउँदै वा नयाँ नेतृत्व जन्मदै समाजलाई सुव्यवस्था र समृद्धिको दिगो मार्गमा डोर्न्याउन सकेका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन्।

वेद, सनातन तथा पौराणिक ग्रन्थहरूले नेतृत्वका गुणको विषयमा महत्त्वपूर्ण ब्रम्हज्ञान प्रदान गरेका छन्। ती सबै ग्रन्थ र श्लोकलाई एउटा सामान्य लेख रचनामा समावेश गर्न सम्भव नहुने भएकाले त्यहाँ उल्लेख भएका अनेकानेक श्लोकहरू मध्य केही महत्त्वपूर्ण श्लोकलाई आधारका रूपमा सभार गरिएको छ। यस प्रकारको संक्षिप्त उल्लेख गराइले समग्र वैदिक वा सनातनी ज्ञान भण्डारलाई गहग रूपमा छुन सम्म पनि नसक्ने भए तापनि वेद वा सनातन शास्त्रहरू ज्ञानको आदिम र अनन्त भण्डार थिए र हुन् भन्ने कुरालाई स्मरण सम्म गराउने छ। नेतृत्व सिप, कला, क्षमता, गुण, आदिका विषयमा वैदिक, सनातन एवम् पौराणिक ग्रन्थहरू कति गहन ज्ञानले भरिपूर्ण थिए र कति लामो समयसम्म सान्दर्भिक रहिरहन सकेछन् तथा कति दूरदर्शी ज्ञानका भण्डार रहेछन् भन्ने विषयमा झल्को दिने सम्मको प्रयास यस लेखमा गरिएको छ।

ऋग्वेदमा उल्लेख भएको “यस्मात् सहायो भव तेना युक्ताह महाभजनह” श्लोकलाई संक्षिप्त रूपमा बुझ्दा नेता समझदार, सहयोगी र समर्थक स्वभावको हुनु पर्ने व्यहोरा वैदिक कालमा नै उल्लेख भएको पाइन्छ। एउटा नेताले अरुलाई गर्ने व्यवहार यस्तो हुनु पर्दछ कि अरुले आफूलाई कस्तो व्यवहार गरोस भन्ने ठानेको हुन्छ त्यसै अनुरूपको व्यवहार अरुप्रति गर्नु गर्दछ। त्यसैगरी तैत्तिरीय उपनिषद्मा उल्लेख भएको “यस्य मतिह श्रद्धा विहय यततोआत्मन ततो यतेत्” श्लोकले नेता नियन्त्रित हुनुपर्ने र आम हितलाई सर्वोपरि लक्ष्य राख्नु पर्ने साथै चरित्रवान हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ। नेताले अहङ्कार र दम्भ त्यागेर राष्ट्रिय हितमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ। आफ्ना सदस्यको अगाडि अनुकरणीय त्यागिपना प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्दछ। आफ्नो सङ्गठनको हितमा अटल प्रतिबद्ध भएर काम गर्नुपर्दछ भन्ने विषयमा सदस्यलाई सदैव प्रोत्साहित र उत्प्रेरित गरिरहने नेता नै असल नेता हो भन्ने शिक्षा यस श्लोकले प्रदान गरेको पाइन्छ।

श्रीमद्भागवत पुराणलाई मुक्ति मार्गको असल ज्ञानको र नैतिक शिक्षाको सदाबहार ग्रन्थको रूपमा लिन सकिन्छ। यस पवित्र ग्रन्थको अद्योपान्त अध्याय र श्लोकहरू पवित्रभन्दा पनि पवित्र मान्ने गरिन्छ। यसैको श्रवण, मनन, चिन्तनले मानव जीवनलाई जीउन सरल बनाउँदै मुक्तिधाम प्रदान गर्ने र यसका लागि मानवले जीवनका हरेक कर्मलाई असल नियतले सम्पादन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिँदै नैतिकतालाई नै बलवान व्यक्तिको शक्तिको आधार मानेको छ। यसमा उल्लेख भएका सबै श्लोकहरूलाई अनन्त ज्ञानको श्रोतको रूपमा अङ्गीकार गर्न सकिन्छ। यस लेखमा नेता र नेतृत्वको प्रसङ्ग उल्लेख गर्न खोजिएको हुनाले नेतामा हुनुपर्ने असल गुणको बारेमा उल्लेख भएका केही श्लोकहरूलाई साभार गरी व्याख्या गरिएको छ। यस पवित्र ग्रन्थको प्रथम स्कन्धको सत्रौं अध्यायको श्लोक नम्बर ३१ देखि ३८ सम्म उल्लेख भएको विषय राजा परिक्षित जो परमज्ञानी, धर्मात्मा, असल चरित्रवान राजा/ नेता/शासक भएको कुरा उल्लेख गर्दै उनको राज्यमा सर्वत्र शान्ति समृद्धि र अमनचयन कायम रहेको, सबै जनता/प्रजामा खुसी नै खुसी व्याप्त भएको, यत्रतत्र सर्वत्र धार्मिक कार्य (Righteous Actions), पवित्र

कार्य, सहिष्णुता, समभाव, वैराग्य, आत्मज्ञान, करुणा, प्रज्ञा, निष्काम कर्म आदि सदुरूमा मात्र विद्यमान रहेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ। त्यही समयमा कलि (कलियुगका पर्याय) जसलाई खराब चरित्रका रूपमा चित्रण गर्दै त्यस्को आगमन भएमा धर्मको (Righteous Actions) नास हुने, सम्पूर्ण जगत (स्थावर, जङ्गल समेत)मा अशान्ति बढ्न सक्ने, हिंसा, घृणा, अत्याचार, अशान्ति, अमर्यादा, अशिष्ट, असभ्य, असमझदारी लगायतका कुशासनका प्रवृत्तिहरूको वर्चस्व बढ्ने निश्चित भएका हुनाले राजा परिक्षितले (असल राजाले) आफ्नो राज्यमा सुशासन अबलम्बन गर्न र गराउनका लागि कलिजस्तो महाखराब चरित्र भएको पात्रलाई देश निकाला गरेर राज्यमा सुशासन कायम गराउन पुर्याएको अभूतपूर्व योगदानको युगौ युगसम्म अमृतमय भागवत कथाको माध्यमबाट श्रवण एवम् प्रचार प्रसार हुँदै आएको छ। यसरी राजा परिक्षितले दिएको योगदान, उनको अनुकरणीय व्यक्तित्व र खराब आचरण भएको कलिलाई आफ्नो बृहद राज्यबाट नै अलग गराएको प्रसङ्गले असल राजा/नेता/शासकले राज्यमा सुशासन कायम गर्दै सबै नागरिकलाई असल बनाउन सकेको र कलि जस्तो खराब शक्तिलाई राज्यच्युत गराएको प्रसङ्ग हाम्रो सुशासनका लागि र आजको नेतृत्वलाई प्रदान भएको अलौकिक ज्ञानका रूपमा लिन सकिन्छ। तल दिइएको श्लोकलाई नियालेर हेर्दा र व्याख्या गर्दा त्यो कुरा अझ प्रस्ट हुन्छ (१:१७:३१-३८)

न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धाञ्जलेवै भयमस्ति किञ्चित्।

न वर्तितव्य भवकता कञ्चन क्षेत्रे मदिये त्वमधर्मबन्धुः । ।

त्वां वर्तमान नरदेवदेहेधनु प्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः ।

लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठाच माया कलहश्च दम्भः । ।

न वर्तितव्य तदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।

ब्रम्हावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञेधर यज्ञवितान विज्ञाः । ।

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यामान इज्यामूर्तजतां शं तनोति ।

कामानमोधान्स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्बायुरिवैष आत्मा । ।

प्रस्तुत श्लोकमा राजा परिक्षितले कलिलाई खलनायकको संज्ञा दिएको र कलिले आफ्नो खलनायकपनाका कारण नेतालाई लोभी, छली, चोरी, दुराचारी, अधर्मी, दरिद्र, धोखाधरी, हिंस्रक बनाएर स्खलित बनाएका कारण कलिलाई आफ्नो राज्यमा स्थान दिन नहुने निश्चय गरेको कुरालाई उल्लेख गरिएको छ। उक्त कुरा बुझेका परम प्रतापी र धार्मिक राजा परिक्षितले कलिलाई आफ्नो साम्राज्यबाट निकाला गर्ने आदेश दिन्छन्। असल नेताले खराब तत्वलाई चाँडै चिन्नुपर्ने र त्यस्ता तत्व र व्यक्तित्वलाई त्याग गरेमा मात्र

एउटा राज्यले आफ्नो भूमिमा ईश्वरीय गुण कायम राखेर सर्वोपरी सुशासन र समुन्नति हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने महान तत्त्वज्ञान प्रस्तुत श्लोकबाट प्रकट गरिएको छ। श्रीमद्भागवत महापुराणको अर्को प्रसङ्गमा राजा पृथु र राजा इन्द्रको प्रतिद्वन्द्वितालाई भगवान श्री कृष्ण (जसलाई राजाहरुका समेत नेता/राजा/मार्गदर्शक मानिएको छ) ले लोक कल्याणका लागि मध्यस्तता गर्न कसरी राम्रो भूमिका निर्वाह गर्नुभयो र एउटा विषम परिस्थिति निम्त्याउन सक्ने असमझदारीलाई बुद्धिमत्तापूर्वक हल गरेर समभावको विधिबाट मेलमिलापमा परिणत गराएको प्रसङ्ग चतुर्थ स्कन्धको विसौ अध्यायको श्लोक नं २ मा उल्लेख भएको छ। “एष तेऽकार्षीद्वङ्गं हयमेधशतस्य ह। क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसिः।।२।।” श्लोकका माध्यमबाट १०० वटा यज्ञ गर्ने सङ्कल्पका साथ अगाडि बढिरहेका राजा पृथु को कार्यमा राजा इन्द्रले ९९ भन्दा बढी यज्ञ गर्न नदिनका लागि व्यवधान गरेका कारण राजा पृथुले राजा इन्द्रलाई संहार गर्न लागेका समयमा भगवान स्वयम् उपस्थित भएर राजा पृथुलाई सम्झाएको प्रसङ्ग छ र उक्त मा इन्द्रले सयवटा यज्ञ गर्ने सङ्कल्पमा विघ्न पारेको हो तर अहिले आफ्नो अपराध स्विकार गरेर त्यसका लागि क्षमा मागेको हुनाले उनलाई क्षमा दिनुपर्छ भनेर सम्झाइएको छ। यसमा नेतृत्वका लागि एउटा प्रेरणा प्रदान भएको पाइन्छ। नेतृत्वलाई धेरै समस्या र चुनौती आइपरिरहन्छन्। शत्रुले दुःख दिन सक्छन तर त्यो शत्रुले आफ्नो गल्ती स्विकार गरेमा उसलाई क्षमा प्रदान गरेर मेलमिलाप गरियो भने जगतमा हुने विध्वंसलाई रोकेर सृजनात्मक मार्गमा अगाडि बढ्न सकिन्छ भन्ने प्रेरणा मिलेको छ।

त्यसैगरी ऐ श्लोक नं।।१३।। “समःसमानोत्तममध्यमाधमःसुखे च दुःखे च जितेन्द्रियाशयः। मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयतो विधत्सव वीराखिललोकरक्षणम्।। श्लोकमा भगवानले राजालाई” हे वीर; उत्तम, मध्यम र अधम पुरुषमा समान भाव राखेर सुखदुःखादिलाई एउटै सम्झ तथा मन र इन्द्रियलाई जितेर सम्पूर्ण लोकको रक्षा गर” भन्दै नेतालाई मोह र स्वार्थबाट माथि उठेर लोककल्याणमा केन्द्रित हुन प्रेरणा दिइएको छ।

रामायण ग्रन्थलाई पुर्विय दर्शनको एउटा अतुलनीय प्रेरणादायी ग्रन्थको रूपमा लिइन्छ। एउटा असल राजा कति करुणामय हुनुपर्दछ र सहयात्री जनता/प्रजाप्रति कहाँ सम्म आत्मीयता कायम राख्न सक्नु पर्दछ भन्ने शिक्षा दिन यो ग्रन्थ कोषेदुङ्गा सावित हुदै आएको छ। यस पुस्तकको मुख्य पात्र अर्थात राजा रामले आफ्ना सहयोद्धा भाई/सेनाप्रति युद्ध मैदानमा दर्शाएको करुणा र आत्मियताले राजा/सेना/शासक/प्रशासकलाई सहयात्री जनताप्रती सदभाव, करुणा र आत्मियता प्रस्तुत गर्न सकेमा त्यस्तो नेता मर्यादा पुरुषोत्तम जस्तो पगरीले विभूषित हुनुका साथै राज्यमा सुशासन कायम राखेर रामराज्य जस्तो गौरवमय नामले सुसोभित राज्य स्थापना गर्न सक्छ भन्ने प्रेरणा नेतृत्वलाई प्रदान गर्दछ।

महाभारत ग्रन्थलाई राजनीतिक नेतृत्व विकासको रणनीतिक शास्त्र समेत मानिन्छ। यसबाट रणनीतिक निर्णयका लागि नेतृत्वलाई शिक्षा प्राप्त हुन्छ। महाभारत ग्रन्थको छैठौँ पर्वको तेइसौँ श्लोकमा कसरी

विषमभन्दा विषम परिस्थितिमा डर र द्विविधाका बिचबाट पनि अर्जुनले साहसपूर्ण तरिकाले दिगो भविष्यका पक्षमा निर्णय लिन्छन् र अधार्मिक चरित्रको परिचायक कौरव साम्राज्यलाई परास्त गर्न सक्छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ। उक्त प्रसङ्गले नेतृत्वका लागि विसम परिस्थितिलाई सामना गर्न, साहसिक र रणनीतिक निर्णय लिएर बृहत्तर हित स्थापित गर्न सकिन्छ भनेर प्रेरणा दिएको छ। यस खण्डमा सेनाको नेतृत्व कर्ता (अर्थात् राजा, नेता, सेनापति) ले एउटा असल पदप्रदर्शकको रणनीतिक उपदेश, सल्लाह, परामर्शलाई आत्मसात गर्दछ र त्यसै अनुरूप कार्यान्वयन गरेर जगत् कल्याणको हित गर्न सक्छ भन्दै नेतृत्वले राम्रो सल्लाह चाहि जसको पनि ग्रहण गर्नु पर्छ भन्ने मार्गदर्शन गरिएको छ। तसर्थ यसमा मूल रूपमा भगवान श्रीकृष्णको चरित्रको उल्लेख गर्दै राक्षसी प्रवृत्तिको परिचायक भएको कौरव राज्य र कौरव कूलको संहार गरेर धार्मिक प्रवृत्ति भएको पाण्डव राज्य स्थापना तथा तिनका कूलको रक्षा गरिएको प्रसङ्गलाई प्रस्तुत गरिएको छ। लाखौं श्लोकहरू आफैमा पवित्र ज्ञानका खानी छन्। नेताको वा राजाको प्रसङ्गमा केही श्लोकहरू सान्दर्भिक छन् : जस्तै; “धर्मण्य ग्लानिरो भवती भातृयो विधिबन्धिनः” प्रस्तुत श्लोकमा नेतामा हुनुपर्ने सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताका बारेमा उल्लेख गर्दै नेताले अनुकरणीय उदाहरण बन्न सक्नु पर्ने कुरा बताउँदै सत्य एवम् धर्मका विधिमा अडिग रही बलियो सैद्धान्तिक धरातलमा र मूल्य मान्यतामा चल्ने नेताले मात्र आफ्ना सदस्यलाई प्रोत्साहित गर्न सक्छ तथा आफ्ना सदस्यबाट सम्मान प्राप्त गर्न सक्दछ भन्ने उल्लेख गरिएको छ। अतः त्यस्ता नेताको कर्मले मात्र सदाचारिता र जवाफदेहितालाई जगेर्ना गर्न सक्दछ।

वेद, पुराण लगायतका सनातन दर्शनका विभिन्न प्रसङ्गमा “यथा राजा तथा प्रजा” भनिएको छ। अग्रदूत वा राजा/नेता/शासक/जस्तो हुन्छ प्रजा/जनता/नागरिक पनि त्यस्तै हुन्छन्। राजा/नेता/शासकको चरित्र र कार्यले नै प्रजा/जनता/नागरिकलाई प्रभावित पारेको हुन्छ। त्यसैगरी “सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःख भागजनः।” उल्लेख गरिएको सर्वप्रिय श्लोकले रामराज्यका लागि शासक/नेता/राजाको भूमिका कस्तो हुनु पर्दछ भनी बताएको छ। एक असल नेता सबै जना सुखी रहनु, सबैजना दुःख, पीडा, रोगबाट मुक्त रहनु भन्ने लक्ष्यका साथ कार्य गर्दछ। उक्त कुरालाई मनन गरेर हुनसक्छ नेपालको राष्ट्रिय पत्रिका अर्थात् गोरखापत्रको मुखपृष्ठमा सोही कुरा लेखिएको छ। यसले सरकारको दूरदृष्टि, सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, नीति, योजना, कार्यक्रम कस्तो हुनुपर्दछ भनेर मार्गदर्शन गर्न खोजेको देखिन्छ। त्यसैगरी “वसुधैव कुटुम्बकम्”, तथा “सत्यमेव जयते” आदि मन्त्रहरू बृहत् सोच भएका असल नेताका लागि सन्निवनी नै हुनसक्छन्।

निष्कर्ष (conclusion)

नेतृत्व भनेको एउटा जटिल अवधारणा हो। यो सदियौंदेखि आधारभूत सिद्धान्तसहित उत्पत्ति र विकसित हुँदैआएको छ। प्रभावकारी नेतामा हुनुपर्ने प्रमुख असल गुणहरूका बारेमा जानकार भएर, समसामयिक चुनौती हरुलाई अनुकूलन गर्दै वैदिक सनातनी एवम् पौराणिक ग्रन्थमा उल्लेख भएका ज्ञानवर्धक

मार्गदर्शनलाई मूलमन्त्र मानेर नै एउटा असल तर महत्वाकांक्षी नेताले प्रभावकारी र सफल नेतृत्वको मार्ग निर्धारण गर्न सक्छ। जुन नेताले बदलिंदो विश्वपरिवेशमा यस्ता पवित्र सैद्धान्तिक मूल्य र मान्यतालाई अङ्गीकार गर्न सक्छ त्यही नेताले आधुनिक समाजका जटिलतालाई सामना गर्न सक्ने क्षमता राख्दछ र आफ्नो सङ्गठन, राष्ट्र र विश्वलाई नेतृत्व दिन सक्दछ। वर्तमान समय अर्थात् ग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसार हालको कलियुगीय अवस्थामा केही नेताहरूमा लोभी, चोरी, दुराचारी, अधर्मी, दरिद्रता, धोखाधडी, हिंस्रक जस्ता खराब आचरण देखिएको भए तापनि कैयौं नेताको असल गुण र सकारात्मक योगदानका कारण विश्व क्रमिक रूपमा अग्रगामी हुँदै गएको छ। आधुनिक विश्वमा असल नेताहरू जसले न्यायका पक्षमा, असमानताका विपक्षमा र थप सुधारको अभिष्टका साथ समाजलाई अगाडि बढाउन दिइरहेको अमूल्य योगदानलाई सम्मान गर्दै अगाडि बढौं भन्ने भावना राख्दछ त्यस्ता नेताले समाजको अग्रगतिको मार्ग बनाउँछन् र सबै नेता खराब मात्र हुन्छन् भन्ने नकरात्मक भाष्यलाई सकारात्मक सोचको साथ शक्तिमा बदल्छन्। तसर्थ आधुनिक समयमा असल नेता हुन नेतृत्व कौशलको विकास गरौं। नेतृत्व कौशल आधुनिक सिद्धान्तका अतिरिक्त सनातन वैदिक एवम् पौराणिक ग्रन्थहरूबाट सिकौं र व्यवहारमा उतारौं। राज्यमा देखा पर्ने कलि प्रवृत्तिलाई समयमै चिन्नु पर्दछ र त्यस्तो खराब प्रवृत्तिलाई रूपान्तरणको मार्ग अथवा परित्यागको निर्णय मध्य जुनबाट सजिलो, छिटो र प्रभावकारी हुन्छ त्यही विधिबाट राज्यमा बञ्चित गरिनु पर्दछ। अनिमात्र राज्यमा सर्वे भवन्तु सुखिनको मन्त्र सार्थक बन्न सक्दछ। नेतृत्वले समयमा नै बृहत्, ब्रम्हाण्ड कल्याणको सोच नलिने हो भने यो समाज अझ खराब भएरै चलिरहन सक्दैन। सुधारका लागि कहीं न कहींबाट कोही न कोही असल अग्रदूत/नेता जन्मने छ। त्यसैले त श्रीमद्भागवत गीतामा “यदा यदा हि धर्मशय ग्लानिर्भवति भारत :। अभ्युत्थानमधर्मशय तदात्मानं श्रृजाम्यहम :। जस्तो शक्तिशाली आत्मविश्वासको मन्त्रमयी श्लोकलाई अति महत्त्वकासाथ प्रस्तुत गरिएको छ। यदि सुशासन क्षीण हुँदै जाने हो र कुशासनको भ्रुण बढ्दै जाने हो भने समाजले अवश्य विकल्पको बाटो रोज्ने छ। समयको मागसँगै कि त सुधारिएको नेतृत्व कि त सुसंस्कृत गुणले युक्त नवीन नेतृत्व जन्मने कुरा सनातनको शास्त्र दूरदृष्टि विपरीत हुने छैन। तसर्थ शास्त्रोक्त मार्गदर्शनलाई समयमै अवलम्बन गरौं।

सन्दर्भ सामाग्री

आचार्य युदुनन्दन भारद्वाज, (२०७४), श्रीमद्भागवत महापुराण (सि.के. ३२।३८), नेपाली खपडा।

आठकाण्ड रामायण, (१९८०), गोर्खा वस्तु भण्डार, नेपाली खपडा।

ऋग्वेद संहिता, (२०७७), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी।

भट्टराई, कमल प्रसाद, २०८१

बोधनारायण दास, (१९९७), श्रीमद्भागवत गीता यथारूप. भक्तिवेदान्त बुक ट्रस्ट, हरेकृष्णकधाम।

महाभारत, (१९६५), बाबु माधव प्रसाद शर्मा, के २३/११९।

बराल, लोक राज. (२००४). *Leadership in Nepal*, Adroit Publisher.

योगेश बराहक्षेत्र, (२०७५), श्रीमद्भागवत कथासार।

Covey, S. R. (1989). *The 7 Habits of Highly Effective People*. Free Press.

Gandhi, M. (1977). *Hind Swaraj or Indian Home Rule* (M. Desai, Trans.). Navajivan Publishing House.

Sinek, S. (2014). *Leaders Eat Last*. Penguin Books.

Vyasa. (Various publications). *The Vedas*. Oxford University Press Penguin Books.

नेपालमा सार्वजनिक प्रशासन र यसको अर्थराजनीति

डा. गोपीकृष्ण खनाल^{*}

लेखसार

सार्वजनिक प्रशासन सार्वजनिक नीति कार्यान्वय गर्ने एक अविच्छिन्न संस्था हो। यसले आफ्नो वैधता कार्यक्षमता, कार्यप्रभावकारिता र समतामूलक नतिजाको प्रवाहबाट नागरिकको विश्वास हासिल गर्दछ। आम नागरिकहरू यसका असली मालिक हुन र यो संस्था मूलतः उनीहरूप्रति नै जवाफदेही र जिम्मेवार हुने गर्दछ। सार्वजनिक प्रशासनबाट भएका कामको जवाफदेहिता र जिम्मेवारी राजनीतिले लिने र सार्वजनिक प्रशासन अदृश्य भएर राजनीतिका आदेशहरू कानूनको पर्वाह नगरी हुबहु कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत मान्यताहरू अब भत्की सकेका छन्। सार्वजनिक प्रशासनले गरेका गल्तीहरूका लागि पनि राजनीतिलाई नै जवाफदेही बनाउने सिद्धान्त अब विगत भइसकेको छ। तर सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा गर्ने जिम्मेवारी भने राजनीतिकै हुने गर्दछ। सार्वजनिक प्रशासन निर्वाचित संस्था होइन। यसैले नीति छनौटमा सार्वजनिक प्रशासनको गैरप्राविधिक सक्रियता (Non-technical Activism) लोकतन्त्रमा युक्तिसङ्गत मानिन्न। नेपाली सार्वजनिक प्रशासन इतिहासको सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण समयमा छ। यो संस्था अहिले निरिह, एकलो र संरक्षकविहीन जस्तो बनेको छ। आफ्नै अस्तित्वको रक्षाका लागि यसले नैतिकता, सदाचारिता र नतिजाको बाटो समाएर जान सक्नु पर्दछ। पछिल्ला अध्ययनहरूले कमजोर सार्वजनिक प्रशासन भएका मुलुकहरूले बलियो राज्य निर्माण गर्न नसक्ने देखाएका छन्। नेपालको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणका लागि यो संस्थालाई मजबुत बनाउनुको विकल्प नै छैन। सार्वजनिक प्रशासनको आचरणगत र नतिजागत सुधारको सबैभन्दा ठुलो जिम्मेवारी कर्मचारी आफैंको हुने गर्दछ। यसको संरचनागत सुधारको जिम्मेवारी राजनीति र नीतिगत तहमा रहने उच्च तहका प्रशासकहरूको हुने गर्दछ।

^{*}पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

इमेल: gopikhanal@gmail.com

शब्दकुञ्जी: सार्वजनिक प्रशासन, कार्यदक्षता, कार्यप्रभावकारिता, प्रशासनका चार धर्म, सार्वजनिक नीति।

पृष्ठभूमि

सार्वजनिक प्रशासनलाई सार्वजनिक नीतिको कार्यान्वयन पनि भन्ने गरिन्छ। यसले नीति तथा कार्यक्रमहरूको विवेकसङ्गत तथा कानूनसम्मत तवरले कार्यान्वयन गर्दछ। सार्वजनिक प्रशासन एक अविच्छिन्न सार्वजनिक संस्था हो। योसँग अनुभव, प्राविधिक ज्ञान र संस्थागत सम्झनाहरू रहने गर्दछन्। कुनै मुलुक अघि बढ्ने वा नबढ्ने भन्ने विषय त्यस मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनमा देखिने क्षमतामा निर्भर हुने गर्दछ। यसैले आफ्नो मुलुकलाई भित्रैदेखि माया गर्ने राजनीतिक नेतृत्वले आफ्नो यात्रा सार्वजनिक प्रशासनको मनोबल बढाएर सुरूवात गर्दछन्। खराब नेतृत्वले भने आफ्ना कमजोरीसमेत अरुलाई देखाएर समय फाल्दछन्।

विक्रम संवत् २०७२ असोज ३ गते जारी गरिएको नेपालको संविधान-२०७२ ले सहकारी सङ्घीयताको छायाभित्र सङ्घीय शासन प्रणालीलाई मुलुकी प्रशासनको प्रमुख आधार मानेको छ। सो संविधान जारी गरिए पछि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको दुई पटक निर्वाचन भइ सकेको छ र हाल तीनै तहमा निर्वाचित सरकारहरू क्रियाशील रहेका छन्। तीनै तहको सरकारमा सार्वजनिक प्रशासनले सार्वजनिक सेवामा संलग्नता देखाएको छ। विक्रम संवत् २०१३ भाद्र २२ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री टङ्कप्रसाद आचार्यले निजामती सेवा ऐनको घोषणा गरेपछि संस्थागत तवरले स्थायी संयन्त्रका रूपमा स्थापित भएको नेपालको सार्वजनिक प्रशासन मुलुकको शासन व्यवस्थाको एक अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको छ। राजनीतिक स्वतन्त्रताका लागि भएका हरेक आन्दोलनमा परिवर्तनकारी शक्तिलाई नेपालको सार्वजनिक प्रशासनले साथ दिँदै आएको छ। नेपालका हरेक लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा यो संस्थाले परिवर्तनकारी संस्थालाई नै साथ दिएको छ। इतिहासको यस विन्दुमा भने सार्वजनिक प्रशासनले संरचनागत रूपमा र कार्यात्मक रूपमा निकै ठुलो चुनौतीको सामना गर्नु परेको छ। उक्त चुनौतीहरूमा गहिरो अर्थराजनीति घुसेको छ। वि.सं २०६२/६३ को आन्दोलनपछि नागरिकको राज्यप्रतिको अपेक्षा धेरै बढ्न थाल्यो तर सोअनुरूप राज्यको जनअपेक्षा पूरा गर्ने संस्थागत क्षमता भने बढ्न सकेन। लोकतान्त्रिक फाँटमा र केही हदसम्म सामाजिक विकासका क्षेत्रमा देखिने उपलब्धि हाँसिल भए पनि आर्थिक क्षेत्रमा हाम्रो राजनीतिले गरिव देशको दाग मेटाउन सकेन। आम मानिसले यसलाई राजनीतिक कमजोरीका रूपमा लिन थाले। सार्वजनिक प्रशासन यो आरोपमा स्वतः मुछिने नै भयो।

नेपालको वर्तमान संविधानले उदार लोकतन्त्र, समतामूलक आर्थिक समृद्धि र समावेशी सुशासनलाई सङ्घीय शासन प्रणालीको आधारभूत सार मानेको छ। नेपाल सरकारले सामाजिक न्याय, समृद्धि र

सुशासनलाई शासन प्रणालीको गन्तव्य बनाएको छ। यिनै तीन गन्तव्यमा पुग्नका लागि बाटो निर्माण गर्ने संयन्त्रको नाम हो सार्वजनिक प्रशासन। सार्वजनिक प्रशासनका संरचनाहरू आफैमा साध्य (End) नभएर मुलुकमा सामाजिक न्याय, सुशासन र समृद्धि हासिल गर्ने साधनहरू (Instruments) हुन्, जसले जनताबाट निर्वाचित राजनीतिक कर्मीसँगको बृहत् समन्वय र उनीहरूले तय गरेको कानूनसम्मत नीतिगत खाकामा रही निर्धारित कार्यहरू सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ। प्रशासनिक संरचनाहरू उक्त तीन प्रमुख गन्तव्यका लागि क्रियाशील हुन सक्नु पर्छ। सार्वजनिक प्रशासनको मुख्य जिम्मेवारी भनेको सामाजिक न्याय, सुशासन र समृद्धिका लागि सरकारका नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयन र सार्वजनिक वस्तु सेवाको प्रवाह गर्नु रहेको छ। अर्थमन्त्रालयले हालसालै प्रकाशन गरेको आर्थिक वर्ष २०८०/८१को आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार २०८० फागुनसम्ममा संघमा ५१५६० दरबन्दीहरू रहेका छन्। राष्ट्रिय किताबखानाको अभिलेखअनुसार प्रदेशमा समायोजन भएको १०९६८ दरबन्दी र स्थानीय तहमा ३२६११ दरबन्दी समायोजन भएका छन्। तीनै तहमा साविक समायोजनभन्दा दरबन्दी बढ्दै गएको छ। तर यसमा किताबखानामा दर्ता नभएका प्रदेश तथा स्थानीय तहको दरबन्दी भने समावेश भएको छैन। सार्वजनिक प्रशासन यति बृहत् छ कि यसमा अन्य क्षेत्र समावेश हुने गर्दछन्।

निजामती सेवामा महिलाको प्रतिनिधित्व भने बढ्दै गएको छ। वि. सं २०६५ असार सम्ममा निजामती सेवामा महिलाको सङ्ख्या १२ प्रतिशत रहेकामा २०८० फागुनसम्म २८.५ % पुगेको छ। नेपाल स्वास्थ्य सेवामा कार्यरतमध्ये ४९.७ प्रतिशत कर्मचारी महिला रहेका छन् (नेपाल सरकार, २०८१)।

नेपाल सरकारले आ.व २०८१/८२ को बजेटमा राष्ट्र सेवक कर्मचारीको मनोबल बढाउन, काममा उत्प्रेरित गराउन, सेवा सुरक्षा र संरक्षण र अनुमानयोग्य सरुवा बढुवा प्रणाली लागु गर्ने घोषणा गरेको छ। यसले सङ्घीय कार्यालयहरूलाई औचित्य वा आवश्यकताका आधारमा एकआपसमा गाभ्ने वा खारेज गर्ने समेत भनेको छ। भ्रष्टाचारमा शून्य सहनसशीलताको नीति लिने घोषणा गरेको छ। सेवाग्राही र सेवाप्रदायक बिच नियमित संवादमार्फत सम्पादित काममा सेवाग्राहीको पृष्ठपोषण लिन सेवाग्राहीसँग शुक्रवार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने घोषणासमेत गरिएको छ। सङ्घीय कार्यालयलाई औचित्य र आवश्यकताका आधारमा एक आपसमा गाभ्ने वा खारेज गरिने घोषणासमेत गरिएको छ। सरकारी कार्यालयको सेवा प्रवाह, जनशक्ति, कार्यक्षेत्र र कार्यबोझ लगायतका आधारमा भवनको संरचना, आकार र आन्तरिक साजसज्जाको मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने तयारी गरिएको (नेपाल सरकार, २०८१) छ।

सार्वजनिक प्रशासनका चार प्रमुख धर्महरू

सार्वजनिक नीति छनौटमा प्राविधिक सहयोग (Technical Support to Policy Choice) : यसलाई प्रशासनको No Policy Choice को सिद्धान्त पनि भन्ने गरिन्छ। राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू जनताबाट

निर्वाचित प्रतिनिधि होइनन्। जनताले आफ्ना लागि के गर्ने के नगर्ने भन्ने सार्वजनिक नीतिको छनौट गर्ने अधिकार आफ्ना प्रतिनिधिलाई प्रत्यायोजन गरेका हुन्छन्। यसैले सार्वजनिक नीतिको छनौट एक राजनीतिक कार्य हो। यसको मस्यौदा निर्माण भने एक प्राविधिक कार्य हो। के गर्ने वा के नगर्ने (What part of public policy) भन्ने सार्वजनिक सरोकारको विषयको निर्णय राजनीतिको अधिकार क्षेत्रमा पर्दछ। तर कसरी गर्ने (How part of public policy) भन्ने विषय प्राविधिक भएको र सार्वजनिक प्रशासनसँग अनुभव, प्राविधिक विशेषज्ञता र स्थायित्वका कारण संस्थागत सम्झना हुनाले सार्वजनिक नीतिको प्राविधिक मस्यौदामा सार्वजनिक प्रशासनको पनि मुख्य भूमिका रहने गर्दछ। नीतिगत छनौटमा सार्वजनिक प्रशासनले राजनीतिकर्मीहरूको सल्लाहकारको भूमिका निभाउनु पर्दछ भने नीतिगत मस्यौदाको तयार गर्दा सार्वजनिक प्रशासनले कुशल विश्वकर्माको भूमिका निभाउनु पर्दछ।

नीति कार्यान्वयनमा पूर्ण प्रतिबद्धता (Full commitment in policy implementation) : यसलाई सार्वजनिक प्रशासनको No Implementation Bias को सिद्धान्त भन्ने गरिन्छ। सार्वजनिक प्रशासनको दोस्रो धर्म भनेको जनताका निर्वाचित प्रतिनिधिले विधिसम्मत तवरले तर्जुमा गरेका सार्वजनिक नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई पूर्ण प्रतिबद्धताका साथ मितव्ययी, कार्यकुशल, कार्यप्रभावकारी र न्यायिक तवरले कार्यान्वयन गर्नु हो। आवधिक निर्वाचनमा जनताका प्रतिनिधिहरू फेरबदल हुने गर्दछन्। दलीय व्यवस्थामा फरक फरक दलहरू सरकारमा आउँछन् र नयाँ नयाँ विचारधारा र तौर तरिकाहरू ल्याउँछन्। सरकारमा आउने दल फेरिएसँगै उनीहरूका नीतिगत प्राथमिकताहरू फेरिन सक्छन्। उदाहरणका लागि कुनै दलले सार्वजनिक क्षेत्रलाई बलियो बनाउन खोज्छन् भने कुनै दलले सार्वजनिक क्षेत्रको भूमिका घटाई निजी क्षेत्रको भूमिका बढाउन खोज्छन्। नेपालमा केही दलहरू प्रदेश र स्थानीय तहलाई बलियो बनाउन खोज्छन् भने केही दलहरू सङ्घीय सरकारलाई थप मजबुत बनाउन खोजेका दृष्टान्तहरू रहेका छन्। कर्मचारी प्रशासनले सार्वजनिक कार्य गर्दा दलीय आस्थाबाट तटस्थ रही सरकारमा रहेको राजनीतिक दलबाट तय गरिएका विधिसम्मत नीतिलाई पूर्णताका साथ कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। उक्त कार्य भनेको सरकारको कर्तव्य हो।

कानूनको अक्षरशः पालना (compliance of due process of law) : यसलाई No compromise on due process of law पनि भन्ने गरिन्छ। सार्वजनिक प्रशासनको तेस्रो धर्म भनेको सार्वजनिक नीतिको कार्यान्वयनमा कानूनको अक्षरशः पालना गर्नु हो। सार्वजनिक जिम्मेवारीका लाभहरू सार्वजनिक हुने गर्दछन् तर यसका जोखिमहरूप्रति सार्वजनिक पदमा बस्नेहरू पनि व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुने गर्दछन्। सार्वजनिक प्रशासनले आफ्ना कार्यहरू सम्पादन गर्दा कानूनको सबै रित पुन्याएर सार्वजनिक हितका लागि सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ। एकाइसौं शताब्दीको प्रशासनमा प्रशासनिक कामका लागि राजनीतिले जिम्मेवारी नलिने संस्कृति विकास भएकाले राजनीतिकर्मीका कानून विपरीतका आदेश वा निर्णयहरू प्रशासनले कार्यान्वयन गर्नु हुँदैन। तर राजनीति कर्मीहरूलाई कानुनी प्रावधानका बारेमा

जानकारी गराउनु सार्वजनिक प्रशासनको कर्तव्य हुने गर्दछ। लोकतन्त्र कानूनका शासनको जगमा उभिएको हुन्छ र लोकतन्त्रमा कानूनभन्दा माथि कोही पनि व्यक्ति वा संस्था हुनै सक्दैन। कानूनमा पनि संविधानलाई सर्वोच्च कानून मानिन्छ। लोकतन्त्रमा सार्वजनिक प्रशासन र निर्वाचित प्रतिनिधिहरू जनताका सेवक मानिन्छन्। उनीहरू जनताका मालिक होइनन्। त्यसैले कानून विपरीत कार्य गर्ने अधिकार कसैसँग हुँदैन।

राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता र राष्ट्रिय मूल्यको संरक्षण गर्नु (Protecting National Sovereignty and Preserving National Values) : यस मान्यतालाई serving and preserving the nation पनि भन्न सकिन्छ। सार्वजनिक प्रशासनको चौथो धर्म भनेको आफ्नो राष्ट्रको सार्वभौमसत्ताको संरक्षण र राष्ट्रको मूल्य मान्यता र संस्कृतिको संरक्षण गर्नु हो। सार्वजनिक प्रशासनको राष्ट्रको अस्मिता, सीमा र सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु पर्दछ। नेपाली संस्कृति भनेको वेद, त्रिपिटक र मुन्धुम दर्शनको सङ्गम हो। उक्त तीन दर्शनले हाम्रा विशिष्ट मूल्यहरू निर्माण गरेका छन्। नेपालको पहिचान ती तीन दर्शनमा बुनिएको छ। दक्षिण एसियामा नेपालीहरू एक सहिष्णु जाति हुनुमा यही सहअस्तित्वको मूल्यको योगदान रहेको छ। हामी एक विशिष्ट सभ्यता भएका देशका नागरिक हौं। एक उत्थानशील र एक सहिष्णु समाज हामीकहाँ छ। यहाँ विविधतामा एकता रहेको छ। नेपाल देश भनेको संस्कृत भाषाको व्याकरणको उद्गम स्थल पनि हो। तक्षशीलाका आचार्य महर्षी पाणिनिले पहिलो पटक संस्कृतका १४ सूत्रको व्याकरण लेख्नु भएको स्थान पनि नेपालको अर्घाखाँची जिल्लामा पर्दछ। महर्षी विश्वामित्रले कोशी र रोशीको सङ्गममा रहेको गुफामा ध्यान गरी गायत्री मन्त्र सृष्टि गर्नु भएको जनविश्वास रहेको छ। महर्षी वेदव्यासले तनहुँको दमौलीमा रहेका दुई नदीका सङ्गममा बसी वेदको ऋचा प्रकट गर्नु भएको विश्वास मानिन्छ। डडेलधुरामा महाकाली किनारमा महाऋषि परशुरामको आश्रम रहेको छ। महर्षी अष्टावक्र, महर्षी यज्ञवल्क्य राजा जनकका समयमा धुरुन्धर विद्वान थिए। रामायणका रचिता महर्षी वाल्मिकीको आश्रम नेपालमा नै पर्दछ। विश्वशान्तिका तारा भगवान बुद्धको जन्मस्थल र उहाँको दरबार रहेको स्थल नेपालमै छ। हामीलाई हाम्रा पूर्वजहरूले ज्यानको बाजी लगाएर एक विशाल सभ्यताको देश निर्माण गरिदिएका छन्। बलभद्र कुँवर, भक्तिथापा, कालु पाँडे, राजा पृथ्वीनाराण शाह, बहादुर शाह, रानी राज्य लक्ष्मी, कर्णेल उजिर सिं थापा जस्ता वीरहरूले जोगाएको देश हो नेपाल। यसैले सार्वजनिक प्रशासनको एक ठुलो धर्म भनेको आफ्ना ऐतिहासिक पात्रहरूको सम्मान, आफ्नो सभ्यताको संरक्षण र आफ्नो सार्वभौम सत्ताको संरक्षण गर्नु हो।

सार्वजनिक प्रशासनका सार्वजनिक कार्य सम्पादनका आधारस्तम्भहरू

मितव्ययिता (Economy): नेपाल सानो अर्थतन्त्र भएको देश हो। हामीसँग वित्तीय साधन र स्रोतको सधैं कमी हुने गरेको छ। नेपालको पूर्वाधार विकासमा ठुलो लगानीको आवश्यकता पर्दछ। यसैले सार्वजनिक

प्रशासनले सार्वजनिक वित्त साधन स्रोतलाई खर्च गर्दा मितव्ययिता अपनाउनु पर्दछ। सीमित साधन स्रोतको कुशल विनियोजन गर्नु पर्दछ। प्राथमिकताहरू वैज्ञानिक ढङ्गले छनौट गर्न सक्नु पर्छ।

कार्यदक्षता (Efficiency) : सीमित साधन स्रोतको प्रयोग गर्दा कमभन्दा कम साधन प्रयोग गरेर अधिकतम प्रतिफल आउने गरी साधनको उपयोग गर्न सक्नु पर्छ। यसका निमित्त नवप्रवर्तनलाई प्रवर्द्धन गर्नु पर्ने हुन्छ। नेपालमा सार्वजनिक विद्यालयमा विज्ञान, प्रविधि, गणित र इन्जिनियरिङ (STEM) लाई लगानी नगरी दक्ष जनशक्ति निर्माण असम्भव छ र दक्ष जनशक्तिविना नवप्रवर्तन हुन सक्दैन र योविना सार्वजनिक कार्यमा कार्यदक्षता कठिन छ। सार्वजनिक प्रशासनले यसलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ।

कार्यप्रभावकारिता (Effectiveness) : सार्वजनिक प्रशासनले कार्यसम्पादन गर्दा वा सार्वजनिक साधन स्रोतको उपयोग गर्दा सोबाट आम जनतालाई सार्वजनिक लाभ (Public Benefits) र सकारात्मक परिवर्तन आउने गरी सम्पादन गर्नु पर्दछ। कुनै पनि कार्य गर्दा उक्त कार्यले नागरिकका जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन आउँछ वा आउँदैन भनी पर्याप्त विश्लेषण गरेर मात्र सो कार्य सम्पादन गर्नु पर्दछ।

सामाजिक समता (Equity) : सार्वजनिक प्रशासनको एक कर्तव्य भनेको सामाजिक न्याय र समता पनि हो। समताले अवसरमा समानता र अति विपन्न र कमजोर व्यक्ति वा समुदायको सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ। वृद्ध, वृद्धा, अति गरिब परिवार र निमुखा व्यक्तिहरूको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हुने गर्दछ। यसको कार्यान्वयन सार्वजनिक प्रशासनले गर्दछ।

(Source: University of Manchester)

प्रशासनिक अन्तर सम्बन्धको अभ्यास

नेपालको संविधानले सङ्घीय निजामती सेवा, न्याय सेवा र सङ्घीय अन्य सरकारी सेबालाई संघको अधिकार सूचीमा समावेश गरेको छ भने प्रदेश निजामती सेवा र प्रदेशको अन्य सरकारी सेबालाई प्रदेशको अधिकारका सूचीमा राखेको छ। संविधानको धारा ३०२ मा प्रदेश र स्थानीय तहमा आवश्यक सेवा प्रवाह गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्ने छ भनिएको छ। संविधानको धारा

२८५ ले नेपाल सरकारले देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न सङ्घीय निजामती सेवा र आवश्यकताअनुसार अन्य सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्ने र त्यस्ता सेवाको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्त सङ्घीय ऐन बमोजिम हुने छ भनी उल्लेख गरेको छ। सोही धारामा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्, गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यकताअनुसार कानूनबमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरूको गठन र सञ्चालन गर्न सक्नेछन् भनिएको छ। संविधानको धारा २४४ मा प्रत्येक प्रदेशमा प्रदेश लोकसेवा आयोग रहने, प्रदेश लोक सेवा आयोगको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदेश कानूनबमोजिम हुने र त्यस प्रयोजनका लागि सङ्घीय संसदले कानून बनाई आधार र मापदण्ड निर्धारण गर्ने छ भनिएको छ। संविधानको धारा २२७ मा गाउँपालिका र नगरपालिकाको कर्मचारीसम्बन्धी प्रदेश कानूनबमोजिम हुने छ भनिएको छ (नेपाल सरकार, २०७२)।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ८४ को उफदफा ३ र ४ मा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको नियुक्ति कानूनबमोजिम हुने र यसरी कानूनबमोजिम नियुक्ति नभएसम्मका लागि नेपाल सरकारले निजामती सेवाको कुनै अधिकृत कर्मचारीलाई प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतका रूपमा काम गर्न खटाउने छ भनिएको छ। यस ऐनको दफा ८६ मा स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन, व्यवस्थापन, सेवाको शर्त तथा सुविधासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मापदण्ड सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने र त्यस प्रावधानको अधीनमा रही स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन, व्यवस्थापन, सेवाको शर्त तथा सुविधासम्बन्धी अन्य व्यवस्था स्थानीय तहले बनाएको कानूनबमोजिम हुने छ भनिएको छ। त्यसै दफामा स्थानीय सेवाको स्थायी दरबन्दीका पदमा प्रदेश लोकसेवा आयोगले छनौट गरी सिफारिस गरेको उम्मेदवारलाई मात्र नियुक्ति गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। यसै ऐनको दफा ८८ मा स्थानीय सेवाका कर्मचारीको सुरु तलब स्केल प्रदेश सरकारले तोकेबमोजिम हुने र त्यसरी प्रदेश सरकारले नतोकेसम्म नेपाल सरकारले तोकेबमोजिम हुने भनिएको छ। यसैगरी दफा ८९ मा नेपाल सरकारले स्थानीय तहको मागका आधारमा उपयुक्त देखेमा बढीमा २ वर्षका लागि स्थानीय तहवाटै तलब भत्ता खाने गरी निजामती सेवाको कुनै कर्मचारीलाई काजमा खटाउन सक्ने प्रावधान गरिएको छ।

हालसम्म नेपालमा सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तर्जुमा नभएकाले तीन तहको प्रशासनिक अन्तरसम्बन्धको विस्तृत खाका निर्माण हुन सकेको छैन। सङ्घीय सरकारले प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको पद, प्रदेशका मन्त्रालयको सचिवको पद, प्रदेशका मन्त्रालयमा रहने कानून अधिकृतको पद र प्रदेशका प्रमुख सचिवको पदलाई सङ्घीय दरबन्दीमा समावेश गरेको छ। प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत र प्रमुख सचिव नेपाल प्रशासन सेवाको रहने अभ्यास गरिएको छ। प्रदेश सचिव कार्यप्रकृतिका आधारमा विभिन्न सेवाको रहेको छ। प्रदेशमा रहेका नेपाल न्याय सेवाका दरबन्दीसमेत सङ्घीय प्रकृतिका रहेका छन्। प्रदेशमा कार्यालयमा सङ्घीय सेवाका कर्मचारीहरू काजमा कार्यरत छन्। हाल प्रदेशमा सङ्घीय दरबन्दीका

कर्मचारी, कर्मचारी समायोजन ऐनबमोजिम केन्द्रबाट प्रदेशमा समायोजन भएका कर्मचारी र प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट छनौट भएका कर्मचारी र अन्यत्रबाट निश्चित समयका लागि काजमा आएका कर्मचारीहरू रहेका छन्। स्थानीय तहमा साविक स्थानीय निकायका कर्मचारीहरू, समायोजन भएर गएका कर्मचारी, सङ्घीय सेवाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट स्थानीय तहको मागबमोजिम छनौट भएका कर्मचारी र अन्यत्रबाट काजमा आएका कर्मचारीहरू छन्।

स्थानीय तहहरू प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको व्यवस्थापनका लागि सङ्घीय सरकारसँग निर्भर छन्। प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको खटनपटन सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले गर्दछ। तर प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको सरुवा पेचिलो हुने गरेको छ। स्थानीय तहका कतिपय प्रमुख तथा अध्यक्षहरू केन्द्रबाट आएका कर्मचारीभन्दा आफूप्रति वफादार रैथाने कर्मचारीलाई निमित्त प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत बनाई काम गराउन खोज्छन्। स्थानीय तहमा आफ्नो पकड जमाउन प्रदेश तथा सङ्घीय सांसदहरू पनि प्रमुख प्रशासकीय आफ्नो अनुकूलको लान चाहन्छन्। सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्री कुन दलको हो भन्ने विषयले यो सरुवालाई निकै प्रभावित पार्दछ। नयाँ कर्मचारीको नियुक्तिका लागि स्थानीय तहहरू प्रदेश लोक सेवा आयोगसँग निर्भर छन्। सातै प्रदेशमा हाल प्रदेश लोकसेवा आयोगहरू सक्रिय रहेका छन र ती लोकसेवा आयोगले स्थानीय तहको मागबमोजिम कर्मचारी छनौट गर्दै आएका छन्। यसका कारण स्थानीय तहमा कर्मचारी अभावको समस्या समाधान हुँदै गएको छ। छिटपुट घटनादेखि बाहेक प्रदेश लोक सेवा आयोगले सङ्घीय लोक सेवा आयोगको प्रक्रिया पालना गरी सोही स्तरको गुणस्तर कायम गरेका छन्। सङ्घीय लोक सेवा आयोगले प्रदेश लोक सेवा आयोगलाई प्राविधिक सहयोग र काठमाडौंमा सम्पर्क बिन्दुका लागि स्थान उपलब्ध गराउँदै आएको छ।

प्रमुख सचिवको पद, प्रदेश सचिवको पद र प्रदेश मन्त्रालयका कानून अधिकृतको पदका लागि (केहीमा उपसचिव सरहको कानून अधिकृत पदसमेत) प्रदेशहरू सङ्घीय सरकारसँग निर्भर रहेका छन्। तर ती पदमा आसिन कर्मचारीको कहिले कुन वेला सरुवा हुने हो ठेगान भने हुन्न। सचिव बढुवा हुनासाथ प्रायः प्रदेशको प्रमुख सचिवमा खटाउने चलन छ। तर कतिपय सचिवहरू प्रदेश जाँदै जाँदैनन् र गए पनि तालमेल मिलाएर फर्किहाल्छन्। प्रदेश सचिवको पद पनि छिटो छिटो सरुवा हुने गर्दछ। प्राविधिक सचिवहरू प्रदेशमा काम गर्न अलि इच्छुक देखिएका छन्। तर प्रशासन सेवाका कर्मचारीहरू प्रायः प्रदेशमा बस्न रुचाउँदैनन्। कतिपय प्रदेशहरूले मन्त्रालयको सङ्ख्या तलमाथि पारिरहने हुनाले प्रदेश सचिवको खटन पटनमा केन्द्रले कठिनाई झेलनु परेको छ। विगतमा बागमती प्रदेशले झ्याल झ्यालमा मन्त्रालयको साइनबोर्ड झुण्ठ्याएर प्रदेशहरूलाई नै आलोचनाको पात्र बनाएको थियो। प्रदेशमा सङ्घीय कर्मचारी टिक्ने नटिक्ने कुरा प्रदेशको मुख्य मन्त्री र प्रदेश मन्त्रालयका मन्त्रीमा पनि निर्भर गर्दछ। कतिपय कर्मचारी जहाँ गए पनि प्रायः नटिक्ने स्वभावका पनि हुन्छन्।

प्रदेश सरकारका अलग किताबखानाहरू स्थापित भैसकेका छैनन्। सङ्घीय निजामती सेवा र प्रदेशमा निजामती सेवाबाट समायोजन भएको कर्मचारीको अभिलेख राष्ट्रिय किताबखानाले राख्ने गरेको छ। हाल राष्ट्रिय किताबखानाले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा रहेका अन्य कर्मचारीको समेत अभिलेख र कर्मचारी सङ्केत नम्बर राख्न सफ्टवेयरसहित प्राविधिक सहयोग गर्दै आएको छ।

प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठानहरूले स्थानीय तहका कर्मचारीका लागि अल्पकालीन, सेवाकालीन र सेवा प्रवेश सम्बन्धी तालिमहरू सञ्चालन गर्दछ। यी प्रतिष्ठानहरूले सङ्घीय निजामती सेवाका फिल्डमा रहेका राजपत्रअनंकित कर्मचारीका लागि समेत यस्ता तालिमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको छ। सङ्घीय स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले पनि स्थानीय तहका कर्मचारीका लागि क्षमता विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले पनि प्रदेश तहका अधिकृत कर्मचारीका लागि सङ्घीय कर्मचारी सँगै राखेर तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ।

सार्वजनिक प्रशासनमा गरिनु पर्ने सूक्ष्म सुधारहरू

हामीले सहकारी सङ्घीयतालाई अङ्गीकार गरेकाले सार्वजनिक प्रशासनलाई पनि यही अवधारणाले निर्देशित गर्नु पर्दछ। सङ्घीय सेवा, प्रदेश सेवा र स्थानीय सेवालार्इ पृथक पृथक रूपमा नलिई यी सेवा सञ्चालनका आधारभूत मापदण्डहरूमा एकरूपता आवश्यक छ। यसैले सङ्घीय निजामती सेवा प्रदेश तथा स्थानीय सेवालार्इ सङ्गुचित बनाउन होइन कि सबै सेवा फर्कने र सबै तहका कर्मचारीको मनोबल माथि उठाउने खाका बन्न सक्नु पर्छ। यदि तहगत प्रणालीमा जाने हो भने सबै सेवामा सोही प्रणालीमा जानु पर्दछ र यति ब्याच बढुवामा जाने हो सबै सेवामा सोही प्रणाली अपनाउनु पर्दछ। हाल जिम्मेवारीको विकेन्द्रीकरण र कर्मचारीको अधिक केन्द्रीकरण भएको अवस्था छ। यसमा सुधारको खाँचो छ।

तीनै तहको सरकारका बिचमा अन्तर सम्बन्ध स्थापना गर्न स्थानीय सेवाबाट प्रदेश तथा सङ्घीय सेवामा आउन सक्ने, प्रदेश सेवाबाट स्थानीय र सङ्घीय सेवामा आउन सक्ने र सङ्घीय सेवाका कर्मचारीहरू प्रदेश तथा स्थानीय सेवामा जान सक्ने अवसरको सृजना गर्दा उपयुक्त हुने छ। यसले तीन सेवाका बिचको दरार कम गर्ने छ र तीनै तहका कर्मचारीलाई सबै तहको काम सिक्ने अवसर प्राप्त हुने छ। यसले राष्ट्रको सबै पक्ष बुझेको अनुभवी सार्वजनिक प्रशासन निर्माणमा सहयोग समेत गर्ने छ।

सङ्घीय निजामती सेवाको निर्माणमा प्रदेश सचिव सङ्घीय सेवाको हुने कि प्रदेश सेवाको हुने भन्ने विषयमा मतान्तरहरू रहेका छन्। प्रदेश सचिव सङ्घीय सेवाबाट राख्ने हो भने सङ्घीय सचिव पदको निश्चित प्रतिशत प्रदेश सेवाको सहसचिव सरहको पदका लागि छुट्याइनु पर्छ। प्रदेश सचिवको पद सङ्घीय सेवामा ओगट्ने र प्रदेशको वरिष्ठ तहको कर्मचारीका लागि सङ्घीय ढोका चैं बन्द रहने

न्यायसङ्गत र विवेकसम्मत कुरा होइन। स्थानीय तहमा प्रदेश सेवाको कर्मचारी रहने कि सङ्घीय सेवाको कर्मचारी रहने भन्ने विषयमा पनि मतान्तर रहेको छ। सङ्घीय र प्रदेश सेवाको निश्चित प्रतिशत पद स्थानीय सेवाका लागि छुट्याइएमा सो विषयको हल हुन सक्छ।

तीनै तहको कर्मचारी प्रशासनमा अब वृत्ति शृङ्खलाहरू पारदर्शी र नतिजामूलक हुनु पर्दछ। नेपालमा यतिवेला केही अपवादबाहेक प्रायः फिल्डमा नखटिने वा फिल्डको कम अनुभव भएकाहरू छिटो छिटो वृत्ति शृङ्खलामाथि चढ्ने तर फिल्डमा अहोरात्र खटिनेहरू वृत्ति विकासको अवसरमा पछि परेको अवस्था छ। कुनै सेवा समूहमा छिटो छिटो बढ्नु हुने कुनै सेवा समूहमा बर्षौं लाग्ने प्रवृत्ति रहेको छ। नेपाल प्रशासन सेवामा समान पदमा कहिले १० वर्षमा बढ्नु, कहिले १३ वर्षमा बढ्नु, कहिले बढ्नु हुन १५ वर्ष लागेको अवस्था छ। सचिव पदमा समेत कुनै समयमा ५ वर्षमै बढ्नु भएको, कुनै समयकालमा ७ वर्षमा, कोही १० वर्षमा कोही १५ वर्षमा बढ्नु भएको अवस्था छ। तीनै प्रकारका सेवामा बढ्नु अनुमानयोग्य गरिनु पर्दछ। हाल निजामती सेवामा रहेको एक सुपुप्त समस्या भनेको आफ्ना सहायकहरू आफ्नै हाकिम भएर आउने समस्या पनि हो। यस्ता असमन्जस्यताहरू साना भए पनि यसले कर्मचारीको मनोबलमा प्रभाव पार्दछ।

वृत्तिशृङ्खला अनुमानयोग्य नभएकाले हरेक सरकारले अनावश्यक दरबन्दीहरू कटौती गर्न सकेको छैन। माथिल्ला दरबन्दीहरू थपिँदै गएका छन् र सङ्घीय निजामती सेवामा अब कमाण्डरहरूको सङ्ख्या चै बढ्न जाने सम्भावना देखिएको छ। फिल्डका नापी, मालपोत, अदालत, सरकारी वकिल, जिल्ला प्रशासन, अस्पतालमा कर्मचारी नपुगेर हाहाकार छ भने सिंहदरबारभित्र कतिपय कर्मचारीहरू काम कम भएर छटपटिएर बस्न बाध्य छन्। प्रदेशमा पनि प्रदेश राजधानीमा कर्मचारी थुप्रिएका छन् तर विकट क्षेत्रमा कर्मचारीको कमी छ। सुगम स्थानीय तहमा एक ताका कर्मचारी खचाखच भएर तलब खुवाउन नै समस्या पर्न गएको थियो। नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहसँग सहकार्य गरी तीनै तहका सेवामा के कस्तो संरचना आवश्यक पर्ने र के कति दरबन्दी आवश्यक पर्ने भन्ने एक व्यापक अध्ययन गरी यसलाई निष्कर्षमा लैजान आवश्यक छ। अहिले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा समेत तथ्यपरक अध्ययनविना दरबन्दी थप्ने प्रवृत्ति बढेको छ। यसको भार समस्त राज्यमा पर्ने नै छ।

पछिल्ला अध्ययनहरूले सार्वजनिक प्रशासनको संस्थागत क्षमता र मुलुकको आर्थिक समृद्धिका बिचमा सिधा सम्बन्ध देखाएको छ। दक्षिण कोरिया र सिंगापुर यसका ज्वलन्त उदाहरण हुन्। सार्वजनिक प्रशासनलाई जति सक्षम र सुदृढ बनायो मुलुकको सुशासनको स्तर समेत बढ्दै जान्छ। बलियो सार्वजनिक प्रशासनले राजनीतिलाई कमजोर पार्दैन झन सक्षम बनाउँछ। जनताप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी राजनीतिले सार्वजनिक प्रशासनलाई झन तिखार्छ, यसको मनोबल माथि उठाउँछ र राष्ट्रलाई पनि माथि उठाउँछ। सार्वजनिक प्रशासनलाई बलियो बनाउने जिम्मेवारी भनेको राजनीतिको नै हो। तर जुन देशमा राजनीति एक सेवा नभएर एक पेसा बन्दछ वा जीविकोपार्जनको साधन बन्छ त्यहाँ कर्मचारी

प्रशासनलाई कमजोर बनाइन्छ। राजनीति आफैँ पेसा बनेपछि उसले कर्मचारी प्रशासनलाई फक्रनै दिदैन। बरू राम्रो कामको जस सबै आफैँले लिएर विग्रिएको जति कामको दोष कर्मचारी प्रशासनमाथि थुपार्न थाल्दछ।

सार्वजनिक प्रशासनको मनोबल उकास्ने र यसलाई पद्धतिमा चलाउने जिम्मेवारी सार्वजनिक प्रशासनको नीतिगत तहका कर्मचारीको पनि हुने गर्दछ। मुख्य सचिवलाई सार्वजनिक प्रशासनको सर्वोच्च संरक्षक मानिने गरिन्छ। सो पद निजामतीको मात्र नभएर तीनै तहका समस्त सार्वजनिक प्रशासनको मुख्य व्यवस्थापक हो। सो व्यक्ति सेवाबाट निवृत्त हुँदा सबैले आदर र सम्मान गर्ने तथा सबैको उदाहरणीय बनेर निस्कन सक्नु पर्छ। सार्वजनिक प्रशासनको मनोबल उठाउने एक प्रमुख जिम्मेवारी यस पदको हुने गर्दछ। सचिव र मुख्य सचिव पद आफैँमा एक संस्था पनि हुन्। यी पदलाई संस्थामा रूपान्तरण गर्न राजनीतिले सहयोग र मिहेनत गर्न सक्नु पर्छ। प्रदेश सचिव, प्रमुख सचिव र स्थानीय तहको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत जस्ता नेतृत्वदायी पदहरूको प्रभावकारिता जति बढ्न गयो सङ्घीयता कार्यान्वयन त्यति प्रभावकारी हुने छ। प्रशासनिक नेतृत्व र सुशासनका बिचमा सम्बन्ध रहने गरेको छ। भनिन्छ नेतृत्वको चरित्र मातहतका कर्मचारीमा सरेर जान्छ।

योग्यतातन्त्रलाई सार्वजनिक प्रशासनको प्राणवायु मानिन्छ। योग्यतातन्त्रले कार्यक्षमता र कार्यप्रभावकारिता ल्याउँदछ। लोकसेवा आयोगले कर्मचारीको छनौटमा यसलाई अक्षुण्ण राख्दै आएको छ। कर्मचारीको पदस्थापनामा भने योग्यतातन्त्र कमजोर हुँदै गएको छ। केही दशक पहिलेसम्म मन्त्रालयहरूमा संस्थागत सम्झनाहरू बाक्लै रहने गरेका थिए। कर्मचारीहरू केही फेरबदल त्यतिबेला पनि हुन्थ्यो। सुधारका नाममा वा पुनः संरचनाका नाममा मन्त्रालय तथा मातहतका निकाय यतिपटक फेरबदल गरिए कि अब संस्थागत सम्झनाहरू पातलिदै गएको छन्। राजनीतिक नेतृत्व फेरिनासाथ कर्मचारीहरू व्यापक फेरबदल हुने गरेका छन्। एकै व्यक्ति कहिले प्रमुख जिल्ला अधिकारी, कहिले करअधिकारी त कहिले भूमिसुधार अधिकारी बन्न पुग्छन्। योग्यतातन्त्रलाई जोगाउन मन्त्रालयमा क्याडर प्रणालीको संरक्षण आवश्यक रहेको छ। यसले संस्थागत कार्यकुशलता वृद्धि गर्दछ। सबै व्यक्ति सबै मन्त्रालयमा योग्य मानिन्न।

तीनै तहका सार्वजनिक प्रशासनमा नतिजामूलक कार्यसम्पादन प्रणालीलाई संस्थागत गरी प्रशासनिक संयन्त्रहरूलाई प्रक्रियाको पालना र नतिजाको प्रवाह दुबैप्रति जिम्मेवारी र उत्तरदायी बनाउनु पर्छ। प्रशासनिक काम कारवाहीमा प्रक्रिया र नतिजा दुबैको महत्त्व हुने गर्दछ। प्रक्रियाले कानुनी शासनको प्रत्याभूति दिन्छ भने नतिजाले आम नागरिकका लागि सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्दछ। सार्वजनिक प्रशासनमा छिटो नतिजाका नाममा प्रक्रिया छुल्न मिल्दैन र नतिजा नै नआउने गरी प्रक्रियामै सीमित रहनु पनि युक्तिसङ्गत मानिन्न।

जनताले सरकारको मूल्याङ्कन गर्दा जनतालाई प्रत्यक्ष सेवा प्रवाह गर्ने फ्रन्टलाइनमा रहने कार्यलयहरूको सेवाको गुणस्तरबाट गर्दछन्। यसैले स्वास्थ्य चौकीहरू, वडा कार्यालयहरू, अस्पतालहरू, प्रहरी चौकीहरू, नापी कार्यालय, मालपोत कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू, ट्राफिक कार्यालय, खानेपानी कार्यालय, अदालत, यातायात कार्यालय आदिलाई जति सुदृढीकरण गर्न सक्थ्यो उति नै सार्वजनिक प्रशासनको प्रभावकारिता बढ्ने छ। जनताका नजिकका ती कार्यालयहरूमा अनेकन समस्याहरू छन्। यिनका कतिपय भवन जिर्ण छन्। यी निकायहरूमा कर्मचारी नभएर जनता सास्ती पाउन भने बाध्य छन्। यसै कारणले सिंहदरबारलाई जिम्मेवारीको विकेन्द्रीकरण र कर्मचारीको केन्द्रीकरण गरेको आरोप समेत लाग्ने गरेको छ।

सार्वजनिक प्रशासनलाई सक्षम बनाउने यसको सेवा सुविधा र यसले पाउने तालिमको गुणस्तरलाई दक्षिण एसियाली स्तरमा लैजान आवश्यक छ। त्यसले यसको मनोबल उकास्ने छ र प्रशासनिक विकृतिहरू पनि कम हुँदै जानेछन्। तर तालिमहरू कर्मचारीका दैनिक कार्यसँग असम्बन्धित पनि हुने गरेका छन्। प्रयोगात्मकभन्दा पनि सैद्धान्तिक प्रकृतिका विषयहरू हाबी हुने गरेका छन्।

दक्षिण एसियामा अफगानिस्थानपछि सबैभन्दा कम सेवा सुविधा पाउने कर्मचारीमा नेपाल नै पर्दछ। अझ निजामती सेवा सबैभन्दा पुछारमा रहेको छ। हालको सेवा सुविधामा शिक्षामा सर्वोत्कृष्ट अङ्क ल्याउनेहरूलाई आकर्षित गर्ने खालको छैन।

सार्वजनिक प्रशासनमा उत्कृष्ट कर्मचारीहरू पनि छन्। इमान्दारितापूर्वक काम गरिरहने, सुविधाहरू माग नगर्ने, विवादहरू नगर्ने, लगाएको काम टुङ्ग्याउने, समयको पालना गर्ने, गरेको कामको जस नखोज्ने र चुपचाप काममा तल्लीन हुने कर्मचारीहरू पनि छन्। उनीहरू पदक, पुरस्कारको दायरामा कमै आउँदछन्। उनीहरू चर्चामा आउन रुचाउँदैनन् पनि। सधैं काममा जोतिने हुनाले यस्ता सर्वोत्कृष्ट कर्मचारीहरू नीतिगत तहमा भने प्रायः पुग्दैं नपुगी अवकाश हुन्छन्। दूरदरजमा, विकट क्षेत्रमा, सीमा क्षेत्रमा, कठिन भू-भागमा बसी अहोरात्र खटिने कर्मचारीहरू पनि छन्। यसमा अपवाद होलान्। आमरूपमा भने सार्वजनिक प्रशासनले आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गरेको छ। जनताको सेवा गरेको छ र कठिन घडीमा निरन्तरता दिएको छ। नेपालमा राजनीति अस्थिर र तरल छ। यस्ता अवस्थामा सार्वजनिक प्रशासनले राज्यरूपि संस्थालाई चलायमान गरेको छ। राजनीतिलाई सधैं सहयोग गर्दै आएको छ।

सार्वजनिक प्रशासन सुधारको जिम्मेवारीहरू

सार्वजनिक प्रशासन सुधार एक पटक गरिने कार्य (One-off Function) नभएर यो निरन्तर गरिने नतिजामूलक कार्यसम्पादन हो। सार्वजनिक प्रशासनको आचरणगत र व्यवहारगत सुधारको जिम्मेवारी

स्वयं कर्मचारीको नै हुने गर्दछ। सार्वजनिक सेवामा प्रवेश गर्नु भनेको कुनै पेसामा प्रवेश गर्नुभन्दा पनि राष्ट्रको सेवा गर्नु हो। कर्मचारीहरूका विचार, व्यवहार र वाणीहरू शुद्ध र राष्ट्रप्रति समर्पित हुनु पर्दछ। राजनीतिक नेतृत्वमा शैक्षिक योग्यता निर्धारण सम्भव नभएकाले राजनीतिक नेतृत्वमा आउनेलाई प्राविधिक पक्षबारेमा स्पष्ट पार्नु कर्मचारीतन्त्रको कर्तव्य हुने गर्दछ। राजनीतिक नेतृत्व चाँडो चाँडो फेरबदल हुने भएकाले दीर्घकालीन प्रकृतिका प्रशासन सुधारका कार्यहरूको प्राविधिक खाका कोर्ने जिम्मेवारीसमेत कर्मचारीतन्त्रकै हुने गर्दछ। कर्मचारीतन्त्र समाजका लागि उदाहरण बन्न सक्नु पर्दछ।

संरचनागत रूपमा प्रशासन सुधारको जिम्मेवारी राजनीतिक नेतृत्वको हुने गर्दछ। कर्मचारीतन्त्र जति कमजोर भयो राजनीतिले वैधता गुमाउँदै जान्छ। कर्मचारीतन्त्रको मनोबल उकास्ने र उसलाई काम गर्ने वातावरण सृजना गर्ने जिम्मेवारी राजनीतिक नेतृत्वको हुन्छ। राजनीतिक नेतृत्व भेट्दा कर्मचारीले असली अभिभावक र संरक्षक पाएको महसुस गराउने जिम्मेवारी राजनीतिको हो। नेपालमा भने कर्मचारीहरू राजनीतिक नेतृत्वले कहाँ कतिबेला फसाउने हुन् भनेर डराएको अवस्था पनि छ। यो अवस्था आउन नदिने जिम्मेवारी राजनीतिकै हुने गर्दछ।

कर्मचारी प्रशासन सुधारको प्राविधिक पक्षको जिम्मेवारी भने नीतिगत तहमा रहने उच्च प्रशासकहरूको हुने गर्दछ। उच्च प्रशासकहरू मातहतका कर्मचारीका लागि प्रेरणाको स्रोत बन्न सक्नु पर्दछ। उनीहरू कर्मचारीका असली संरक्षक हुन्। नीतिगत तहमा रहने कर्मचारीहरू दलगत घेरामा रहेमा वा उनीहरूको सदाचारितामा प्रश्न उठेमा यसले कर्मचारीतन्त्रलाई क्षतविक्षत बनाउँदछ।

नेपालमा प्रशासन सुधारका माध्यमबाट मात्र आम सुधार हुने सम्भावना भने कम रहेको छ। प्रशासन सुधारलाई सुशासन सुधारको वृहत् दायराबाट हेरिनु पर्दछ। राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक सबै प्रणाली बलियो भएमा मात्र प्रशासनिक प्रणाली बलियो हुने गर्छ। यसैले प्रशासन सुधारलाई शासकीय सुधारको अभिन्न अङ्ग बनाइनु पर्दछ।

नेपालमा कर्मचारी प्रशासन सुधारमा साविकको सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको ठुलो भूमिका रहेको छ। स्थानीय विकासमा साविकको स्थानीय विकास मन्त्रालयले उल्लेखनीय योगदान गरेको छ। स्थानीय तहको पुनःसंरचनाको कार्यमा साविकको सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले ठुलो योगदान गरेको थियो। साविकका सफल दुई मन्त्रालयहरूलाई गाभेर हालको सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय बनाइएको हो। फरक फरक भूमिका र कार्यप्रकृतिका निकाय गाभिएका छन्। विकास प्रशासन र सार्वजनिक प्रशासन दुवैको हितका लागि भने साविकका दुई मन्त्रालयलाई साविककै स्वरूपमा ब्यूँताउनु उचित हुने छ।

यस लेखमा उठाइएका अधिकांश सवालहरू निजामती सेवाको संशोधनबाट समाधान गर्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि अवकाश पाएको कम्तिमा ५ वर्षसम्म कुनै पनि राज्यकोषबाट दायित्व व्यहोर्ने

राजनीतिक, प्रशासनिक र तथा संवैधानिक नियुक्तिका लागि अयोग्य हुने तथा प्रावधान राखिएमा नीतिगत तहमा रहने कर्मचारीहरूको मनोबल थप बलियो हुन जाने छ। नीतिगत तहमा रहने सचिवदेखि बाहेकका कर्मचारीको सरुवा नितान्त एक प्राविधिक तथा प्रशासनिक कार्य हो। यो राजनीतिक कार्य हुँदैन होइन। सहायक स्तरका कर्मचारीको सरुवा कार्यालय प्रमुखले, उपसचिवसम्मका अधिकृत स्तरका कर्मचारीको सरुवा सचिवले, सहसचिवको सरुवा मुख्य सचिवले र सचिवहरूको सरुवा प्रधानमन्त्रीले गर्न सक्ने प्रावधान राखी कार्यान्वयन गर्न सकिएमा सरुवामा हुने गरेका कठिनाइहरू समाधान हुन सक्छ। फिल्डमा कर्मचारीको अभाव सुगम स्थान तथा केन्द्रमा कामको कमी आम समस्या बनको छ। यसको समाधान दरबन्दीको पुनः संरचनाका माध्यमबाट गर्न सकिन्छ। कर्मचारीको वृत्ति विकासमा असर नगर्ने गरी दरबन्दीको पुनःसंरचना गर्नु आवश्यक रहेको छ।

कर्मचारीको क्षमता विकासका लागि आवासीय स्तरका सेवाकालीन तथा सेवाप्रवेश तालिमहरूको खाँचो छ। नेपालमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीका लागि आवासीय प्रकृतिका तालिम केन्द्रको अभाव छ। भएका तालिम केन्द्र सुगम स्थानमा केन्द्रित छन्। तालिममा अब नैतिकता, योग, ध्यान, पूर्वीय दर्शन, आयुर्वेद, पोषण, नेपालको भेषभुषा, मौलिक खानपिन, नेपालको विविधतायुक्त भू-गोल, नेपालको इतिहास, कला, संस्कृति, नेपालका विगतका गौरवशाली पाटाहरू, नेपालका राष्ट्रिय विभूतिहरू, नेपालको वास्तुकला आदि विषयलाई समेत समेटिनु पर्दछ। तालिमले राष्ट्र सेवक कर्मचारीहरूलाई यो कुरा आन्तरिकीकरण गर्न सक्नु पर्दछ। जुन देशले आफ्नो कला, संस्कृति, इतिहास, मूल्य, मान्यता, इतिहासका स्वर्णिम पात्रलाई भुल्दछ त्यो देशले आफ्नो पहिचान गुमाउँदछ र दाशताको यात्रातिर लाग्दछ। यसले नागरिकको मनोबल कमजोर पार्दछ। तालिममा नेपाली स्वाभिमान बढाउने विषयहरू समावेश गरिनु पर्दछ। यसमा हामीले भारत र चीनबाट समेत धेरै कुरा सिक्न सक्दछौं। ती देशहरूले आफ्नो देशप्रति गौरव गर्ने जनशक्ति विकास गरेका छन्। सार्वजनिक प्रशासनका तालिमले व्यवसायिकता, राष्ट्रियता र नैतिककता र अनुशासनलाई समेटिनु पर्दछ।

यो युग विज्ञान र प्रविधिको युग हो। विज्ञान, प्रविधि, नवप्रवर्तनमा जति लगानी गर्न सक्थ्यो उति नै रूपान्तरण हुने हो। सार्वजनिक प्रशासनका काम कारबाहीलाई जति जति नयाँ प्रविधिमा जोडन सक्थ्यो उति नै नागरिकले छिटो सेवा पाउने छन्। यसले लागत समेत घटाउँदछ। सार्वजनिक प्रशासनको सुधारका लागि सार्वजनिक शिक्षामा समेत आम सुधारको खाँचो छ। सार्वजनिक शिक्षाले राष्ट्रप्रति बफादार रहने नैतिकवान अनुशासित असल नागरिक (Ethical and Patriotic) र आधुनिक प्रविधिमा पोख्त व्यावसायिक जनशक्ति (Professional Human Resources) उत्पादन गरेमा सार्वजनिक प्रशासनले असल चरित्र बोकेका राष्ट्रप्रति अति बफादार व्यावसायिक राष्ट्र सेवक पाउने हो। सार्वजनिक शिक्षाको स्तरभन्दा माथिको सार्वजनिक कर्मचारी पाउन कठिन छ। सार्वजनिक प्रशासनको सुधार र सार्वजनिक शिक्षाको सुधार नदीका दुई किनार हुन जो सँगसँगै रहने गर्दछन्। पृथक रहदैनन्।

सार्वजनिक प्रशासनको सुधारका लागि राजनीतिक दलहरूको समेत सुधारको खाँचो छ। उनीहरूको आन्तरिक लोकतान्त्रीकरणको खाँचो छ। राजनीतिक नेतृत्व असल र क्षमतावान् भएमा कर्मचारीतन्त्रको मनोबल र प्रभावकारिताको उचाइसमेत बढ्दछ। राजनीतिक नेतृत्वको औसत स्तरभन्दा माथि उठेर कर्मचारीतन्त्रले काम गर्न निकै कठिन छ। राजनीति असल भएमा कर्मचारीतन्त्र पनि असल हुन्छ र राजनीति सक्षम भएमा कर्मचारीतन्त्र पनि सक्षम हुन्छ। राजनीति स्वच्छ भएमा कर्मचारी प्रशासन पनि स्वच्छ हुन्छ। असल र स्वच्छ राजनीति भएको स्थानमा कर्मचारीतन्त्र कमजोर बन्दै बन्दैन र खराब हुनै पाउँदैन।

निष्कर्ष

नेपाल विद्यका दुई उदीयमान अर्थतन्त्रका बिचमा रहेको मुलुक हो। सम्पन्न छिम्कीका बिचमा एक गरीव राष्ट्रको विशेषता बोकेर बस्न नेपाललाई अब छुट छैन। एकासौं शताब्दीमा राष्ट्रको निर्माण सो राष्ट्रमा रहने संस्थाको संस्थागत क्षमतामा भर पर्दछ। सार्वजनिक प्रशासन राज्यको महत्त्वपूर्ण संस्था हो। यो संस्था जति बलियो भयो त्यति नै राजनीतिले सफलता हासिल गर्दछ। यो संस्था कमजोर भएका मुलुकमा सुशासन असम्भव छ। यसको मुख्य जिम्मेवार राजनीति पार्टीहरू हुने गर्दछन्। सार्वजनिक प्रशासनको नेतृत्व तहमा पुगेको पनि उत्तिकै जिम्मेवारी हुने गर्दछ। हामीले सङ्घीय शासन प्रणाली अपनाएकाले संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहमा रहेका सार्वजनिक प्रशासनलाई सक्षम र सुदृढ बनाउन आवश्यक रहेको छ।

नेपालमा शासकीय सुधारका लागि राज्यका तीनै अङ्ग तथा राज्य सत्ताको दायराभन्दा बाहिर रहेका निकायमा समेत व्यापक सुधारको पुनःअभिमुखीकरणको आवश्यकता रहेको छ। केवल सार्वजनिक प्रशासनको सुधारले मात्र शासकीय सुधार सम्भव छैन। शासकीय सुधारमा सबै दलका उच्च नेतृत्वको उच्च प्रतिबद्धता आवश्यकता पर्दछ।

सार्वजनिक प्रशासनको मनोबल उकास्ने सबैभन्दा ठुलो जिम्मेवारी राजनीतिको हुने गर्दछ। कमजोर प्रशासन भएका मुलुकमा राजनीतिले आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणको खाका कोर्न तथा कार्यान्वयन गर्न सक्दैन। राजनीतिले सार्वजनिक प्रशासनलाई दलीयकरण हुनबाट जोगाई एक तटस्थ तर सक्षम संस्थाका रूपमा विकास गर्न सक्नु पर्दछ। निजामती सेवाको दलीयकरण कसैको पनि हितमा छैन। निजामती सेवाको दलीयकरणले केहीलाई अवसर लाभ दिए पनि आम निजामती सेवालाले यसले दूरगामी प्रतिकूलतातिर धकेल्छ। कर्मचारीहरू कुनै दलविशेषसँग आबद्ध हुनु कर्मचारीतन्त्रको मूल धर्मको उलङ्घन (Breach of Core Administrative Principle) हुनु हो। कर्मचारीहरू अवकाशपछि पनि दलमा आबद्ध हुनु उचित होइन। यसले बहालबाला कर्मचारीको मनोबल कमजोर पार्दछ। सार्वजनिक कर्मचारीहरू सबैका साझा हुन् र सबैप्रति उसको समान कर्तव्य र जिम्मेवारी हुने गर्दछ।

नेपाल आफ्नै विशिष्ट इतिहास र मौलिक संस्कृति भएको सम्भावना नै सम्भावना भएको संवैधानिक रूपमा लोकतान्त्रिक र सामाजिक रूपमा सहिष्णु तथा उत्थानशील समाज (Resilient) भएको मुलुक हो। नेपालमा विगतमा भन्दा धेरै नै परिवर्तन पनि भएका छन्। शासकीय प्रणाली दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी समावेशी बनेको छ। हाम्रो देश खुला समाज भएको मुलुक हो। मुलुकका विकासको स्तर सो देशमा रहेका सार्वजनिक संस्थाको क्षमता र स्तरमा भर पर्दछ। सार्वजनिक संस्था जति स्वच्छ र बलिया हुन्छन् उति राष्ट्र अगाडि बढ्ने हो। सार्वजनिक प्रशासन एक सङ्गठन मात्र (Organization) नभएर राष्ट्रको एक महत्त्वपूर्ण संस्था (Institution) हो। मुलुकका सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक संस्थाहरू निर्माण र यो संस्थाको निर्माण सँगसँगै अगाडि बढ्न सक्नु पर्दछ। यसलाई पृथक रूपमा लिन सकिन्न। सार्वजनिक प्रशासन र राजनीतिको विषय आ-आफ्नो सीमामा बाँधिएका तर एक अर्काका सहयोगी, परिपूरक तथा अन्योन्याश्रित संस्थाहरू हुन्। यी एक अर्कालाई आरोप प्रत्यारोप लगाएर बस्ने निकाय नै होइनन्। राजनीतिले नीतिगत निर्णय गर्दछ र यसको प्राविधिक कार्यान्वयन प्रशासनले गर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

अर्थ मन्त्रालय, (२०८०)। *आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्य*, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय।

कर्णाली प्रदेश सरकार, (२०८०)। *आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्य*, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय।

निर्वाचन आयोग, (२०७९)। *स्थानीय तह निर्वाचन, २०७९: निर्वाचन परिणाम पुस्तक प्रदेश नं १*, निर्वाचन आयोग।

नेपाल सरकार, (२०७३)। *कार्यविस्तृतीकरण*, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय।

नेपाल सरकार, (२०७२)। *नेपालको संविधान*, कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०७४)। *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४*, कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०७३)। *कार्यविस्तृतीकरण*, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय।

नेपाल सरकार, (२०७२)। *नेपालको संविधान*, कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०७४)। *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४*, कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार, (२०८१)। *आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१*, अर्थ मन्त्रालय।

नेपाल सरकार, (२०८१)। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्य. अर्थ मन्त्रालय।

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, (२०७७)। नेपालको सङ्घीय शासन प्रणाली. नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान,सङ्घीयता अध्ययन केन्द्र।

IIDS. (२०६०). नेपालमा विकेन्द्रीकरण सम्बन्धी सार्वजनिक प्रयासहरू: पहिलो खण्ड. IDS.

The World Bank. (2007). *Intergovernmental fiscal transfers: Principles and practices*. The World Bank.

नेपाल सरकार (२०८१). आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्य. अर्थ मन्त्रालय।

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, (२०७७)। नेपालको सङ्घीय शासन प्रणाली. नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान,सङ्घीयता अध्ययन केन्द्र.।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय, (२०७९)। महालेखा परीक्षकको साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९, महालेखा परीक्षकको कार्यालय।

राष्ट्रिय किताबखाना. (२०७९)। २०७९ माघ देखि चैत्र महिनासम्म सम्पादित प्रमुख क्रियाकलापहरूको विवरण, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय किताबखाना।

IIDS. (२०६०)। नेपालमा विकेन्द्रीकरण सम्बन्धी सार्वजनिक प्रयासहरू: पहिलो खण्ड। IDS.

The World Bank. (2007). *Intergovernmental fiscal transfers: Principles and practices*. The World Bank.

महालेखा परीक्षकको कार्यालय, (२०७९)। महालेखा परीक्षकको साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९। महालेखा परीक्षकको कार्यालय।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०७८)। नेपालमा वित्तीय सङ्घीयता: अवधारणा र अभ्यास. सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय. (२०७९)। स्थानीय आर्थिक विकास मूल्याङ्कन कार्यविधि, २०७९। नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०८०)। स्थानीय तहको वित्तीय स्थिति विश्लेषण: आ.व २०७६/७७ र २०७७/७८। सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

खनाल, गोपीकृष्ण, २०८१

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०७८)। नेपालमा वित्तीय सङ्घीयता: अवधारणा र अभ्यास. सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०७९)। स्थानीय आर्थिक विकास मूल्याङ्कन कार्यविधि, २०७९। नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०८०)। स्थानीय तहको वित्तीय स्थिति विश्लेषण: आ.व २०७६/७७ र २०७७/७८। सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सुशासन र सदाचार: आवश्यकता र व्यवहार

ठाकुरप्रसाद बस्ताकोटी*

लेखसार

शासन व्यवस्थामा बहुलवादी सौच र पारदर्शी कार्यव्यवहारको संवर्धन भएमा राज्य तथा राज्यबाहेकका क्षेत्रको शासन प्रक्रियामा समेत प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुन्छ। सार्वजनिक पदाधिकारीसँगै निजी, सार्वजनिक र गैरसरकारी क्षेत्रका व्यवहारको समेत उचित निगरानी र नियमन हुनुपर्ने आवश्यकतालाई बोध गरी शासन प्रक्रियामा सहभागी सबै पक्षको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आचरण र व्यवहारमा जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व संस्कृतिसँग जोड्नु आवश्यक पर्दछ। समृद्धिको सारथिका रूपमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको तीन खम्बे नीतिलाई हामीले आत्मसात् गरिरहँदा शासन प्रक्रियामा सहभागी भएका सबैको व्यवहारलाई सुशासनमैत्री बनाउन दहो प्रतिबद्धताको खाँचो पर्दछ। समाजका सबै तह र तप्कामा हुने व्यवहारलाई नैतिकता र सार्वजनिक जवाफदेहिताको ऐनामा सफा देखिनेखालको बनाउने तथा समाजमा हुने सबै खालका भ्रष्टाचारजन्य गतिविधि नियन्त्रण गर्ने एवम् सदाचारलाई मूल व्यवहार मान्ने कानुनी तथा नीतिगत संयन्त्रको विकास गर्नु अत्यावश्यक छ।

शब्दकुञ्जी: सारवान तथा कार्यविधि कानुन, सदाचारमैत्री अभियान, नीतिगत संयन्त्र, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, कानुनी शासन।

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले स्वच्छ र समुन्नत समाजको आधारशीलाका रूपमा सुशासनलाई अङ्गीकार गरेको छ र प्रस्तावनामै कानुनी राज्यलगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। लोकतन्त्र वितरणको प्रमुख माध्यम भनेकै सुशासन भएकाले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी सदाचारमैत्री शासन प्रणाली स्थापना नगरी सुशासनको सच्चा प्रत्याभूति हुन सक्दैन। यसका लागि

* उपसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: tpbastakoti@gmail.com

सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै कानूनको समान प्रयोगको सुनिश्चितता आवश्यक हुन्छ। नेपालको संविधानले समेत सुशासनमुखी अवधारणालाई राज्यका नीतिभिन्न समावेश गरी कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ। संविधानको धारा ५१ अन्तर्गत राजनीतिक तथा शासन व्यवस्थासम्बन्धी नीतिमा राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने उल्लेख गरिएबाट सुशासनलाई नेपालको शासकीय प्रणालीको प्रमुख औजार मानिएको स्पष्ट हुन्छ।

नेपालमा सुशासन प्राप्तिका लागि भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी सारवान र कार्यविधि दुवै खालका कानूनहरूको पर्याप्तता आवश्यक छ भने भएका कानूनलाई सामयिक बनाई त्यसको कार्यान्वयन पक्षलाई सुदृढ बनाउनु जरूरी देखिएको छ। स्रोत, साधन र अधिकारलाई सङ्घीयतासँगै तल्लो तहमा संविधान र कानूनमार्फत् विकेन्द्रित गरिरहँदा कानुनी शासनको सुनिश्चितता र सदाचारमैत्री अभियानले भने संस्थागत रूपमा सबलता प्राप्त गर्न सकेको अनुभूति भइसकेको छैन। वरु यसको प्रभावकारिताका लागि सुधारका क्षेत्रहरू थुप्रै देखिएका छन्।

नेपालमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासन

भ्रष्टाचारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि-२००३ लाई नेपालले सन् २०११ मा अनुमोदन गरिसकेको छ। सार्वजनिक क्षेत्र मात्र होइन, निजी क्षेत्रमा समेत हुने भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गर्ने उपायहरू पक्ष राष्ट्रहरूले अवलम्बन गर्नेपर्ने, सुशासनका लागि प्रभावकारी आनुपातिक र दुरुत्साहनमुखी देवानी, प्रशासनिक वा फौजदारी दण्ड दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने आदि प्रावधानलाई यस महासन्धिमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

अन्तरराष्ट्रिय कानूनमा समावेश भएका विषयमा राष्ट्रिय कानून बनाउनुपर्ने भनी अनिवार्य गरेको विषयलाई लागु गर्नका लागि प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने तर त्यस्तो कानून बनाउनतिर ध्यान नदिने अवस्थाबाट हामी गुञ्जिरहेको दृष्टान्त धेरै खोजिरहनु पर्दैन। भ्रष्टाचारविरुद्ध राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको लामो समय भइसके तापनि यसको कार्यान्वयनमा हामी उदासीन भएबाट नै हाम्रो अवस्थाको प्रतिनिधित्व हुन्छ। यसलाई गम्भीर सामाजिक, नैतिक र राज्य वा व्यक्तिलाई पार्ने क्षतिको दृष्टिबाट हेर्न हामीले ढिलो गरिरहेका छौं।

शासकीय गतिशीलता प्रदान गर्न प्रशासनिक व्यवस्थापनसँग सम्बद्ध गतिविधिहरूलाई चुस्त दुरुस्त राख्न अत्यावश्यक हुन्छ। भ्रष्टाचार, अनियमितता र शासकीय अनुशासनहीनता जस्ता विकृतिलाई नियन्त्रण गरी सुशासन कायम गर्न नेपालमा भइरहेका प्रयासहरू अपर्याप्त देखिएका तथा ती विषयमा सुधार गर्नुपर्ने जिम्मेवारी लिएका निकायहरू पनि निष्प्रभावी बनेको आरोपलाई समयमै सम्बोधन गर्नुपर्छ। नेपालले

राज्य संयन्त्रको बहुआयामिक उपादेयतालाई सुशासनको प्रबर्द्धनमार्फत् सार्वजनिक क्षेत्रको कौशलता अभिवृद्धि गर्ने तथा भ्रष्टाचारविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, सन् २००३ को संस्थापक सदस्यका रूपमा भ्रष्टाचारविरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र सहयोगको अपेक्षा गरेको छ। त्यसैगरी भ्रष्टाचार गरी विदेशमा जाने, सम्पत्तिको हस्तान्तरण गर्ने, प्रमाण लोप गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्नका लागि नेपालले आवश्यक काम गर्नुपर्छ तर पारस्परिक कानुनी सहायतामार्फत् सम्पत्ति रोक्का वा जफत गर्न, प्रमाण प्राप्त गर्न, बुझ्न, अनुसन्धान गर्न, प्रमाण सङ्कलन गर्न र अभियुक्तको सपुर्दगी गर्न राज्यहरूका बिच लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजको पालनाका दृष्टिमा भने नेपाल सबल देखिन सकेको छैन।

अवस्था विश्लेषण

अनुसन्धान गर्ने निकायलाई सूचना प्राप्त गर्न, प्रमाण सङ्कलन गर्न, सरल र सहज पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि कानून र कार्यविधिको उचित व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा नेपालले केही कामहरू गरे तापनि थुप्रै कामहरू गर्न बाँकी देखिन्छ। नेपालमा भ्रष्टाचारसम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा नेपालको संविधान-२०७२ को भाग २१ मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

साथै भ्रष्टाचार निवारण ऐन-२०५९, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान ऐन-२०४८, नियमावली-२०५९, सार्वजनिक खरिद ऐन-२०६३ र नियमावली-२०६४, सुशासन ऐन-२०६४ र नियमावली-२०६५ लगायतका कानुनी व्यवस्थाबाट सुशासन र सदाचारको प्रबर्द्धनका लागि विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको देखिन्छ। यस्तै पारस्परिक कानुनी सहायता ऐन-२०७० र नियमावली-२०७०, सपुर्दगी ऐन-२०७०, सङ्गठित अपराध निवारण ऐन-२०७०, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन-२०६४, कसुरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन-२०७०, बैकिङ कसुर तथा सजाय ऐन-२०६४, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन-२०७४, राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन-२०५२, विशेष अदालत ऐन-२०५९, सैनिक ऐन-२०६३ जस्ता कानुनी व्यवस्थाहरूसमेत कार्यान्वयनमा आएका छन्। उल्लिखित कानुनी व्यवस्थासमेतको प्रभावकारिताका लागि विभिन्न अनुगमनसमेतका व्यवस्थाहरू व्यवहारमा अवलम्बन नगरिएको होइन। तथापि उक्त क्षेत्रमा भएका प्रयासहरूबाट आदर्श समाज स्थापना गर्ने सुशासनमैत्री शासनको अभ्यास भने व्यवहारमा आइसकेको छैन।

व्यवहार, सूचकाङ्क र कानून

ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले वार्षिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने प्रतिवेदनमा नेपालले गत वर्ष ३५ अङ्क प्राप्त गरेर १०८ औँ स्थान प्राप्त गरेको देखाइएको छ। सन् २००९ मा २९ अङ्क प्राप्त गरेर १५२ औँ स्थानमा रहेको नेपालले यसअघि दुईवर्षसम्म लगातार ३४ अङ्क प्राप्त गर्यो। यद्यपि पछिल्लो वर्ष १ अङ्क बढी प्राप्त गर्दा हाम्रो सुशासनको अवस्थामा सुधार भएको भन्न मिल्ने अवस्था छैन। बरु यस सूचीको

सुरुवातदेखि नै ५० भन्दा कम अङ्क प्राप्त गर्ने सबैभन्दा बढी भ्रष्ट मुलुकको सूचीमा नेपाल पर्दै आएकोले चिन्ता लिनुपर्ने अवस्था छ। विधिको शासनको सूचकाङ्कमा वर्ल्ड जस्टिस प्रोजेक्टले सन् २०१५ देखि नेपाललाई समावेश गर्दै आएको छ, त्यसमा हाम्रो अवस्था निराशाजनक नै छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयले गत साल गरेको अध्ययनमा नेपालमा भ्रष्टाचार मुद्दाको फछ्यौटमा नै लामो समय लाग्ने गरेको निष्कर्ष निकालेको छ। उक्त अवस्थाबाट हाम्रो सुशासन कार्यान्वयनको योजना र कार्यविधि दुवैमा कमजोरी रहेको देखिन्छ।

सार्वजनिक पदमा भएको व्यक्ति वा त्यस्ता व्यक्तिसँग जोडिएका व्यक्तिले मात्रै भ्रष्टाचारजन्य कार्य गर्न सक्ने भन्ने खालको व्यवस्थालाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन-२०५९ ले प्रतिबिम्बित गर्दछ। भ्रष्टाचारको क्षेत्रलाई यसरी सार्वजनिक पद धारण गरिएका व्यक्तिसँग जोडेर मात्र सीमित नगराई भ्रष्टाचार विरुद्धको राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिअनुकूल दायरालाई फराकिलो बनाउनु आवश्यक छ। सो महासन्धिको धारा २१ मा रहेको निजी क्षेत्रको भ्रष्टाचारलाई समेत भ्रष्टाचारसम्बन्धी कसुरमा समावेश गर्नुपर्ने प्रावधान राखिनुपर्छ तथा उक्त अवस्थालाई भ्रष्टाचार निवारणका क्षेत्रमा विशेष कानुनी व्यवस्थाले आत्मसात् गर्न सक्ने बनाई नेपालको घरेलु कानुनी महासन्धिको विपरीत अवस्थाबाट गुञ्जिरहेको अवस्थालाई अन्त्य गर्नु आवश्यक छ।

भ्रष्टाचारलाई फौजदारी कसुरका रूपमा लिइने हुँदा कानुनले अपराध घोषित गरेका विषयमा मात्रै सजाय गर्न मिल्छ। भ्रष्टाचारसम्बन्धी कानुनले समेट्न नसकेका देहायका विषयहरूलाई समेत भ्रष्टाचारको कसुरसम्बन्धी विशेष कानुनका दायरामा समेट्न ढिलाइ गर्नुहुँदैन।

- लापरबाहीपूर्वक वा हेलचेक्र्याई गरेर गरेको कार्य,
- सार्वजनिक खरिद एवम् सरकारी र सार्वजनिक सम्पत्तिको उत्खनन तथा लागत इस्टिमेट गर्दा, भाडा वा ठेक्का र करारमा लगाउँदा तथा बिक्री गर्दा खराब नियतले वा हेलचेक्र्याईपूर्वक धरौटी वा जमानत नराखी सम्झौता गरेको कार्य,
- कुनै आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा तथा विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन वा नर्स तयार गर्दा सम्बन्धित स्थानमा नगई वा नापजाँच नगरी अनुमानका भरमा गरेको कार्य,
- राजस्व चुहावटमा संलग्न गैरराष्ट्रसेवक वा त्यस्ता कार्यमा संलग्न अन्य गिरोहले गरेको कार्य,
- विदेशी सहयोग वा अनुदानमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय वा अन्य गैरसरकारी संस्थामा भएका भ्रष्टाचार,
- निजी क्षेत्रमा वा बाट हुने भ्रष्टाचारजन्य कार्य।

नियम ३० खारेजीपछिको रणनीति

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले आफैले रकम उपलब्ध गराई सञ्चालन गर्दै आएको रङ्गेहात पक्राउ गर्ने व्यवस्था रहेको आयोगको नियमावली-२०५९ को नियम ३० लाई सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासले खारेजी गरेको दुई वर्षभन्दा बढी भइसक्यो। उक्त व्यवस्थामा रहेको "कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भनी आयोगमा पर्न आएको उजुरी निवेदनमाथि अनुसन्धानका सिलसिलामा आयोगले आफ्ना कर्मचारी वा उजुरवाला तथा अन्य कुनै व्यक्तिमार्फत त्यस्तो सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिलाई घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने" र त्यसरी "घुस रिसवत उपलब्ध गराउने कर्मचारी वा व्यक्तिलाई कुनै किसिमको कारबाही र सजाय गरिने छैन" भन्ने सोही नियमावलीको प्रावधान प्रत्यायोजित विधायनको भावनाविपरीत रहेको भनी २०७८ वैशाख ८ मा बदर गर्यो।

नेपालको संविधानको धारा २०(९) मा रहेको स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी प्रावधान र भ्रष्टाचार निवारण ऐन-२०५९ को दफा ३ समेतका प्रचलित ऐनमा रहेका प्रावधानसमेतको भावना र मर्मअनुकूल नदेखिएको भनी उक्त घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने प्रावधानलाई प्रत्यायोजित विधायनको प्रतिकूल भनिए तापनि फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्त, कानूनको उचित प्रक्रिया तथा प्रमाण सङ्कलनसम्बन्धी न्यायिक मान्यताका दृष्टिले समेत मनासिब र तार्किक नदेखिएको भनी व्याख्या भएको छ। यस अवस्थामा त्यस्तो प्रावधानलाई नयाँ कानूनमा सम्बोधन गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा छलफल हुन थालेको छ। "उक्त प्रावधान अनुसन्धान अधिकारीलाई स्वेच्छाचारी तबरबाट काम गर्न प्रोत्साहन गर्ने प्रकृतिको देखिने" भनी सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेपछि अख्तियारले रङ्गेहात पक्राउ गर्ने कार्यमा सङ्ख्यात्मक असर परेको देखिन्छ। त्यस्तो प्रावधान राखेर संसदले ऐन बनाउनुपर्ने माग आयोगले राखिरहँदा स्वयं संसदमै भने त्यस्तो ऐनको प्रावधानबारे छलफल बुलन्द हुनु आवश्यक छ।

सामयिक ऐनको आवश्यकता

कानूनको सम्मान गर्ने र कानून कार्यान्वयन सबैका लागि समान रूपमा हुने वातावरण निर्माण नगरी कानुनी शासन साँचो अर्थमा स्थापित हुन सक्दैन। दण्डहीनताको अन्त्यका लागि उपलब्ध कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन अपरिहार्य हुन्छ। कानून कार्यान्वयनमा देखा पर्ने फितलो अवस्थाले कानुनी शासनको कमजोर अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्ने हुँदा सम्बद्ध विषयमा कानूनको प्रचुरता र उपलब्ध कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनले मात्रै राज्यको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्दछ भन्ने भित्रैदेखि मनन गरिनुपर्छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनको अवलम्बनका लागि पनि यस्तो प्रभावकारिताको सुनिश्चतता आवश्यक हुन्छ।

अदालतले गरेका व्याख्या, भ्रष्टाचारविरुद्ध महासन्धिमा भएका व्यवस्था, नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनका क्रममा तीनै तहमा कम हुन नसकेको भ्रष्टाचारको अवस्था, सङ्गठित रूपमा बढ्दो भ्रष्टाचारको अवस्थासमेतले समाजका धेरै पक्ष नैतिकहीन बन्दै सदाचारविरुद्धका क्रियाकलापमा संलग्न भएको देखिन्छ। यसबाट सुशासनका लागि राज्यका तीनै अङ्गले आफ्नो प्रभावकारिता सिद्ध गरी भ्रष्टाचारविरुद्ध निर्मम रूपमा प्रस्तुत हुनु आवश्यक देखिन्छ। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान ऐन-२०४८, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन-२०६४, भ्रष्टाचार निवारण ऐन-२०५९ लगायतका छरिएका भ्रष्टाचार निवारणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थालाई एकीकृत गर्दै बैकिङ, राजस्व लगायत विषयमा हुने गरेका भ्रष्टाचारका विषयलाई समेत सामयिक बनाउनु आवश्यक छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादमा लगानीजस्ता विषयमा सम्पत्ति शुद्धीकरणसम्बन्धी वित्तीय कार्यदलले नेपालको अवस्थामा सुधार गर्ने विषयमा दिएको सुझावलाई हामीले आत्मसात् गर्नु आवश्यक छ। सम्पत्ति शुद्धीकरण र बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुने भ्रष्टाचारमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले परिकल्पना गरेबमोजिमका व्यावसायिक र स्वतन्त्र निकायहरूबाट अनुसन्धान र अभियोजन गर्न नसकेको विषयलाई कानूनमार्फत सम्बोधन गर्न सङ्घीय संसदले तयारी गर्नु आवश्यक छ। सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागको स्वायत्तता तथा सक्षमता अभिवृद्धिलाई सुदृढ गरी यससम्बद्ध अभियोजन नै सीमित सङ्ख्यामा भएको अवस्थाबाट माथि उठ्ने खालको रणनीति आवश्यक छ।

नीतिगत भ्रष्टाचारको निर्मलीकरण समेतका लागि सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन ऐनले स्वार्थको द्वन्द्व निवारणका औजारसम्बन्धमा केही व्यवस्था गरेको छ। तर उक्त प्रबन्ध अपर्याप्त देखिएको छ। स्वार्थको द्वन्द्वसम्बन्धी छुट्टै कानूनको आवश्यकतालाई जोड दिइँदै आइए तापनि छुट्टै ऐन जारी हुन नसक्दा यसलाई दण्डको दायरामा ल्याउन अप्ठ्यारो परिरहेको देखिन्छ। भ्रष्टाचारविरुद्धको राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिले सार्वजनिक पदाधिकारीको परिभाषालाई बृहत् रूपमा सम्बोधन गरेका अवस्थामा नेपालमा भने सो परिभाषाअनुकूल सार्वजनिक अधिकारीहरूको कामकारबाहीलाई कानुनी दायरामा समेट्न सकेको देखिँदैन।

विशिष्ट पदधारी व्यक्तिको अनुसन्धान र अभियोजनको सुनिश्चितता

भ्रष्टाचारको प्रतिरोधमा न्यायपालिकाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने कुरा उल्लेख गर्दै अभियोजन गर्ने निकाय र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता तथा ती निकायका सदस्यहरूको निष्ठा बढाउने र उनीहरूलाई भ्रष्टाचारको मौका प्रदान नहुने उपायहरूलाई सम्बद्ध पक्ष राष्ट्रले अवलम्बन गर्नुपर्ने भनेर भ्रष्टाचारविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको धारा ११ मा उल्लेख गरिएको छ। नेपालको संविधानले न्यायिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचारका क्षेत्रमा न्याय परिषद्को व्यवस्था गरे तापनि यसको सक्रियता बढ्न सकेको देखिँदैन। न्यायाधीशले कमाएको गैरकानुनी सम्पत्तिका सम्बन्धमा अनुसन्धान शून्यप्रायको अवस्थामा देखिन्छ भने

महाभियोगबाट पदमुक्त हुने पदाधिकारीको हकमा समेत संसदीय समितिको सक्रियता कम देखिन्छ। सैनिक ऐनबमोजिम अनुसन्धान हुने व्यक्ति, समाजका लब्धप्रतिष्ठित विशिष्ट व्यक्तित्व र न्यायिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचारको अनुसन्धान र अभियोजनमा निष्पक्षता कायम हुन नसकेको भन्ने छाप आमजनतामा परेको अवस्थाले उक्त क्षेत्रमा रहेका सुधारका विभिन्न क्षेत्रहरूको पहिचान स्पष्ट गराउँछ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले गरेको कसुरको अनुसन्धानमा प्रमाण सङ्कलनसमेतका दृष्टिकोणबाट लामो हदम्यादको व्यवस्था गर्नुपर्ने तथ्यलाई हामीले जोड दिए तापनि यससम्बन्धमा पर्याप्त बहस हुन सकेको पाइँदैन। कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति रोक्का, जफत वा बरामद गर्ने सम्बन्धमा कसुरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन-२०७०, लगायतका ऐन कार्यान्वयनमा आए तापनि यसको प्रभावकारितालाई केन्द्रमा राखी कार्यसम्पादन भएको पाइँदैन। विशेष गरी अनुसन्धान गर्दा बैकिङ, व्यापारिक वा वित्तीय अभिलेख प्राप्त गर्ने वा खाता रोक्का गर्न सकिने कार्यको क्षेत्रमा यसको गम्भीरतालाई खास मनन गर्न सकिएको छैन।

साक्षी, विशेषज्ञ वा पीडितको सुरक्षाका लागि बयान वा कागज गर्दा श्रव्य दृश्य साधन वा प्रविधिका माध्यमबाट गराउन सकिने संहिताजन्य कानून तथा प्रमाण ऐन-२०३१ को व्यवस्थालाई व्यवहारमा आत्मसात् गर्ने पूर्वाधारहरू विकास गर्न सकिएको छैन। साक्षी, विशेषज्ञ वा पीडितको सुरक्षाका लागि अनुसन्धानमा नै व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्नुपर्ने सम्बन्धमा भएका कानुनी व्यवस्थासमेत अपर्याप्त रहेका छन्। उजुरकर्ताको सुरक्षा गर्नुपर्ने सम्बन्धमा भएका कानुनी र संस्थागत व्यवस्था भरपर्दा छैनन्। अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता, प्रभावकारिता हासिल गर्ने कानुनी र संस्थागत व्यवस्थामा उठेका प्रश्नलाई सम्बोधन गर्न सकिएको देखिँदैन।

अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन पक्ष राज्यहरूबीच पारस्परिक कानुनी सहायता र सपुर्दगी सन्धि गर्न सकिने तथा सोही आधारमा विदेशमा सङ्कलन गरिएको प्रमाण प्राप्त गर्ने, प्रमाणमा लगाउने, मान्यता दिने कार्यलाई लामो समयदेखि जोड दिइए तापनि यसको प्रभावकारिता सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको ध्यान केन्द्रित हुन सकेको छैन। विध्वव्यापीकरण, सूचना प्रविधिको तीव्र विकास, नेपालको सामरिक अवस्था तथा खुला सीमानाका कारण बढ्दो अपराध नियन्त्रणका दृष्टिले समेत यसतर्फ आवाज उठेको लामो समय भएको देखाउँछ। तथापि यसले सार्थकता पाउन नसक्दा हाम्रो शासनप्रणालीको दुर्भाग्यपूर्ण अवस्था प्रतिविम्बित भइरहेको छ।

सार्वजनिक क्षेत्रको सुशासन अभिवृद्धिका लागि विशेष अनुसन्धान प्रविधिका रूपमा नियन्त्रित आपूर्तिको समुचित प्रयोग, विद्युतीय वा अन्य सुराकी र गुप्त कारबाहीबाट प्रमाणहरू सङ्कलन गर्न सक्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रबन्धको सुदृढीकरणलाई देशको बहुपक्षीय सुरक्षा व्यवस्थापनसँग जोडेर हेर्न हाम्रो ध्यान केन्द्रित हुन सकेको छैन। प्रत्येक राज्यले प्रमाण सङ्कलन र अनुसन्धानमूलक पद्धतिहरूको उपयोगितालगायत

भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न, पत्ता लगाउन, अनुसन्धान गर्न प्रभावकारी उपायहरू अपनाउन तालिम र प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउनुपर्ने पक्षमा समेत हाम्रो सहभागिता सबलीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट नेपालले सिक्न सक्ने पाठ

समृद्धि हासिल गर्ने देशहरूले सुशासनलाई उच्च महत्त्व दिएको पाइन्छ। सुशासनका दृष्टिले एसियाको अग्रभागमा रहेको सिंगापुरले अवलम्बन गरेको शासकीय सदाचारिताका कारणले गर्दा उसले विश्वका कम भ्रष्टाचार हुने दस मुलुकभित्रको पहिचान कायम गरिरहेको छ। मलेशियाले दक्षिण पूर्वी एसियाको उदीयमान अर्थतन्त्रको पहिचान कायम गर्नुमा पनि सुशासनलाई दिएको महत्त्वको नै भूमिका देखिन्छ। भारतमा भ्रष्टाचार निवारण अधिनियम-१९८८ ले मात्र सबै प्रकारका भ्रष्टाचारलाई समेट्न नसकेकाले सङ्घीय संसदबाट लोकपाल तथा लोक आयुक्त अधिनियम-२०१३ पारित पारित भई सन् २०१४ जनवरी १ देखि लागु भएको छ। उक्त अधिनियम गठन गर्ने कानून जारी गर्नुमा नागरिक समाजका अगुवा अत्रा हजारको योगदान रहेको मानिन्छ।

भ्रष्टाचारको उजुरीमा छानबिन, जाँचबुझ गर्ने, प्रमाण सङ्कलन गर्ने, प्राप्त प्रमाणका आधारमा अभियोजन निर्देशकले विशेष अदालतमा अभियोगपत्र दायर गर्ने यस निकायका अध्यक्ष र अन्य ८ जना सदस्य रहन्छन्, जसमा पचास प्रतिशत सदस्य न्यायिक सदस्य हुन्छन्।

भ्रष्टाचारको सम्बन्धमा प्रधानमन्त्री, केन्द्रीय मन्त्री, सङ्घीय संसद्का सदस्य, सङ्घीय सरकारका वरिष्ठ कर्मचारीहरू तथा अधिकृत कर्मचारीहरू, सङ्घीय सरकारले गठन गरेका प्राधिकरण, बोर्ड, निगम, स्वायत्त निकायका अध्यक्ष, सदस्य वा अधिकारीसमेत लोकपालको अनुसन्धानका क्षेत्रमा पर्दछन्। राज्य सरकार र त्यसका मन्त्रीहरू, त्यसका कर्मचारीहरू, राज्यका सभासदहरू, राज्य सरकारका बोर्ड, निगम, संस्थानका अध्यक्ष, सदस्य वा अधिकारीउपर भ्रष्टाचारको उजुरीमा छानबिन गर्न राज्यको कानूनबाट प्रत्येक राज्यमा गठन हुने लोक आयुक्त रहने व्यवस्था छ।

प्रारम्भिक अनुसन्धानबाट कर्मचारीले कसुर गरेको प्रमाण प्राप्त भए केन्द्रीय सरकारलाई निलम्बन गर्न लेखिपठाउने, यस्तो छानबिन केन्द्रीय सतर्कता आयोगद्वारा पनि गराउन सक्ने व्यवस्था छ। एक वर्षमा विशेष अदालतले मुद्दाको कारबाही किनारा गरिसक्नुपर्ने र कुनै पनि हालतमा दुई वर्ष नाघ्न नहुने सुनिश्चितता गरिएको छ। भारतले सुशासनका क्षेत्रमा अझ धेरै कार्य गर्न बाँकी देखिन्छ तर पनि नेपालमा पनि सङ्घीयताको अवलम्बनसँगै सुशासनको प्रत्याभूतिलाई तल्लो तहसम्म सुनिश्चित गर्न अहिलेको अवस्थामा व्यापक क्षेत्राधिकारसहितको सुधार गर्न भारतीय व्यवस्थाबाट प्रशस्त ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ।

नेपालमा राष्ट्रिय सदाचार नीतिको खाँचो

इमान्दारिता र सदाचारबिना सार्वजनिक निकायहरूले विश्वास आर्जन गर्न असंभव हुन्छ। संस्थाका पात्र र पदाधिकारीहरू आत्मशुद्धिपूर्ण, नैतिकवान् र सदाचारी भएमा मात्रै सही व्यवहार गर्न र राम्रो नराम्रो छुट्याउन सक्दछन्। तर नेपालमा सदाचार र नैतिक आचरणका विषयमा अध्ययन र बहसपैरवी भइरहे तापनि यसरी बहसमा संलग्नहरू नै सदाचारमा बाँधिन नचाहेको भन्ने आरोप लाग्दै आएको छ।

नेपाली समाजमा चाहिएको अत्यावश्यक सामाजिक गुण नै सदाचार र सुशासन भए तापनि सार्वजनिक संस्थाको नेतृत्वले समाजमा असल आचरण स्थापित गरी संस्कार र सभ्यता व्यवस्थित गर्न भूमिका खेल्न नसकेको अवस्था छ। नीतिप्रतिको निष्ठा अभिवृद्धि हुन नसक्दा उदाहरणीय नेतृत्व बन्न नसकेको टिप्पणी पनि हुने गरेको छ। फलतः मूल्य र मान्यताका विषयहरू अपेक्षित रूपमा आचरणमा प्रस्तुत हुन सकेको छैन। सार्वजनिक संस्थाका मूल्य घोषणा गर्ने र तदनुकूल सार्वजनिक व्यक्तिका निष्ठा र आचरण व्यवस्थित गर्न नीति, नियम र आचारसंहिता लागु गर्ने र सुशासनलाई दिगो बनाउनु आवश्यक हुने हुँदा राष्ट्रिय सदाचार नीतिमार्फत् यस्तो आधार तयार गर्नुपर्ने अवस्थाको महशुस हुँदै आएको छ।

सार्वजनिक क्षेत्र र यससँग जोडिएका निकायमा रहने व्यक्तिहरूको खराब आनीबानी नियन्त्रण गरी असल सौच र व्यवहार संवर्धन गरी समाजमा नैतिक आधारशीला खडा गर्न सदाचारको व्याख्या र परिभाषा, यसका निर्देशनात्मक विषय, अनुगमन पद्धति र यसको उल्लंघनकर्तालाई सजायको व्यवस्था जस्ता विषयलाई समावेश गरी त्यस्तो नीति जारी हुनुपर्ने देखिन्छ। यस पद्धतिलाई विभिन्न देशले अवलम्बन गरेका पनि छन्। बेलायतमा संस्थाहरूलाई सदाचारयुक्त बनाउन सार्वजनिक संस्थाका मूल्य घोषणा गरी त्यसलाई लागु गर्ने कार्यात्मक सिद्धान्त अङ्गीकार गरिएको पाइन्छ। सार्वजनिक क्षेत्रका मूल्य घोषणा गर्दा जवाफदेहिता, निष्पक्षता, न्याय र स्वच्छता, खराब कुरा त्याग्ने र असल काम गर्ने पाँच आधारभूत कुरालाई महत्त्व दिइएको पाइन्छ। ती प्रावधानहरूलाई मनन गर्दा सदाचार कायम गर्न ठूला कुरा गर्नेपढेन, सामान्य व्यवहार भए पुग्छ भन्ने सन्देश पाइन्छ।

सदाचार कायम गर्न केन्द्रीय सङ्गठनबाट मोडेल नीतिहरू जारी गरी पदाधिकारीहरूलाई स्वअनुशासनमा रहन आत्मिक प्रेरणा दिइएको पनि पाइन्छ। यस्ता कार्यले सदाचारी बन्न पदाधिकारीहरूमा प्रतिस्पर्धा (स्वप्रेरणा) नै जागेको देखिन्छ। नेपालमा समाजलाई मूल्यनिर्दिष्ट बनाउन आवश्यक मानी यस्तो नीति तर्जुमा गर्ने कार्यले महत्त्व नपाएको होइन। सार्वजनिक, निजी, सहकारीलगायत सामुदायिक सबै क्षेत्रमा सदाचारिता कायम गरी सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने सौच र सदाचारलाई संस्थाको पद्धति बनाई सभ्य समाज निर्माण गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरी राष्ट्रिय सदाचार नीतिको मस्यौदा तयार भइसकेको पनि पाइन्छ। संस्थागत सुशासन, सदाचारका मूल्य प्रवर्द्धन, सार्वजनिक कार्यमा स्वच्छता, सार्वजनिक व्यक्तिमा आत्मअनुशासन कायम गर्ने उद्देश्य राखी तयार भएको मस्यौदा हालसम्म निष्कर्षमा पुगेर पनि जारी हुन

सकेको छैन। सो मस्यौदामा सदाचारका मान्यताका रूपमा वैधानिकता, सेवाभाव, निष्पक्षता, स्वच्छता, स्वार्थहीनता, इमानदारिता र सदाचारिता राख खोजिए तापनि त्यस्तो महत्त्वपूर्ण नीतिमा सहमति कायम हुन सकेको नदेखिएको भनी गुनाशो आएको छ।

सामाजिक मर्यादाको पर्यायका रूपमा सदाचार

यस नीतिले राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालन मर्यादित बनाउने तथा सरकारी एवम् सार्वजनिक निकायमा कार्यरत उच्चपदस्थ कर्मचारीलाई आचरण र अनुशासनमा बाँध्ने उद्देश्यलाई केन्द्रमा राख जोड दिएको छ। विभिन्न विदेशी गैरसरकारी संस्थालाई नेपालका गैरसरकारी संस्थासँग साझेदारी गर्ने गरी आर्थिक सहायता परिचालन गर्दा अनुशासित बाटो अवलम्बन हुने अवस्था सुनिश्चित गर्न पनि यस्तो नीति आवश्यक रहेको भनिएको छ। कतिपय देशको आर्थिक सहायतामा सञ्चालित केही गैरसरकारी संस्थाहरूले सामाजिक संस्थाविरोधी योजना बोकेर आउने र समाजमा अस्थिरता समेत फैलाउने काम गरेको भन्दै सदाचार नीतिको परिधिभित्र तिनलाई परिचालन गर्ने सरकारको योजना कार्यान्वयनमा व्यवहारमा ल्याउन ढिलाइ गर्न नहुने भन्दै चिन्ता गरिएका अवस्थामा यसको महत्त्व बहुआयामिक हुने देखिन्छ। सरकारकै उच्च पदाधिकारी तथा सार्वजनिक निकायमा कार्यरत उच्चपदस्थलाई नै आचरण र अनुशासनमा बाँध्ने भएकाले यस्तो सकारात्मक कामका लागि प्रशासनिक तथा राजनीतिक दुवै तहबाट उचित सक्रियताको अपेक्षा गर्नु उचित देखिन्छ। सदाचारी समाज निर्माणका लागि आवश्यक नैतिक व्यवहारहरू कस्तो हुनुपर्छ भन्नेमा सरोकारवालाहरूका विच अझ बढी छलफल आवश्यक देखिएको छ।

सदाचार नीतिको खाका

हालको राष्ट्रिय सदाचार नीतिको मस्यौदामा विधायिकाका पदाधिकारी, सदस्य एवम् मन्त्रीका लागि समेत एकै प्रकृतिको आचारसंहिता बनाएको भन्ने सूचना यसअघि बाहिर आइसकेको छ। जसअनुसार केन्द्र र प्रदेशका सबै मन्त्री र सांसदले आफ्नो र आफ्नो परिवारका सदस्यको आय, सम्पत्ति, दायित्व, कारोबार, उपहार, स्वदेश र विदेश यात्रा गर्दा प्राप्त रकम समेत सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको भनी उल्लेख गरिएको छ। पदमा रहँदासम्म अतिरिक्त आमदानी गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको छ। जसअनुसार तलब पाउने गरी अन्यत्र व्यावसायिक काम गर्न नपाउने, पदभार ग्रहण गरेपछि कुनै व्यापार व्यवसाय गर्न नपाइने, कुनै व्यावसायिक फर्मसँगको सम्बन्धबाट कुनै रकम लिन नपाउने, कुनै पनि सङ्गठनका लागि बोर्ड सदस्य वा अधिकृतका रूपमा तलबी सेवा प्रदान गर्न नपाउने र विधायिकाको सम्बन्धित समितिको पूर्व स्वीकृतिबिना अध्यापन गर्न नपाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने पनि भनिएको छ।

यसैगरी न्यायाधीश, संवैधानिक निकायका पदाधिकारी तथा कानूनद्वारा स्थापित विशेष संस्थाका पदाधिकारीका लागि तयार पारेको आचारसंहितामा कुनै राजनीतिक दलको सदस्य भइसकेको वा त्यस्तो दललाई नियमित रूपमा लेभी बुझाइरहेको व्यक्ति न्यायालय र संवैधानिक पदका लागि अयोग्य हुने व्यवस्था गरिनुपर्ने आवश्यकता ठानिएको छ।

कुनै व्यक्ति न्यायाधीश वा संवैधानिक पदमा नियुक्तिका लागि सिफारिस भएपछि नियुक्त हुनुभन्दा पहिला नै निजले कुनै दलको सदस्य कहिल्यै पनि नरहेको र लेभी नतिरेको भनी घोषणा गर्नुपर्ने कुरा प्रस्तावित आचारसंहितामा उल्लेख भएकोमा उनीहरूले नेपाल सरकारको निर्णयविना विदेश भ्रमण गर्न नहुने, ऐनमा तोकिएभन्दा बढी सुविधा लिने गरी निर्णय गर्न नहुने आचारसंहिता जारी गरिनुपर्ने देखिन्छ। न्यायपालिका र संवैधानिक निकाय तथा सुरक्षासम्बन्धी निकायले गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट सिधै सहयोग लिई कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नपाउने अवस्थालाई पनि यसले सम्बोधन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

निजामती कर्मचारी र डाक्टरका हकमा कुनै पनि राजनीतिक दलमा संलग्न हुन नहुने, कुनै पनि सरकारी अधिकारी विदा लिएर कुनै सरकारी संस्थाको प्रायोजनमा विदेश भ्रमण गर्न नहुने, भ्रष्टाचार निवारणसम्बन्धी संवैधानिक निकायमा काम गर्ने पदाधिकारी र कर्मचारीको सम्पति विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने, २५ हजारभन्दा माथिको लेनदेन बैंकिङ प्रक्रियामार्फत गर्ने, सरकारी कामलाई थाँती राख्दै व्यक्तिगत काम गर्न नपाइने, निजी स्वार्थका लागि पद र गोप्य सूचनाको प्रयोग गर्न नपाइनेलगायतका व्यवस्थालाई यसले निरन्तरता दिने अपेक्षा गरिएको छ।

सदाचार सैद्धान्तिक मात्रै नभएर व्यवहारमा अवलम्बन गर्नुपर्ने विषय भएकाले यसका लागि संस्थागत विकास गर्ने संयन्त्रका रूपमा सार्वजनिक निकायहरूलाई रूपान्तरण गर्नुपर्छ। यस्ता आचरणको नियमनका लागि राष्ट्रिय सदाचार आयोगको निर्माण गरी सबै सार्वजनिक निकायमा त्यसका आधारभूत मान्यताको पालना भए नभएको उचित अनुगमन गर्ने सुनिश्चतता गर्नु आवश्यक छ। त्यस्तो आयोगको स्वायत्तताका लागि कानुनी आधार तयार गरी सबै सार्वजनिक क्षेत्र र निकायको क्षेत्राधिकारलाई यसभित्र समेट्ने खाकाको नमुनामा मौलिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गरिनु अपरिहार्य छ। घरेलु पृष्ठभूमि, अवस्था र विश्वव्यापी रूपमा आत्मसात् गरिएका मान्यताहरू यस व्यवस्थाका तीन वटा मुख्य आधारशीला हुन सक्छन्। तिनकै आधारमा सदाचार नीति कार्यान्वयन गर्ने आधार खडा गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

स्वच्छ र समुन्नत समाजको आधारशीलाका रूपमा सुशासनलाई अङ्गीकार गर्दै कानुनी राज्य लगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति नेपालको संविधानले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको

छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय भ्रष्टाचारविरुद्धको महासन्धिको संस्थापक राष्ट्रको हैसियतमा यसमा हस्ताक्षर गरी नेपालले अनुमोदन गरेकोसमेत लामो समय भइसकेको छ। उक्त महासन्धि कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना र रणनीतिसमेत तय नगरेको होइन। लोकतन्त्र वितरणको प्रमुख माध्यम भनेकै सुशासन भएकाले यसलाई आवधिक योजनाहरूमा समेत समावेश गर्दै आएको छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी सदाचारमैत्री शासन प्रणाली स्थापना नगरी सुशासनको प्रत्याभूति हुन नसक्ने हुँदा यसलाई व्याहारिकता दिन घरेलु कानून र नीतिहरूमा सामयिक परिमार्जन गर्दै कानुनी शासन र सदाचारमुखी क्रियाकलापलाई राज्यका तहगत सरकारहरूले समेत पर्याप्त सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ। लोकतन्त्रमा सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै कानूनको समान प्रयोग आवश्यक हुन्छ। नेपालले पनि सङ्घीयताको अवलम्बनसँगै सबै तहमा सुशासनको प्रत्याभूति गराउन यस्ता मान्यतालाई आत्मसात गरी व्यवहारमा उतार्न कानुनी, नीतिगत र संस्थागत मान्यताको विकास गर्नु अपरिहार्य छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान (२०७२), कानून किताब व्यवस्था समिति।

भ्रष्टाचारसँग सम्बन्धित कानूनको संग्रह (२०७८), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग।

भ्रष्टाचारसम्बन्धी कसुरमा आधारित नजीर सङ्ग्रह (२०७८), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग।

भ्रष्टाचारविरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि (सन् २००३), <https://www.tinepal.org/press-release38/> Accessed on 10th May, 2024

राष्ट्रिय सदाचार नीति (प्रस्तावित मस्यौदा) (२०७४), प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय।

स्मारिका (२०८०), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग।

नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप: वर्तमान अवस्था र भावी दिशा तीर्थराज राई*

लेखसार

राष्ट्रको उत्पादन, राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आमदानी, लगानीको मात्रामा वृद्धि, रोजगारीमा वृद्धिका साथै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता, जीवनस्तर, मानव विकास सूचकांक आदिजस्ता परिसूचकहरूमा सुधार आउनुलाई आर्थिक विकास भएको मानिन्छ। आ.व. २०८३ सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्र बनाई वि.स. २०८७ सम्म मुलुकको निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको प्रतिशत घटाउने, मध्यम आय स्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने र दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै वि.सं. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्‍याउने सोच छ। यही सोचसहितको मार्गलाई आर्थिक विकासको रोडम्यापका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ। आर्थिक विकासको बाधकका रूपमा कृषि क्षेत्रमा आधारित अर्थतन्त्र, गरिबी र असमान आय, पुँजीगततर्फ न्यून विनियोजन र खर्च, व्यापार असन्तुलन, कमजोर भौतिक पूर्वाधारको अवस्था, कमजोर प्रविधि, राजनीतिमा सुशासनको अभाव जस्ता चुनौती देखा परेका छन्। यी चुनौतीहरूलाई चिर्न राजनैतिक स्थायित्व, वित्तीय संघीयताको कुशल कार्यान्वयन, आन्तरिक र बाह्य लगानी प्रवर्द्धन, निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन, पूर्वाधार विकास, सामाजिक क्षेत्रमा सुधार, शासकीय सुधार गर्नुको विकल्प देखिँदैन।

शब्दकुञ्जी: आर्थिक वृद्धि, आर्थिक विकास, विकासशील मुलुक, आर्थिक विकासको रोडम्याप।

विषय प्रवेश

नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामार्फत् दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने लक्ष्य राखेको छ। साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर तथा

* उपसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: trrai@npc.gov.np

उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख र समृद्ध अर्थतन्त्रको निर्माण गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको छ। मुलुकमा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल, दिगो आर्थिक विकास तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानता घटाउने, शोषणरहित समाजको निर्माण गर्ने दीर्घकालीन आर्थिक उद्देश्य लिइएको छ। संविधानको उक्त उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न आवधिक योजना, क्षेत्रगत नीतिहरू, आर्थिक कानुन मध्यमकालीन संरचना र वार्षिक बजेटहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन्। आर्थिक वृद्धि, आर्थिक विकासको न्यूनतम शर्त हो। राष्ट्रका प्रमुख क्षेत्रहरू जस्तै; पूर्वाधार, उर्जा, प्रविधि, कृषि, वन, पर्यटन, रोजगारलगायत समग्र उत्पादनका क्षेत्रमा सुधार गर्न सके देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन गई आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल हुन्छ। आर्थिक वृद्धिलाई दिगो बनाएर अन्य सामाजिक क्षेत्र, सेवा प्रवाह, सुशासनमा सुधार तथा आर्थिक विकास गरेमा संविधानले परिलक्षित गरेको आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ।

आर्थिक विकासको अवधारणा

२०औं शताब्दीमा पश्चिमाहरूले अर्थतन्त्रको औद्योगिकीकरण गर्ने क्रममा आर्थिक विकासको अवधारणाको जन्म भएको हो। दोस्रो विश्वयुद्धमा ध्वस्त भएका भौतिक संरचनाहरूको पुनःनिर्माण गर्न आर्थिक विकासको अवधारणा अघि सारिएको थियो। यसै सन्दर्भमा सन् १९४९ मा अमेरिकी राष्ट्रपति ह्यारी ट्रुम्यानले अविकसित क्षेत्रको विकासलाई प्राथमिकता दिन भनेर भाषण गरेका थिए (Gerschenkron, 1962)। सन् १९६० देखि पूर्वाधार निर्माण र गरिबी निवारणमा जोड दिइएको थियो। यसरी हुने पूर्वाधारको विकास र गरिबी निवारणको क्रमलाई पनि आर्थिक विकासको एउटा क्रम भनेर अर्थात्थियो। वर्तमान अवस्थासम्म आइपुग्दा आर्थिक विकासको अवधारणाभित्र मानव कल्याण (Human Welfare) समेत समेटिन पुगेको छ। आर्थिक विकासलाई आर्थिक वृद्धि र न्यायपूर्ण वितरणको समायोजनका रूपमा तलको समीकरणले देखाउँदछ।

Economic Development = Economic growth + Equitable distribution

राष्ट्रको उत्पादन, राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आमदानी, लगानीको मात्रामा वृद्धि, रोजगारीमा वृद्धिका साथै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता, जीवनस्तर, मानव विकास सूचकांक आदिजस्ता परिसूचकहरूमा सुधार आउनुलाई आर्थिक विकास भएको मानिन्छ (हाडा, २०७९)। आर्थिक विकास एउटा प्रक्रिया हो। यो निरन्तर सुधारको लय हो। यस प्रक्रियामा अर्थतन्त्रका स्रोतको परिचालन, पूँजी निर्माण, सूचना प्रविधि तथा संस्थागत सुधारका विषयहरू समेत समेटिन्छन्। आर्थिक विकासको न्यूनतम शर्त आर्थिक वृद्धि हो भने आर्थिक विकास मार्फत् आर्थिक कल्याण, आर्थिक उन्नयन र सामाजिक न्यायमा पुग्न सकिन्छ। त्यसरी नै यी ३ अवस्थाबाट आर्थिक विकासमा समेत सकारात्मक प्रभाव परेको हुन्छ। आर्थिक विकासले अर्थतन्त्रका समग्र विषय/क्षेत्रको विकासलाई समेटेको हुन्छ। यसभित्र कृषि, सञ्चार, रोजगार, सडक, उद्योग, व्यापार, यातायात, उर्जा, सिंचाई क्षेत्र लगायतको समान विकास हुने कुरा पर्दछन्।

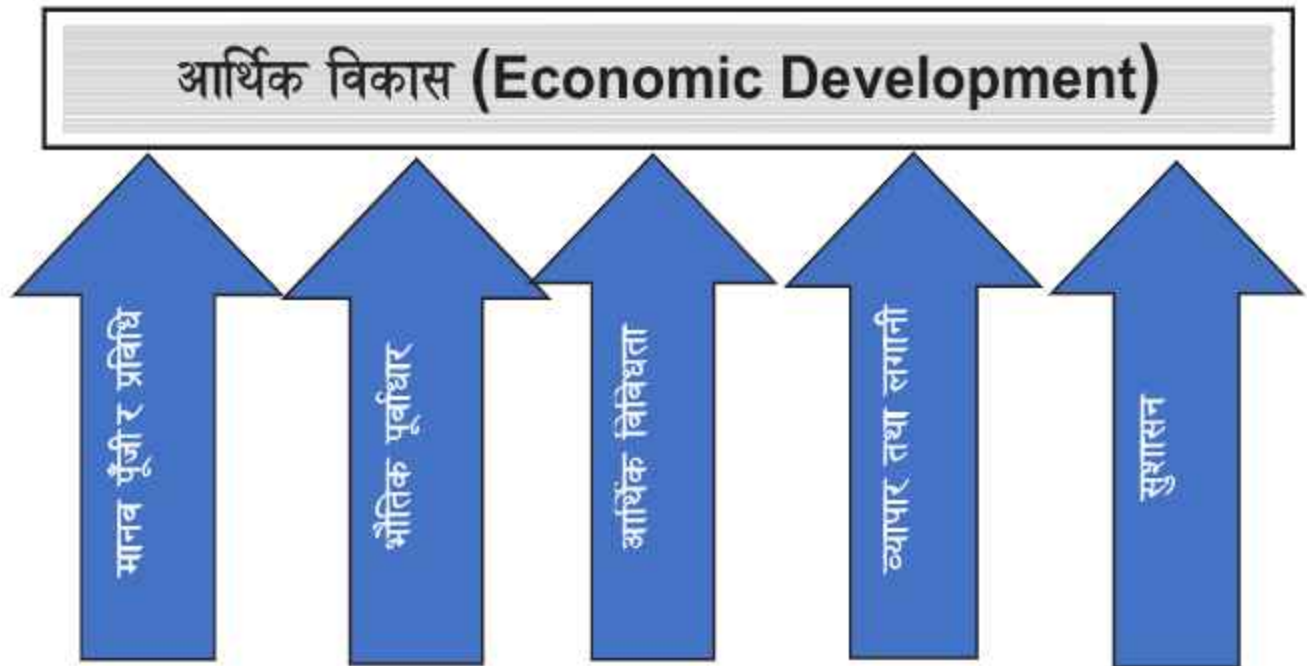
विकसित अर्थतन्त्रका विशेषताहरु

विकसित अर्थतन्त्र हुन के के विशेषता चाहिन्छ भनेर खोज्नुभन्दा पनि हालका विकसित देशहरुको अर्थतन्त्रका विशेषताहरुलाई हेरेर विकसित अर्थतन्त्र हुन यस्तो अवस्था हुनुपर्दछ भन्नु उपयुक्त हुन्छ। अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा हालका अति कम विकसित मुलुकहरु जे कुरा प्राप्त गर्न प्रयासरत छन् ती कुराहरु नै विकसित अर्थतन्त्रका विशेषता हुन् भन्दा अत्युक्ति नहोला। मुलुकमा उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धि*, उच्च प्रतिव्यक्ति आय, मानव विकास सूचकाङ्कमा उच्च स्तर, राम्रो जीवनस्तर, अर्थतन्त्रमा उद्योग र सेवा क्षेत्रको उच्च योगदान, प्रविधिको उच्चतम उपयोग, पूर्वाधारको विकास, सुशासनयुक्त शासन, पुँजीगत स्रोतको वृद्धि, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सबलीकरण जस्ता प्रमुख विशेषताहरु नै विकसित अर्थतन्त्रका विशेषताहरु हुन्।

आर्थिक विकासका पिलरहरु

आर्थिक विकासका लागि अति आवश्यक वातावरण भनेको नै फराकिलो र दिगो आर्थिक वृद्धि (high and stable growth) हो। यसका साथै वृद्धिको समन्यायिक वितरण (Equitable Distribution) गर्नु पनि हो। यो वातावरण तयार पार्न चित्र नं १ मा प्रस्तुत गरिएका विषय/क्षेत्रहरुले पिलरका रूपमा काम गरेका हुन्छन्।

चित्र नं. १ : आर्थिक विकासका पिलरहरु

* एउटा स्तरमा पुगेपछि देशको आर्थिक वृद्धि उच्च नहुन सक्छ तर दिगो भने रहिरहन्छ।

आर्थिक विकासको आधारशीलाका रूपमा रहने कुल गार्हस्थ उत्पादनका महत्वपूर्ण तत्वहरूमा मानव पूँजी र प्रविधि पर्दछन्। श्रम र पूँजीको प्रयोग गरी यसमा प्रविधि र Innovation को मद्दतले मुलुकको उत्पादन बढाउन सकिन्छ। कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक विकासलाई गति दिइरहन त्यस देशमा काम गर्न सक्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्यापर्याप्त हुनुपर्ने हुन्छ। अर्थात् त्यो देश जानसांख्यिक लाभ (डेमोग्राफिक डिभिडेन्ड) भएको क्षेत्रमा हुनुपर्दछ। वर्तमान अवस्थामा 'डेमोग्राफिक डिभिडेन्ड' कम भएका विकसित मुलुकहरूले नेपाल जस्ता विकासशील मुलुकहरूबाट युवा उमेरका नागरिकहरूलाई लाने गरेको कारण पनि यही हो।

भौतिक पूर्वाधार निर्माण तथा मर्मतबाट देशको अर्थतन्त्र चलायमान हुन्छ। यस क्रममा लगानी बढ्ने, उत्पादन बढ्ने, आन्तरिक उपभोग बढ्ने तथा आयात निर्यातमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। साथै, यसबाट रोजगारीको सिर्जना हुने र आन्तरिक माग बढ्ने जान्छ। फलस्वरूप आर्थिक गतिविधि सक्रिय हुन जान्छ।

कुनै पनि मुलुकको अर्थतन्त्र एउटा क्षेत्रमा मात्र निर्भर रह्यो भने यो आफैमा खतरायुक्त हुन्छ। यो क्षेत्रमा समस्या आएका खण्डमा मुलुकको समग्र अर्थतन्त्र नै धरासायी हुने खतरा हुन्छ तसर्थ आर्थिक विकासका लागि आर्थिक विविधता अर्को महत्वपूर्ण पिलर हुन आउँछ। यसभित्र उत्पादनमा विविधीकरण (Production Diversification), व्यापारमा विविधीकरण (Trade Diversification) र सरकारी राजस्व स्रोतको विविधीकरण (Government Revenue Diversification) पर्दछन् (MBRSG, 2024)। उदाहरणका लागि मलेशियाको पहिला प्रमुख निर्यात वस्तु रबर थियो। यसलाई कायम राख्दै हाल निर्यात विविधीकरण गरेर पाम तेल (Yusof, Z.A., 2012) निर्यात गर्ने विश्वकै दोस्रो ठूलो मुलुक बनेको छ (Statista, 2024)। विश्व बैंकको सन् २०२४ को Global Economic Diversification Index *Report अनुसार नेपालले ९१.३१ अंक प्राप्त गरेको छ। पहिलो र दोस्रो स्थानमा हुने देशहरू क्रमशः अमेरिका र चीनको औसत अङ्क १५३.२० र १४६.९३ रहेको छ भने सबैभन्दा तल हुने मुलुकमा नाइजर रहेको छ, जसको औसत अङ्क ८१.८८ रहेको छ।

व्यापार तथा लगानी र शासकीय सुशासन पनि आर्थिक विकासका महत्वपूर्ण पिलर हुन्। बदलिंदो समयसँगै आर्थिक विकासका पिलरहरू धेरै थपिएका छन्। तथापि हामीले उक्त पाँचवटा पिलरलाई प्रमुख रूपमा लिएका हुन्छौं।

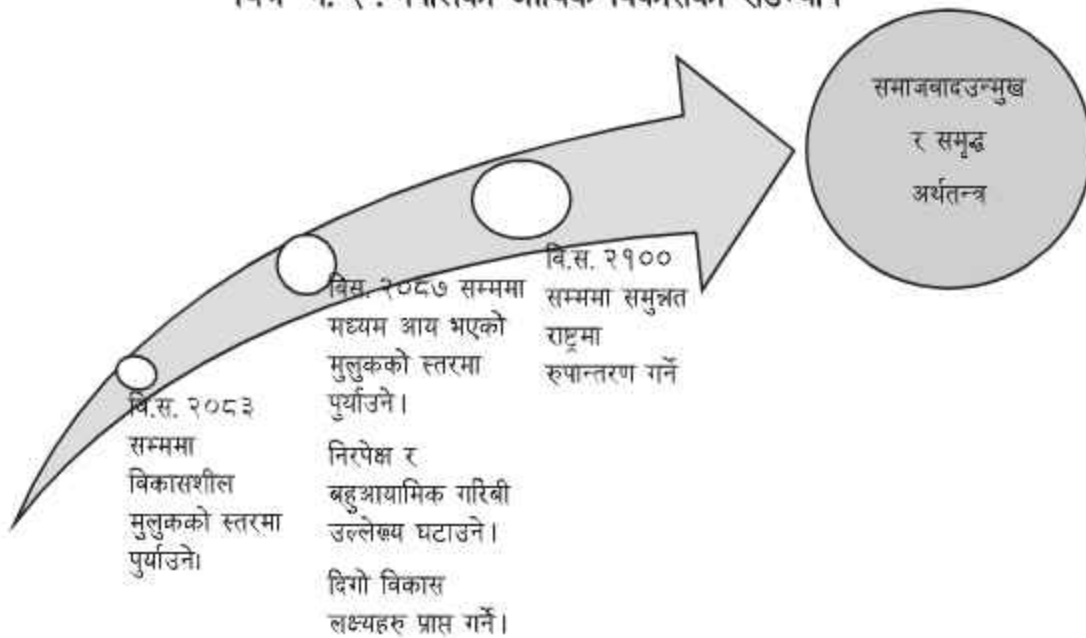
* राजस्व(Revenue), उत्पादन(Output) र व्यापार (trade) को विविधीकरणलाई Composite Index बनाएर तय गरिने।

हाम्रो आर्थिक विकासको रोडम्याप

संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख र समृद्ध अर्थतन्त्रमा पुग्ने लक्ष्यलाई पच्चीस वर्षे दीर्घकालीन सोचले एउटा दिशानिर्देश गरेको छ। 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली'को सोचले संविधानको परिकल्पनालाई पूरा गर्न मद्दत गर्दछ। कतिपय देशहरूले राष्ट्रको आर्थिक विकासको रोडम्यापका लागि स्पष्ट र कार्यजिम्मेवारी बाँडफाँट सहितको योजना/रणनीति तयार पारेका हुन्छन्। नेपालका हकमा भने त्यस किसिमको रोडम्याप तयार पार्न सकिएको छैन। तथापि केही राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकासस्तरका लक्ष्यहरू राखिएका छन् र ती लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न क्षेत्रगत नीतिहरू/रणनीति, लागत अनुमान दस्तावेज, कार्यान्वयन फ्रेमवर्क, ढाँचाहरू तर्जुमा गरिएका छन्। ती सबै आर्थिक रोडम्यापका लागि सहयोगी दस्तावेजहरू हुन्। उदाहरणका लागि विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुँदा दिइने ग्रेस अवधि तथा स्तरोन्नतिलाई कसरी दिगो बनाउने भनेर तयार पारिएको Nepal Least Developed Country Graduation Smooth Transition Strategy (LDC Graduation STS) 2023-2030 पनि आर्थिक विकासको रोडम्यापलाई दिशा प्रदान गर्ने एउटा दस्तावेज हो। हाम्रा आवधिक योजनाहरू पनि प्रमुख दस्तावेज हुन्। त्यसैगरी हाम्रो आर्थिक विकासको रोडम्यापमा अगाडि बढ्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने दस्तावेजका रूपमा १६औँ योजनालाई तर्जुमा गरिएको छ।

नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्यापलाई तलको चित्र नं. २ बाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

चित्र नं. २ : नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप

दीर्घकालीन सोच २१०० अनुसार नेपालको अल्पकालीन, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य र यिनीहरूको हालसम्मको प्रगतिलाई तलको तालिका नं. १ बाट देखाइएको छ। नेपालको आर्थिक

विकासको रोडम्यापलाई यिनै तीनवटा अवधिको लक्ष्यले दिशानिर्देश गरेको छ। यस रोडम्यापअनुसार आ.व. २०८३ सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्र बनाई वि.स. २०८७ सम्म मुलुकको निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको प्रतिशत घटाउने, मध्यम आय स्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने र दिगो विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्दै वि.स. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्याउने सोच छ। उक्त सोचअनुसार के कति प्रगति भयो र हुने अवस्था छ भनेर तालिका नं. १ मा देखाइएको छ।

तालिका नं. १: नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप

समयसीमा	लक्ष्य	प्रगतिको अवस्था
आ. व. २०८३ (अल्पकालीन)	• नेपाललाई विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने।	<ul style="list-style-type: none"> विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुन आवश्यक पर्ने ३ मध्ये २ वटा सूचकाङ्कहरु 'मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क (HAI) र आर्थिक तथा वातावरण जोखिम सूचकाङ्क (EVI) को सीमा पहिलादेखि नै पार गरिसकेको अवस्था छ। तेस्रो सूचकाङ्क प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ उत्पादन (GNI Per Capita) को सीमा पार गर्न नसकेको अवस्था छ। हाल देशको GNI Per Capita १४१० अमेरिकी डलर भए पनि स्तरोन्नतिका लागि Atlas Method *बाट GNI Per Capita को मापन गरिने भएको हुँदा १०२४ अमेरिकी डलर मात्र देखाइएको कारण यस सूचकमा सीमा पार गर्न सकिएको छैन। विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिका लागि सन् २०२४ को Triennial Review का लागि १३०६ अमेरिकी डलर तोकिएको छ। हाल नेपाल स्तरोन्नतिको ग्रेस अवधिमा छ। सबैकुरा यथावत् रहेमा तोकिएको वर्ष विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने पक्कापक्की जस्तै छ।
वि.स. २०८७ (मध्यकालीन)	• नागरिकलाई निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबी	• आ. व. २०७५/७६ मा १८.७ प्रतिशत रहेको निरपेक्ष गरिबीलाई आ. व. २०७९/८० सम्ममा

* Atlas Method बाट मापन गर्दा आर्थिक वृद्धि (Economic Growth), मुद्रास्फिति (Inflation), सटही दर(Exchange Rate) र जनसङ्ख्या वृद्धि(Population Growth) को समेत असर संलग्न गरिन्छ।

समयसीमा	लक्ष्य	प्रगतिको अवस्था
	<p>(Absolute and Multi-Dimensional Poverty) को अवस्थाबाट मुक्त गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य (SDGs) हरु हासिल गर्ने।</p> <ul style="list-style-type: none"> मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने। 	<p>११.२ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखेकोमा घट्नुको सट्टा बढेर २०.२ प्रतिशत पुगेको छ।</p> <ul style="list-style-type: none"> बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या आ. व. २०७५/७६ को २८.६ प्रतिशतबाट आ. व. २०७९/८० मा ११.५ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिइएकोमा १७.४ प्रतिशतमा मात्र झरेको देखिन्छ। यहाँ महत्वपूर्ण तर विरोधाभाषपूर्ण तथ्याङ्क चाहिँ निरपेक्ष गरिबी र बहुआयामिक गरिबीको जनसङ्ख्यामा रहेको छ। एउटा घटेको देखिन्छ भने अर्को बढेको। दिगो विकासका लक्ष्यहरुको प्रगतिको अवस्थालाई हेर्दा पनि सन्तोष मात्र सकिने अवस्था छैन। सन् २०२२ को SDG Progress हेर्ने हो भने समग्रमतामा ५६.६ प्रतिशत मात्र प्रगति हासिल भएको देखिन्छ भने सन् २०३० सम्ममा ५९.७ प्रतिशत प्रगति प्राप्त हुने देखिन्छ। नेपालको GNI Per Capita Atlas Method बाट मापन गरेर १०२४ अमेरिकी डलर मात्र देखाइएको छ। तसर्थ नेपाल अझै निम्न आय भएको मुलुकमै पर्दछ नेपाल। आयको आधारमा हुने देशको वर्गीकरणमा GNI Per Capita को मापदण्ड हरेक वर्ष बढ्दै जाने भएकाले नेपालले उल्लेख्य मात्रामा आम्दानी बढाउनुपर्ने हुन्छ।
वि.स. २१०० (दीर्घकालीन)	<ul style="list-style-type: none"> समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्याउने। 	<ul style="list-style-type: none"> व्यापक भौतिक विकास, ठूला ठूला पूर्वाधारको संरचना जस्तै एयरपोर्ट, सुरुङ्ग मार्ग, केवलकार, रेल सेवाको विस्तार हुँदै जानुपर्नेमा त्यो दिशातिर काम गर्न सकिएको छैन। गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाका लागि आधार तयार पार्न सकिएको छैन। आयको समान वितरण/ राज्यबाट वितरण हुने अवसर

समयसीमा	लक्ष्य	प्रगतिको अवस्था
		<p>र स्रोतको समान वितरणमा काम गर्न सकिएको छैन।</p> <ul style="list-style-type: none"> • सुशासन र शासकीय सुधारतर्फ धुप्रै काम गर्न बाँकी छ।

(स्रोत: पन्ध्रौँ योजना र विभिन्न प्रकाशनहरू)

वि. स. २१०० मा रेलमार्ग २२०० कि.मि. निर्माण गर्ने सोच रहेकामा हालसम्म ५२ कि.मि.मात्र बनेको छ। गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या शून्यमा झार्ने र आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध जनसङ्ख्या शतप्रतिशत पुर्याउने सोच रहेको छ। प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय १२ हजार १०० अमेरिकी डलर पुर्याउने तथा विद्युत उत्पादन ४० हजार मेघावाट उत्पादन गर्ने सोच रहेकामा हाल २६८४ मेघावाट विद्युत उत्पादन भएको अवस्था छ।

समुन्नत राष्ट्रले विकासको गन्तव्य (Ends/Destination) लाई नबुझाएर एउटा माध्यम (Means)/निरन्तर प्रयासलाई बुझाउँदछ। हिजोभन्दा आज, आजभन्दा भोलि र भोलिभन्दा पर्सि झन् उन्नत बनाउँदै लैजानका लागि निरन्तरको प्रयासलाई समुन्नत अवस्थाले बुझाउँदछ।

आर्थिक विकासका सूचकहरूको वर्तमान अवस्था

संलग्न तालिका नं. २ मा नेपालले विगत साढे ३ वर्षमा प्राप्त गरेको आर्थिक वृद्धि र विकासका प्रमुख सूचकहरूको प्रगतिको अवस्था देखाइएको छ। अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्रतर्फ चालू योजनामा विदेशी विनिमय सञ्चिति र यसबाट वस्तु तथा सेवाको आयात धान्ने अवधि ७ महिना कायम गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो। आ.व. २०७८/७९ मा बाहेक अन्य आर्थिक वर्षहरूमा १० महिना बढीको आयात धान्न सक्ने गरी विदेशी विनिमयको सञ्चिति रहेको छ। विप्रेषण आप्रवाह र शोधनान्तर स्थितिको आँकडा हेर्दा सकारात्मक देखिन्छ।

तालिका नं. २: प्रमुख आर्थिक परिसूचकका सूचकहरूको वर्तमान अवस्था

परिसूचक/सूचक	आ.व. २०७७/७८	आ.व. २०७८/७९	आ.व. २०७९/८०	आ.व. २०८०/८१ पौष मसान्तसम्म
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर, आधारभूत मूल्यमा (प्रतिशत)	४.५	५.३	२.२	-

कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा, रू.अर्ब)	४३५३	४९३४	५३८१	-
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा, रू.)	१,५०,४९५	१,६९,०३८	१,८२,६८३	-
प्रति व्यक्ति राष्ट्रिय आय (अमेरिकी डलर)	१२८४	१४०७	१४१०	-
कुल राष्ट्रिय बचत (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात)	३१.५	२९.	३१.७	-
कुल स्थिर पूँजी निर्माण (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात)	२९.३	२८.५	२५.२	-
मुद्रास्फीति (प्रतिशत)	३.६	६.३	७.७	५.३
कुल वस्तु निर्यात (रू.अर्ब)	१४१.१	२००.०३	१५७.१४	७४.९७
कुल वस्तु आयात (रू.अर्ब)	१५३९.८४	१९२०.४५	१६११.७३	७६८.१७
व्यापार घाटा (रू.अर्ब)	१३९८.७१	१७२०.४२	१४५४.५९	६९३.२
विप्रेषण आप्रवाह (रू.अर्ब)	९६१.०५	१००७.३१	१२२०.५६	७३३.२२
शोधनान्तर स्थिति (+/- रू.अर्ब)	+१.२३	-२५५.२६	+२९०.५२	२७३.५२
विदेशी विनिमय सञ्चिति पर्याप्तता (वस्तु तथा सेवा आयात, महिना)	१०.२	६.९	१०.	१२.१
आन्तरिक ऋण परिचालन (रू.अर्ब)	२२४.	२३२.६४	२,५६.००	१,२८.३१
विस्तृत मुद्रा प्रदाय वृद्धिदर (%)	२१.८	६.८	११.४	६.४
आन्तरिक कर्जा वृद्धिदर (%)	२७.१	१४.५	८.७	२.६
बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप वृद्धिदर (%)	२१.४	९.	१२.३	६.६
वाणिज्य बैंकको शाखा पुगेका स्थानीय तह	७५०	७५२	७५२	७५२
नेप्से परिसूचक (असार मसान्त)	२८८३.४	२००९.५	२०९७.१	२१२०.६ (पौष मसान्त)

(स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८०)

माथिको तालिकामा संलग्न गरिएका आर्थिक परिसूचकहरूको वर्तमान अवस्थालाई पन्ध्रौं योजनामा राखिएको लक्ष्यसँग तुलना गर्दा ठूलो अन्तर देखिन्छ। यस योजनाले आर्थिक वर्ष २०७७/७८ देखि

२०७९/८० को अवधिमा आर्थिक वृद्धिदर(आधारभूत मूल्यमा) ९.६ देखि ९.९ सम्म हासिल हुने लक्ष्य राखेको छ। तर हामीले उक्त अवधिमा बढीमा ५.३ प्रतिशतको वृद्धि मात्र प्राप्त गर्न सकेका छौं। यस अवधिमा उपभोक्ता मुद्रास्फीति ६.० मा स्थिर राख्ने लक्ष्य रहेकामा आ.व. २०७९/८० मा ७.७ सम्म प्रतिशत पुगेको थियो।

नेपालको आर्थिक वृद्धि र विकासको आगामी दिनका गतिलाई हेर्न हरेक २ वर्षमा विश्व बैंकले प्रकाशन गर्ने नेपाल डेभलपमेन्ट अपडेटको पछिल्लो प्रकाशनको तथ्याङ्कलाई पनि हेर्न सकिन्छ। उक्त प्रकाशनअनुसार चालु तथा आगामी आर्थिक वर्षमा नेपालको आर्थिक विकासको प्रक्षेपित तथ्याङ्क/विवरण तालिका नं. ३ मा हेर्न सकिन्छ:

तालिका नं. ३: नेपालको आर्थिक विकासको प्रक्षेपित तथ्याङ्क/विवरण

परिसूचक	आ.व. २०८०/८१	आ.व. २०८१/८२	कारण
आर्थिक वृद्धि	३.६	४.६ ↑	• आयात अवरोध हट्ने, • खुकुलो मौद्रिक नीति अवलम्बन,
जिडिपीको अनुपातमा चालु खाता घाटा	३.७	४.६ ↑	• आयात वृद्धि, • व्यापार घाटामा वृद्धि,
वित्तीय घाटा	३.५	३.३ ↓	• राजस्वमा वृद्धि,
जिडिपीको अनुपातमा सार्वजनिक ऋणको प्रतिशत	४१	४१	• वित्त नीतिमा कडाई,

(स्रोत: विश्व बैंक, २०२३)

सन् २०२३ को नेपाल डेभलपमेन्ट प्रतिवेदनअनुसार चालु आर्थिक वर्षको आर्थिक वृद्धि ३.६ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरिएको छ। खुकुलो मौद्रिक नीतिको अवलम्बन र आयातमा भएको अवरोध हट्ने कारणले अर्थतन्त्रमा विस्तार भई आगामी आर्थिक वर्षमा ४.६ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हुने प्रक्षेपण छ। जिडिपीको अनुपातमा चालू खाता घाटा बढ्ने अनुमान गरिएको छ। यस विचमा आयातमा वृद्धि भई व्यापार घाटामा वृद्धि हुने कारणले चालू खाता घाटा बढ्ने आँकलन गरिएको हो। आयातमा हुने वृद्धिले राजस्व संकलनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकाले वित्तीय घाटा कम हुने अपेक्षा गरिएको छ।

आर्थिक विकासमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू

आर्थिक विकासले राजनीतिक परिवर्तन र सामाजिक सुधारलाई दिगो बनाउन मद्दत पुर्याउँछ। वर्तमान अवस्थामा राजनीतिक एजेण्डाको प्रमुख हिस्सा नै आर्थिक विकासको विषय बनेको छ। आर्थिक विकासमा फड्को मार्न सके मात्र लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको स्थायित्व रहन सक्ने देखिएको छ। आर्थिक विकासको लक्ष्य र रहर सबै मुलुकमा हुन्छ तर केही मात्र त्यस लक्ष्यमा सफल हुन सकेका छन्। त्यसका कारण भनेका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरू हुन्। नेपालले पनि आर्थिक विकासको मार्गचित्रमा अघि बढ्न निम्न समस्या र चुनौतीहरू सामाना गरिरहेको छ।

कृषि क्षेत्रमा आधारित अर्थतन्त्र

विकसित र विकासशील देशका अर्थतन्त्रको क्षेत्रगत संरचना हेर्ने हो भने जिडिपीमा कृषि क्षेत्रको योगदान १ प्रतिशत वा त्योभन्दा तलको हाराहारी हुने गर्दछ तर हाम्रो जिडिपीमा कृषि क्षेत्रको २४ प्रतिशतको हाराहारीमा योगदान रहेको छ। कृषिको विविधीकरण नहुनु, परम्परागत तौर तरिकाबाट यस पेसालाई अगाडि बढाइरहनु, जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा यसमा सामेल हुनु नै यसका समस्या रहेका छन्। यस परिप्रेक्ष्यमा जिडिपीमा ठूलो योगदान दिनेमा उद्योग क्षेत्र र सेवा क्षेत्रको भूमिका बनाई अर्थतन्त्रको संरचनात्मक रूपान्तरण गर्नु चुनौती रहेको छ।

गरिबी र असमान आय

गरिबीको विषमता र आयाम दुवैमा हामी कमजोर अवस्थामा छौं। भूकम्प, कोभिड, अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व लगायतले नेपालको निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या घट्नुको साटो बढेको छ। आ.व. २०७५/७६ मा १८.७ प्रतिशत रहेको निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या आ.व. २०७९/८० मा २०.२ प्रतिशत पुगेको छ। बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या पनि बढेको अवस्था छ। गरिबको जनसङ्ख्या घटाउन रोजगारी सिर्जना तथा सामाजिक अवस्थामा सुधार गरेर आर्थिक विकासका लागि अनिवार्य सर्तका रूपमा रहेको धनी र गरिबका बिचको खाडल कम गर्नु चुनौती रहेको छ।

पूँजीगततर्फ न्यून विनियोजन र खर्च

रोजगारी सृजना र उत्पादनसँग सम्बन्धित पूँजीगत खर्चतर्फ मुख्यतः तीन किसिमका समस्या रहेका देखिन्छन्। पहिलो, पूँजीगत खर्चका लागि विनियोजन हुने रकम कुल बजेटको न्यून हिस्सा मात्रै हुने, दोस्रो, विनियोजित बजेटको उल्लेख्य रकम खर्च नहुने र तेस्रो तथा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको पूँजीगत रकम खर्च हुने क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना र उत्पादन बढाउने विषय/क्षेत्रमा हुन नसक्नु हुन्। वर्तमान अवस्थामा हाम्रो अर्थतन्त्रमा कुल सङ्घीय बजेटको १३ देखि १५ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्रै पूँजीगत खर्च हुने

देखिएको छ। आ.व. २०७७/७८ मा पुँजीगत तर्फ विनियोजनको तुलनामा लगभग ६४.७ प्रतिशत रकम मात्र खर्च भएको थियो। यो रकम कुल बजेटको १५.५ प्रतिशत हुन आउँछ। आ.व. २०७८/७९ मा कुल बजेटको २३ प्रतिशतको हाराहारीमा पुँजीगत तर्फ विनियोजन भएकामा विनियोजित रकमको लगभग ५७ प्रतिशत रकम मात्र खर्च हुन सकेको देखिन्छ। यसरी पुँजीगत तर्फ वास्तविक खर्च भएको रकम कुल बजेटको अनुपातमा गणना गर्ने हो भने १३.२ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। यसरी नै आ.व. २०७९/८० को विनियोजन र खर्चको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने कुल बजेटको २१ प्रतिशतको हाराहारीमा पुँजीगत तर्फ विनियोजन भएकोमा विनियोजित रकमको लगभग ६१.५ प्रतिशत रकम मात्र खर्च हुन सकेको देखिन्छ। यसरी पुँजीगत तर्फ वास्तविक खर्च भएको रकम कुल बजेटको अनुपातमा गणना गर्ने हो भने १३ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। अतः कुल विनियोजित बजेटमा पुँजीगत तर्फको हिस्सा बढाउनु र खर्चको आकार बढाउनु चुनौती रहेको छ।

व्यापार असंतुलन

आन्तरिक उत्पादन न्यून हुनु, उत्पादकत्व बढाउन नसक्नु, उत्पादनमा विविधीकरण गर्न नसक्नु, निर्यातको प्रवर्धनमा कमी, आन्तरिक मागको बढोत्तरी र विप्रेषणसँगै Remittance Society को आकार बढेका ले गर्दा हाम्रोमा व्यापार घाटा उच्च भएको छ। भविष्यमा व्यापारमा देखिएको असंतुलन कम गर्न आवश्यक पर्ने लगानी जुटाउन र प्राप्त भएको विप्रेषणलाई औद्योगिक उत्पादन बढाउने गरी प्रयोग गर्न हामीसँग स्पष्ट नीतिगत खाकाको अभाव छ। आ.व. २०७८/७९ मा १७२० अर्बको व्यापार घाटा रहेकामा आ.व. २०७९/८० मा १४५४.५९ अर्बमा झरेको अवस्था छ। आ.व. २०८०/८१ को पौष मसान्तसम्मको अवस्था हेर्दा ६९३ अर्बको हाराहारीमा व्यापार घाटा रहेको छ। व्यापार घाटा उच्च हुँदा यसले चालू खातामा समेत दबाव पैदा गर्दछ। आर्थिक विकासमा चुनौतीका रूपमा रहेको व्यापार घाटा कम गर्दै लैजानु नै हाम्रो चुनौती रहेको छ।

कमजोर भौतिक पूर्वाधारको अवस्था

World Economic Forum ले प्रकाशन गरेको Global Competitiveness Report मा नेपालले Infrastructure मा १०० मध्ये १७ स्कोर प्राप्त गरेको देखिएको छ। उक्त स्कोर भनेको दक्षिण एशियाली मुलुकको औसत स्कोरभन्दा तल हो। भारत, पाकिस्तान र बङ्गलादेशको स्कोर क्रमशः ५१.४, ३५.१ र ३१.५ रहेको छ। रेलमार्ग ज्यादै छोटो र अपर्याप्त हुनु, सडकमार्ग पनि सानो र समयमै मर्मत सम्भार नहुनु, ठूला अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको विमानस्थल बनाउन नसक्नु, ठूला जलविद्युत आयोजना निर्माणमा ढिलो हुनु, सुरुङ्गमार्ग निर्माण गर्न नसक्नु, सञ्चार तथा सूचना प्रविधिका लागि ठूला पूर्वाधारहरू बनाउन नसक्नु, पुल, सिँचाई, खानेपानी जस्ता आयोजना सम्पन्न गर्न वर्षौं लाग्नु जस्ता विषय हाम्रा साझा समस्या

हुन्। ती समस्याहरूलाई व्यवस्थापन गरी गुणस्तरीय र दिगो भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्नु पनि चुनौती रहेको छ।

भौगोलिक अवस्थिति र जटिलता

नेपाल Maritime nation मा पर्दैन, त्यसको भनेको कारण भूपरिवेष्टित मुलुक हो। समुद्रीमार्गबाट व्यापार गर्न हामीले तेस्रो मुलुक हुँदै जानु पर्ने बाध्यता छ। उत्तरतर्फ जटिल भूगोलका कारण व्यापार दुवानी महङ्गो पर्न जान्छ। यसका साथै भारत र चीन जस्ता विश्वमञ्चमा राजनीतिक र आर्थिक पावरहाउस हुँदै गरेका मुलुकका बिचमा रहेकाले हाम्रा Sky neighbor nations लगायत अन्य देशको Buffer zone को रूपमा प्रयोग हुनु र हामी यसबाट टाढा रहन नसक्नु हाम्रो प्रमुख समस्या हो। यी सबै परिस्थितिमा असंलग्न हुँदै आन्तरिक उत्पादनलाई वृद्धि गरी विश्वको पहिलो र दोस्रो बढी जनसङ्ख्या भएका मुलुकका बिचमा बसेर उनीहरूको बजारलाई उपभोक्ता बनाउनु अर्को चुनौती रहेको छ।

माथि प्रस्तुत गरिएका प्रमुख समस्या र चुनौतीसँगै अन्य धेरै विषयहरूले राष्ट्रको आर्थिक विकासमा बाँधा पारिरहेका छन्। केही विषयहरूमा राजनैतिक नेतृत्वमा बलियो दृढताको अभाव, Innovative ideas को प्रयोग गर्न नसक्नु, सुस्त र परम्परावादी कर्मचारीतन्त्र, उच्च बेरोजगारी दर, ब्रेन ड्रेन, कमजोर प्रविधि, राजनीतिमा सुशासनको अभाव, प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्न नसक्नु, विकाससम्बन्धी दिगो नीति तय नहुनु, शिक्षा तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा दोहोरो खालको सेवा वितरणहुनु आदि पर्दछन्।

अबको सम्भावना

संविधानमा आर्थिक विकासलाई आर्थिक उद्देश्य प्राप्त गर्ने माध्यमका रूपमा उपयोग गरिने परिकल्पना गरिएको छ। नेपालको वर्तमान अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा आर्थिक विकासको रोडम्याप पहिल्याउन निम्नखालका विषय/क्षेत्रमा ध्यान दिन तथा सुधारहरू गर्न जरुरी छ :

राजनैतिक स्थायित्व

Aisen & Veiga(2010) ले १६९ देशका सरकारलाई नमुना मानेर सन् १९६० देखि २००४ सम्मको अवधिलाई अध्ययन गर्दा उच्च तहको राजनीतिक अस्थिरताले आर्थिक वृद्धि हास हुन भूमिका खेलेको हुन्छ भनेर पत्ता लगाए। उस्तै तर फरक प्रकृतिको Jong-a-Pin(2009) को अध्ययनअनुसार उच्चस्तरको राजनीतिक अस्थिरताले मुलुकको आर्थिक वृद्धिमा शिथिलता ल्याउने निष्कर्ष निकालिएको छ। त्यसैगरी सन् १९५० देखि सन् १९८२ सम्मको तथ्याङ्क प्रयोग गरी ११३ देशको नमुना प्रयोग गरेर Alesina et al.(1996) को अध्ययनले पनि आर्थिक वृद्धि कम भएका मुलुकहरूको सरकार ढल्ने वा विघटन हुने प्रवृत्ति उच्च देखाएको थियो। उक्त अध्ययनका निष्कर्षले देखाए जस्तै नेपालका हकमा पनि राजनीतिक

स्थायित्वमा देखिएको निम्नस्तरको सूचकाङ्कले हाम्रो आर्थिक वृद्धिमा नकारात्मक असर पारिरहेको छ भन्न सकिन्छ। सन् २०२२ मा नेपालको राजनीतिक स्थायित्वको सूचकाङ्क (Political Stability Index*) - ०.२५ मात्रै रहेको देखिन्छ (The Global Economy, 2024)।

नेपालमा राजनीतिक दलभिन्नको आन्तरिक सुशासन, निर्वाचन व्यवस्थापन प्रक्रियामा सुधार, नीतिगत तथा कानुनी रूपमा सुधार गरेर राजनीतिक स्थायित्वमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। प्रत्यक्ष लोकतन्त्र (Direct Democracy) को अवधारणालाई आत्मसाथ गर्न Right to recall, right to reject जस्ता व्यवस्थालाई नीतिगत रूपमा समावेश गर्ने, चुनावका बेला हुने election campaign मा चन्दा उठाउन नपाउने, दलहरूलाई राज्यबाट funding गर्ने, उम्मेदवार र दलले निर्वाचन खर्चको लेखा परीक्षण अनिवार्य गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेर जान सके मात्र राजनीतिक दलभिन्न सुशासनको जग बलियो हुने र यसले समग्र राजनीतिक स्थायित्वमा सकारात्मक परिणाम ल्याउने देखिन्छ।

वित्तीय संघियताको कुशल कार्यान्वयन र व्यवस्थापन

विश्व बैङ्कले जुन २०२३ मा प्रकाशित गरेको वित्तीय सङ्घियताको प्रगतिसम्बन्धी प्रतिवेदनअनुसार हाल सङ्घिय संरचनामा Horizontal and Vertical Fiscal Gap को आकार ठुलो देखाइएको छ। प्रदेशहरूका वार्षिक बजेटमा आन्तरिक स्रोत न्यून देखिएको छ। स्थानीय तहहरूले अवण्डा/अर्थ विविध शीर्षकमा बजेट राखेर खर्च गर्दा वित्तीय अपारदर्शिता मौलाएको अवस्था चित्रण गरिएको छ। यावत समस्या समाधानार्थ प्रदेश र स्थानीय तहमा जाने समानीकरण अनुदान बढाउने, ससर्त अनुदानलाई घटाउने र विषय/क्षेत्र तोकेर (ब्लक-व्लक) एकमुष्ट बजेट दिने, प्राकृतिक स्रोत र करबाट प्राप्त हुने रोयल्टी र राजस्वको दर बढाउने, राजस्वका दायरा र क्षेत्रहरू बढाउने, वित्तीय अनुशासनका नियमहरू कडाइका साथ पालना गर्नुपर्दछ।

२०८१ वैशाखको मध्यसम्ममा सङ्घिय सरकारको ढुकुटी १.४८ खर्बको घाटामा छ। ठिक यही बेला प्रदेश र स्थानीय तहहरूको खातामा क्रमशः १.१४ र १.५१ खर्ब बचत देखिन्छ। सरकारको एक तहमा बचतको अवस्था छ भने अर्को तहमा पैसाको अभाव देखिन्छ। यसलाई पनि व्यवस्थापन गरेर अर्थतन्त्र चलायमान बनाउनुपर्दछ।

ठूलो आकारको लगानी

सिङगापुरले सन् १९६१मा आर्थिक विकास बोर्ड (Economic Development Board) को स्थापना गरेर देशभित्रै रोजगारी सिर्जना गर्न विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्ने उद्देश्यले जुरोङ्ग भन्ने ठाउँमा

* Political stability Index लाई -२.५ देखि २.५ मा मापन गरिन्छ।

औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्यो। यहाँ स्थापना भएको विदेशी कम्पनीलाई ५ देखि १० वर्षका लागि कर छुट(Tax Holiday) घोषणा र यसरी सञ्चालन हुने विदेशी कम्पनीले रोजगार दिएका रोजगारदातालाई कम्पनीको आफ्नै नियम अनुसार व्यवस्थापन गर्न पाउने गरी छुट दिएको थियो। यसले आन्तरिक रोजगारी सिर्जना हुनुका साथै देशको उत्पादनमा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको थियो। हामीले पनि स्थापना गरेको औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र(Special Economic Zone-SEZ) हरूमा यस्तै खालको फरक नीति ल्याएर काम गर्नुपर्ने अवस्था छ। हाम्रो देशको Sovereign Credit Rating राम्रो बनाउन प्रयास गर्नुपर्दछ। उक्त रेटिङ्गले वैदेशिक ऋण लिएर तोकिएको समयावधि मै तिर्न सक्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ। राम्रो रेटिङ्ग भएमा लगानीका लागि ऋण प्राप्त गर्न सहज हुन्छ। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी प्राप्तिमा नेपाल कमजोर छ। दक्षिण एसियामा कुल गार्हस्थ उत्पादनका अनुपातमा धेरै प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउन बङ्गलादेशले आर्थिक, राजनैतिक र सामाजिक पक्षहरूमा उल्लेख्य सुधार गरेको थियो। आर्थिक पक्षतर्फ बङ्गलादेशको बजारको आकार, श्रमिकको ज्याला, पूर्वाधार र प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता जस्ता कुरा पर्दछन्। राजनैतिक पक्षतर्फ राजनैतिक स्थायित्व, लगानी सम्बद्ध सरकारी नीति र नियमहरूको परिमार्जन र सुधार पर्दछन्। सामाजिक सुधारमा गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तरमा सुधार पर्दछन् (Rahaman et al., 2023)। ती सुधारमार्फत् बङ्गलादेशले धेरै लगानी जुटाउन सफल भएको उदाहरण हेरेर हामीले पनि कसरी लगानी आकर्षण गर्न सकिन्छ भनेर सिक्न सक्छौं।

आन्तरिक रूपमा मझौला र साना आयोजना निर्माण तथा सञ्चालनमा लगानी जुटाउन निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यलाई सघन बनाउने, लगानीका नयाँ अवधारणाहरू जस्तै: Blended Finance, Angel Investment अवधारणालाई अगाडि बढाउने, खर्चको चुहावट रोकी सरकारले विभिन्न क्षेत्रमा संकलन हुन सक्ने/बाँकी पुँजी (असुल गर्नुपर्ने रकम, भ्रष्टाचारका धन जफत, बेरुजु रकम) उठाउने जस्ता कामहरूलाई प्राथमिकताका साथ गर्नुपर्दछ।

निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन

हाल अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको ८१ प्रतिशत योगदान रहेको छ। त्यसैगरी रोजगारीमा ८६ प्रतिशत योगदान रहेको छ। यति ठूलो जिम्मेवारी बोकेको क्षेत्रलाई संविधानमा नै अर्थतन्त्रको प्रमुख तीन खम्बा मध्ये एक भएको स्विकार गरिएको छ। हामीले बङ्गलादेश, इथियोपिया र लाओसमा निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धनमार्फत् मुलुकको आर्थिक विकासमा पुगेको टेवालाई उदाहरणका रूपमा लिएर काम गर्नु आवश्यक छ। निजी क्षेत्रले लगानी, उत्पादन, वितरण र रोजगारी सिर्जनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले राज्यबाट निजी क्षेत्रको स्रोत परिचालन गराउन लगानी प्रवर्द्धनात्मक निजी लागू गर्नुपर्छ। कसरी प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्न सकिन्छ र उनीहरूको सुरक्षामा समेत ध्यान दिनु जरुरी छ। लगानीका विभिन्न मोडलहरू मध्ये सार्वजनिक निजी साझेदारी, पनि निजी क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले यसका लागि राज्यले आवश्यक वातावरण बनाउनु पर्दछ।

पूर्वाधारको विकास

Daramota (2014) को अध्ययनले देखाएअनुसार सडकमार्गका तुलनामा रेलमार्गको प्रयोगबाट गरिने ढुवानीमा कम लागत, पूर्वाधार निर्माणमा कम लगानी तथा मर्मत खर्च कम लाग्ने देखिएको छ। पूर्व पश्चिम रेल मार्गको निर्माण कार्य यथाशक्य चाँडो थाल्नुको विकल्प छैन। त्यसैगरी चीनसँगको विभिन्न व्यापार नाकासम्म पनि रेलमार्गको विस्तार गर्नुपर्दछ। माथिल्लो तामाकोशी र सुनकोशी मरिन बहुउद्देश्यीय जस्ता राष्ट्रिय गौरवका आयोजना निर्माणमा जसरी प्रगति हासिल भए त्यही मोडालिटीमा अन्य आयोजनाहरू पनि कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ। अध्ययनअनुसार नेपालको अर्थतन्त्रमा ७.५ प्रतिशतको वार्षिक वृद्धि हासिल गर्न जिडिपीको ९.५ प्रतिशत बजेट पूर्वाधार निर्माणमा खर्चिनुपर्ने हुन्छ (CNI, 2022)। यो हिसाबले आ.व. २०७९/८० को जिडिपी ५३८१ अर्ब नेपाली रुपैयाँलाई आधार मानेर यसको ९.५ प्रतिशत हिसाब गर्दा ५११ अर्ब हुन आउँछ। चालू वर्षको कुल बजेट नै १७५.१ अर्बको छ। तसर्थ पूर्वाधार विकासका लागि अन्य विभिन्न माध्यम प्रयोग गरेर लगानी भित्र्याउनु अनिवार्य देखिन्छ।

हाल सञ्चालनमा आएका २४ वटा राष्ट्रिय गौरवका र १७ वटा रुपान्तरणकारी आयोजनाहरूलाई तोकिएकै समयमा सम्पन्न गर्न नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरी अघि बढ्नुपर्दछ। यति ठुला पूर्वाधारको निर्माणबाट उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुग्दछ।

सामाजिक क्षेत्रमा सुधार

सामाजिक क्षेत्रको सुधारविना आर्थिक विकास सम्भव छैन। एकातर्फ शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा ठुलो लगानीको आवश्यकता छ भने अर्कोतर्फ हाल देशमा एउटै नीतिमा निजी क्षेत्र र सरकारले फरक तरिकाद्वारा फरक फरक गुणस्तरका शिक्षा क्षेत्रलाई सञ्चालनमा ल्याएका छन्। स्वास्थ्य क्षेत्रको अवस्था पनि उस्तै छ। यस्तो अवस्थाले असमानतालाई बढाउन मद्दत गर्दछ। फलस्वरूप आर्थिक विकासको गतिलाई धिमा बनाइदिन्छ। कसरी हुन्छ यस्तो अवस्थालाई चिर्न जरुरी छ। आन्तरिक रोजगारी बढाउन स्वरोजगारको कार्यक्रमलाई प्रवर्धन गरेर संरचनात्मक रुपान्तरण गर्न सकिन्छ।

शासकीय सुधार

शासन प्रणालीका सबै आयाममा व्यापक सुधार गरी Shadow Economy/Black Economy का क्रियाकलापहरूलाई राष्ट्रिय आय लेखाप्रणालीमा समावेश गर्न नीतिगत तथा कार्यक्रमगत प्रक्रिया थाल्नुपर्दछ। राजनीति, न्याय, प्रशासन सबै क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार र अनियमितामा शून्य सहनशीलता (Zero Tolerance) को नीति लागू गर्ने, उच्च नैतिकतासहितको आचारण र निष्ठाको विकास गरेर अघि बढ्नुपर्छ। सम्पूर्ण भुक्तानी प्रक्रियालाई Cashless र Faceless बनाउनुको विकल्प छैन। Less Paper र

Paperless को अवधारणालाई आत्मसाथ गरी शासन प्रक्रियामा Digitalization र Digitization मा रूपान्तरण गर्ने पर्दछ। उक्त सबै शैलीका माध्यमबाट सुशासनलाई सबल बनाउँदै अघि बढ्नुपर्दछ। कर प्रणाली र सामाजिक सुरक्षालाई व्यवस्थित गरेर Gini Coefficient कम गर्न सकिन्छ। वैदेशिक विप्रेषणलाई यसको निश्चित प्रतिशत अनिवार्य रूपमा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न नीतिगत व्यवस्था गरेर जानुपर्छ। आयोजना व्यवस्थापनमा सुधार गरी तोकिएको अवधिमा आयोजना सम्पन्न हुने ग्यारेन्टी गर्न सक्नुपर्दछ।

माथिका प्रमुख विषयहरूमा काम गर्न सके आर्थिक विकासको रोडम्यापमा हिंड्न सकिने कुरामा दुइमत छैन। यसै सन्दर्भमा नेपाल डेभलपमेन्ट अपडेटले सुझाएका केही बुँदाहरू पनि आर्थिक वृद्धि गर्न भूमिका खेल्ने देखिएकाले ती सुझावलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

- वर्तमान कर नीतिमा समयानुकूल परिवर्तन गर्नुपर्ने,
- हालको उच्च आयात करलाई कम गर्नुपर्ने,
- वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयनमा देखा परेका नकरात्मक पक्षहरूलाई सुधार गर्नुपर्ने,
- प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउन ठोस कदम चाल्नुपर्ने,
- देशभित्र हुने मूल्यवृद्धिलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने,
- पशुमा लाग्ने Lumpy skin रोग र धानको उत्पादनमा कमी आउने कारणले कृषि क्षेत्रको योगदान घटे पनि उद्योग र सेवा क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि हुने।

अन्त्यमा, नेपाल जस्ता अति कम विकासशील मुलुकका हकमा सन् २०२२-२०३१ को दशकमा अति कम विकसित राष्ट्रहरूका लागि दोहा कार्ययोजना (DPoA) ले आर्थिक विकासका साथै समग्र विकासको दिगोपनाका लागि निम्नखालका ६ वटा विषय/क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा आधार भनेर पहिचान गरेको छ (UN-OHRLLS, 2023)। हामीले पनि तिनै प्राथमिकताका आधारहरूलाई मार्गदर्शन मानेर देहायका क्षेत्रहरूमा सुधार र प्रगति गर्दै जानुपर्दछ :

१. मानवमा लगानी गरिबी निवारण र कसैलाई पछ्याडि नछाड्न क्षमता निर्माण गर्ने।
२. बहुआयामिक जोखिमहरूसँग जुड्न र दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तनबाट लाभ लिने।
३. सम्बृद्धिको संवाहकका रूपमा संरचनात्मक परिवर्तनलाई आत्मसाथ गर्ने।
४. अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र क्षेत्रीय एकीकरणलाई प्रोत्साहन गर्ने।
५. जलवायु परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्दै कोभिड १९ बाट पुनस्थापित हुने र आउने अवरोधहरूसँग जुध्न सशक्त बन्ने।

६. अन्तर्राष्ट्रिय एकीकरणको परिचालन र विद्य साझेदारीलाई पुन गो स्तरोन्नतिकादि :सशक्तीकरण: लागि पहलकदमी लिने।

निष्कर्ष

नेपालको आर्थिक विकासका रोडम्यापको अल्पकालीन लक्ष्यका रूपमा रहेको विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने लक्ष्य तोकिएको समय सीमामा प्राप्त हुने देखिन्छ तथापि आर्थिकसँग सम्बन्धित GNI Per Capita सूचकाङ्कको प्रगति न्यून रहेको छ। मध्यमकालीन लक्ष्यसँग सम्बन्धित नागरिकलाई निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको अवस्थाबाट मुक्त गर्ने, दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने र मध्यम आयस्तर भएका मुलुकमा स्तरोन्नति हुने लक्ष्य हासिल गर्न गाह्रो पर्ने तथ्य र तथ्याङ्कहरूले देखाउँदछन्। विगत आधा दशकको तथ्याङ्क हेर्दा निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या १८.७ बाट बढेर २०.२ प्रतिशत पुगेको छ। त्यसरी नै दिगो विकासको लक्ष्यतर्फ सन् २०३० सम्ममा ५९.७ प्रतिशत मात्र प्रगति हासिल हुने अनुमान गरिएको छ। यिनै परिवेशमा दीर्घकालीन लक्ष्यतर्फ लम्कन अल्पकालीन र मध्यकालीन लक्ष्य प्राप्त गर्न निर्दिष्ट गरिएका परिसूचकहरूको अपेक्षाकृत प्रगति हुन नसकेको अवस्था नै बाधक बन्न सक्ने देखिन्छ। उक्त बाधालाई चिर्न स्थायी राजनीतिक व्यवस्था कायम, वित्तीय सङ्घीयताको कुशल कार्यान्वयन, आन्तरिक र बाह्य लगानी प्रवर्धन, निजी क्षेत्रको प्रवर्धन, पूर्वाधार विकास, सामाजिक क्षेत्रमा सुधार, शासकीय सुधार गर्नुको विकल्प देखिदैन।

सरल भाषामा भन्नुपर्दा ग्रामीण गरिबी घटाई गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्यमा पहुँच पुर्याउन सकेमा तथा पोषणयुक्त खाद्यपदार्थको उपलब्धता गर्न सकेमा आर्थिक विकासका लागि कोषेढुङ्गा हुने कुरामा दुइमत छैन। तसर्थ आगामी दिनमा ग्रामीण क्षेत्रका नागरिकका लागि स्वरोजगारका कार्यक्रमहरू लागू गर्ने, निःशुल्क शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको विस्तार तथा पहुँच बढाउने, सेवाप्रवाहमा उल्लेख्य रूपमा सुधार गरी जनताको घरदैलोमा सेवा वितरण गर्ने अवस्था सिर्जना गर्ने जस्ता प्रयास र उपलब्धिहरूलाई दिगो बनाउँदै आर्थिक विकासको दिर्घकालीन लक्ष्यतर्फ अघि बढ्नु नै आजको आवश्यकता बनेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

Aisen, A. & Veiga, F.J.(2010). How Does Political Instability Affect Economic Growth? IMF Working Paper, International Monetary Fund.

Alesina, A., Ozler, S., Roubini, N. and Swagel, P. (1996). Political instability and economic growth, Journal of Economic Growth 1, 189-211. Yusof, Z.A., (2012). Economic Diversification: The Case of Malaysia, Review Watch Institute.

Berg, H.V.D.(2012). Economic Growth and Development, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., Singapore.

- CNI (2022). Nepal Infrastructure Summit 2022, Confederation of Nepal Industries, Kathmandu, Nepal.
- Doramota, A. (2014). A Comparative Analysis of road and rail performance in freight transit: An example from Nigeria, Urban Planning and Transport Research, 2022, Vol. 10, No. 1, Pp. 58-81
- Gerschenkron, A. (1962). Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Harvard University Press.**
- Husseiny, I.A (2023). The relative effectiveness of fiscal and monetary policies in promoting Egypt's Output growth: an empirical investigation using an ARDL approach, Journal of Economic Structure, Vol. 12, No. 4.
- Ivic, M.M.(2015). Economic Growth and Development, Journal of Process Management-New Technologies, International Vol. 3, No. 1.
- Jong-a-pin, R. (2009). On the measurement of political instability and its impact on economic growth, European Journal of Political Economy 25, 15 – 29.
- National Planning Commission (2023). Least Developing Countries Graduation Smooth Transition Strategy 2022-2030, SinghDurbar, Kathmandu.
- Statista (2024). Export volume of palm oil worldwide in 2023/24, by leading country, Statista, <<https://www.statista.com/statistics/620219/palm-oil-export-volume-worldwide-by-country/>>.
- UN-OHRLLS(2023). Doha Program of Action for the Least Developed Countries 2022-2031.
- Rahman, M.A., Muniruzzaman, M. & Rahat, J.K. (2023). Determinants of Foreign Direct Investment in Bangladesh, Department of Business Administration-General, FBS, Bangladesh University of Professionals(BUP), Dhanka, Bangladesh.
- World Bank (2023/24). Nepal Development Update, World Bank, NW Washington DC.
- World Bank (2024). Global Economic Diversification Report 2024: Exploring the impact of digital trade on economic diversification, Mohammed bin Rashid School of Government (MBRSG).
- अर्थ मन्त्रालय (२०७९)। आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वार्षिक बजेट, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- अर्थ मन्त्रालय (२०८०)। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को वार्षिक बजेट, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- नेपाल सरकार (२०७२)। नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६५)। पन्ध्रौं योजना (२०६५/६६-२०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौं।

राई, तीर्थराज, २०८१

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८०)। राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिका प्रस्तुतीहरु, सिंहदरबार, काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१)। सोही योजना (२०८०/८१-२०८५/८६) राष्ट्रिय विकास परिषदमा छलफलको लागि तयार पारिएको मस्यौदा, सिंहदरबार, काठमाडौं।

हाडा, गम्भिरबहादुर (२०७९)। “आर्थिक विकासको आधुनिक अवधारणा”, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक, २०७९ वैशाख २ गते।

केही वेबसाइटहरु:

<https://blogs.worldbank.org/en/opendata/new-world-bank-group-country-classifications-income-level-fy24>.

<https://csglobalpartners.com/resources/what-is-economic-diversification/>

https://economicdiversification.com/?country_gedi=nepal

<https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category/ldc-graduation.html>

https://www.theglobaleconomy.com/Nepal/wb_political_stability/

नेपालमा सन्तुलित बसोबास र व्यवस्थित सहरीकरण : नीति

र नतिजा

राजेशबाबु घिमिरे*

लेखसार

सहरीकरणलाई विकासको प्रतीक ठानिने भएकाले दिगो र व्यवस्थित सहरीकरणका लागि राम्रो भूउपयोग नीति र आवाससहितको सम्पन्न, समृद्ध, समावेशी, व्यवस्थित र पहिचानयुक्त सहरको आवश्यकता पर्दछ। नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा सुरक्षित आवासमा बस्ने घरधुरीको अनुपात दोब्बर पारी ६०% पुर्याउने लक्ष्य लिएको छ। साथै सन्तुलित सहरी विकास (Balanced Urban Development) को नीतिका साथै दिगो विकास लक्ष्यको ११ नम्बरमा दिगो सहर तथा समुदायलाई आत्मसात गर्दै सन् २०९० सम्ममा नेपालका प्रत्येक सहरले कम्तिमा १ लाख जनसङ्ख्याका लागि सेवा सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने सोच राखिएको छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनमा नगरपालिकाहरू (सहर) लाई आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, सांस्कृतिक सहकार्यसहितको नवीनताको निर्णायक केन्द्रका रूपमा विकास गर्न नगरपालिका घोषणालाई सहर निर्माणको पर्यायका रूपमा मानिएको छ। सहरीकरणका आफ्नै सिद्धान्त, कारकतत्त्व र प्रक्रियाहरू रहेका हुन्छन्। मध्यपहाडी लोकमार्ग र उत्तर-दक्षिण कोरिडोरको सङ्गमस्थलका आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास र निर्माण गर्ने नीति, उक्त नीतिअनुसारको बजेट तथा कार्यक्रम, कार्यक्रमको प्रभावकारिता र त्यसबाट बसाइँसराइमा परेको असरलाई नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र २०७८ मा उल्लेख भएका नयाँ सहरहरूमा रहेको जनघनत्वको घटबढलाई लिएर हेर्न सकिन्छ। स्थानीय स्रोत-साधन, सिप र प्रविधिमा आधारित उत्पादनशील पूर्वाधारको निर्माण गर्दै योजना छनोट, सञ्चालन तथा त्यसको दिगो व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको उच्चतम परिचालन गर्दै अर्थतन्त्रमा टेवा पुग्ने किसिमले ग्रामीण पर्यटन, उत्पादन र उत्पादकत्वको प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई उद्यमशील कार्यक्रममार्फत बसाइँसराइको दिगो व्यवस्थापनका

* उपसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: rbghimire@npc.gov.np

लागि सहरहरूको एकीकृत विकास योजना (Integrated Development Plan) को ढाँचालाई व्यवहारतः कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। अतः नेपालको सहरीकरणको विकास नीतिसम्मत हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी: नवप्रवर्तनमा आधारित (Innovative), सन्तुलित सहरी विकास (Balanced Urban Development), एकीकृत विकास योजना (Integrated Development Plan), युटिलिटी करिडोर (Utility Corridor) र स्थलीय योजना प्रणाली (Spatial Planning) ।

पृष्ठभूमि

नेपालमा नयाँ नयाँ सहरको निर्माण र विस्तार भैरहेको देखिन्छ, यद्यपि अवैज्ञानिक भू-उपयोग तथा अव्यवस्थित सहरी क्षेत्रको विकास र विस्तार, सहरहरूको मौलिकतामा आएको हास, सर्वसुलभता, भरपर्दो ऊर्जाको पहुँचमा कठिनाई, सुरक्षाको व्यवस्थापनमा कमी जस्ता सहरसँग अन्तरसम्बन्धित विषयहरूका बिच नीतिगत सामञ्जस्यता हुन नसक्दा नेपालको आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित सहरीकरणका लागि चुनौती थपिएको छ। भौगोलिक, प्रादेशिक र क्षेत्रीय दृष्टिकोणले सन्तुलित, उत्पादन र उत्पादकत्वको वृद्धि, पर्यावरणका हिसाबले उपयुक्त, मानव जीवनलाई आवश्यक पर्ने आधुनिक सुविधाको पर्याप्तता, र प्राकृतिक एवम् जैविक विविधताको उचित संरक्षण भएको तथा विकासका दृष्टिले समावेशी प्रक्रिया अवलम्बन गरेर मात्र आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित सहरको विकास र बस्ती विस्तार सम्भव छ। ग्रामीण क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाएर सहरी क्षेत्रमा औद्योगिकीकरणका लागि कच्चा पदार्थको सहज उपलब्धता बढाउन सकिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनअनुसार 'सहर भन्नाले मानिसका आधारभूत आवश्यकताका लागि चिन्ता गर्नु नपर्ने ठाँउ भन्ने बुझिन्छ, ताकि सहर विकासमा उत्पादनमा भन्दा पनि वितरणमा पुर्याएको विवेकले राम्रो काम गर्न सक्दछ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र अन्य अन्तरराष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरू सबैले उपभोग गर्न पाउनुपर्ने मान्यता हो। आय वृद्धि, गुणस्तरीय मानवपुँजी निर्माण र आर्थिक जोखिमको न्यूनीकरण गर्दै वि.सं. २०८३ सम्ममा अति कमविकसित देशबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति गर्ने र वि.सं. २०८७ सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्दै उच्च मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने दीर्घकालीन सोच राखिएको छ। साथै सामाजिक न्यायमा आधारित समतामूलक समाज निर्माण गर्नेतर्फ दीर्घकालीन सोच लक्षित रहेको छ। आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत-साधनलगायत अर्थतन्त्रका सहयोगी क्षेत्रको परिचालनबाट रूपान्तरणका कार्यक्रममा लगानीकेन्द्रित गर्दै दीर्घकालीन सोचले लिएका लक्ष्य हासिल गर्ने नीतिगत मार्गदर्शन रहेको छ।

नेपालको संविधानमा आवासको अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेबमोजिम आवासको अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। सबैका लागि पर्याप्त आवासको अधिकार

नेपालमा मानवअधिकार र विकास चुनौतीका रूपमा रहेको छ। नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा सुरक्षित आवासमा बस्ने घरधुरीको अनुपात दोब्बर पारी ६०% पुर्याउने लक्ष्य राखेको छ। आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐनले पनि तीनै तहका सरकारको भूमिका र जिम्मेवारीलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख नगरे तापनि आवासको सुविधा उपलब्ध गराउने सवालमा पर्याप्त उपायहरू अवलम्बन गर्न जिम्मेवारी दिएको छ। संघीयता कार्यान्वयनसँगै अर्थ-राजनीतिक फेरबदलका कारण कृषिप्रधान र गाउँ नै गाउँको देशबाट सेवामुखी र अव्यवस्थित बसोबास, सहरी पूर्वाधारको उचित प्रबन्ध नहुनु तथा अवसरमा असमान पहुँच रहेको विशेषता भएका सहरहरूको देश भनी नेपाललाई चिनिने गरिएको छ। बहुपात्र सम्मिलित रहेको सहरी प्रणालीलाई व्यवस्थित तथा योजनाबद्ध रूपमा परिचालन गर्नका लागि तहगत समन्वय र निकायगत साझेदारी, नीतिगत स्पष्टता तथा योजनाहरूमा कार्यात्मक संयोजन गर्नु अपरिहार्य छ।

विगतदेखि वर्तमानसम्म

वि.सं. २००४ देखि वर्तमान संविधानसम्म र वि.सं. २०१३ देखि पन्ध्रौँ योजनासम्म आइपुग्दा सात दशकभन्दा बढीको संवैधानिक विकास र सोबाट निर्देशित योजनाबद्ध विकास अभ्यासबाट संविधान प्रदत्त मौलिक हकको कार्यान्वयनलाई भविष्यपरक र सशर्त बनाएको देखिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार तथा सामूहिक अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा उल्लेख गरी समाजवाद उन्मुख राज्य व्यवस्था निर्माण गर्ने उद्देश्यसहितको विशेषता रहेको पछिल्लो नेपालको संविधानमा सभ्य समाजका स्विकार गरिएका मानव अधिकारहरूलाई स्विकार गर्न व्यापक व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानले समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समाजवाद उन्मुख समृद्ध राष्ट्र निर्माण गरी आर्थिक समृद्धि, समानता र सामाजिक न्याय कायम गर्ने सोच राखेको छ। सहरी विकास कार्यक्रमहरूको सुरुवात भएको इतिहास हाम्रा सामु छ भने समयक्रमसँगै विकासप्रतिको दृष्टिकोणमा आएको परिवर्तनलाई नेपालको सहरी नीति, रणनीति तथा योजनाले (विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेन्डाइ खाका, दिगो विकास लक्ष्य, नयाँ सहरी एजेण्डा) समय सापेक्ष रूपमा आत्मसात् गर्दै आएको देखिन्छ।

यसैका आधारमा सन् २१०० सम्ममा "समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली" प्राप्तिका लागि लक्ष्य र गन्तव्यका सूचकको निर्धारणसहित विकासको अवधारणा र रणनीति तय भइसकेको छ। नेपालको सहरी विकास मन्त्रालयले पनि श्रमशक्तिमा हुने जनसङ्ख्याको तीव्र प्रवेश, ग्रामीण स्थानीय परिवेशको नगरोन्मुख संक्रमण र परम्परागत जीविकामुखी अर्थतन्त्रबाट नयाँ विकल्पतिर हुने संक्रमणलाई सहरीकरण भनेको छ। नेपालका अधिकांश नगर अव्यवस्थित सहरीकरणको चपेटामा परेका छन्। बस्ती विकास र आवासको विषयमा गुरुयोजनासहित नियमन हुन नसक्दा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा, वन, नदी, सडक अतिक्रमणसँगै सहरीकरण अव्यवस्थित हुन पुगेको छ। विकासको प्रतीक व्यवस्थित सहरीकरण

पनि भएकाले दिगो र व्यवस्थित सहरीकरणका लागि राम्रो भूउपयोग नीति र आवाससहितको सम्पन्न, समृद्ध, समावेशी, व्यवस्थित र पहिचानयुक्त सहर आजको अपेक्षा र आवश्यकता बनेको छ।

नेपालमा व्यवस्थित सहरीकरणका नीतिगत व्यवस्था

राष्ट्रिय शहरी नीति-२०६४ ले सहरी क्षेत्र हुन जनघनत्व कम्तीमा १० व्यक्ति प्रति हेक्टर तथा आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या गैरकृषिमा आबद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। राष्ट्रिय सहरी नीति- २०६४ अनुसार सन्तुलित राष्ट्रिय सहरी स्वरूप बनाउन ल्याइएका रणनीतिहरूले पूर्व-पश्चिम तथा उत्तर दक्षिण राजमार्गनजिक द्रुततर रूपमा विकसित हुँदै गरेका सहरी केन्द्रहरूलाई मध्यमस्तरका स हरी केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, नगरोन्मुख ग्रामीण क्षेत्रहरूमा पूर्वाधार विकास एवम् सामाजिक सेवामा सम्बद्ध निकायहरू बिच समन्वय गर्दै भौतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सम्बन्धका माध्यमबाट सहर-ग्रामीण अन्तरसम्बन्धलाई अभिवृद्धि गर्नेलगायतका रूपान्तरणका विषयहरूको व्यवस्था गरेकामा सहरी प्रणाली असन्तुलित भएको, सहरी पूर्वाधार अपर्याप्त र गुणस्तरहीन रहेको, सहरी मापदण्डहरू कार्यान्वयन नभएको स्थिति रह्यो। दिगो विकास लक्ष्य-२०३० को लक्ष्य ११ मा नेपालले सन् २०३० सम्ममा सहरी क्षेत्रमा बहुआयामिक गरिवीलाई घटाउने, सुरक्षित घरमा बस्ने घरधुरीको सङ्ख्या दोब्बर गर्ने, सडक घनत्व १.५ किमि गर्ने, ५० प्रतिशत सडकलाई(गाडी हाँक्नका लागि) अन्तरराष्ट्रियस्तरको सुरक्षित बनाउने तथा ६० वटा नयाँ सहायक सहरहरू (satellite city) निर्माण गरी सहर तथा मानव बसोबासलाई समावेशी, उत्थानशील र दिगो बनाउने जस्ता लक्ष्य राखिएका छन्। सहरी कृषिका लागि उपयुक्त जमिनमा कृषि, वनजङ्गलका लागि उपयुक्त जमिनमा जङ्गल विकास गर्ने, कृषिका लागि उपयुक्त नभएको र जोखिम पनि नरहेको जमिनमा बस्ती विकास गर्ने साधारण अभ्यास भएको देखिन्छ।

भू-उपयोगका दृष्टिकोणले उपयुक्त भूउपयोगलाई कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने सवालबाट एकीकृत बस्ती विकासको अवधारणालाई अगाडि ल्याइएको हो। नवौँ पञ्चवर्षीय योजनादेखि बहसमा आएको यस विषयलाई दशौँ योजनाको अवधारणामा नै समावेश गरिएको थियो। सबैको रहर र आर्थिक केन्द्र सहर बने पनि आवास र बस्ती विकासलाई समेटेर लैजान नसक्दा सहरीकरण व्यवस्थित हुन सकेको छैन। मध्य पहाडी राजमार्ग र उत्तर-दक्षिण करिडोरको सङ्गम स्थल आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्न र ती सहरहरूमा आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार, आवास तथा बस्ती विकासको कार्यक्रमसहित नयाँ सहर आयोजना सञ्चालनमा रहेको छ। आ.व. २०६७/२०६८ देखि आ.व. २०८०/८१ सम्म नयाँ सहर आयोजना आइपुग्दा सहरी क्षेत्रमा आधुनिक सहरी सुविधासहितका सहर विकास गरी भौगोलिक सन्तुलन कायम गर्दै विकास तथा सेवाप्रवाह लागतमा कमी ल्याउने एवम् जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र आर्थिक समृद्धिमा टेवा पुऱ्याउने भएकाले पन्ध्रौँ आवधिक योजनाले यस

आयोजनालाई रूपान्तरणकारी आयोजनाका रूपमा अङ्गीकार गरेको छ। कार्यान्वयनमा रहँदा युटिलिटी करिडोरको विषयलाई समेत समावेश गरी नयाँ सहरी विकासको नीति लिएको छ।

(स्रोत-सहरी विकास मन्त्रालय, सहरी विकास तथा भौतिक योजना शाखा, सन् २०१७, सहरी विकास रणनीति)

ग्रामीण क्षेत्रबाट ठूला सहरहरूमा हुने बसाईसराईलाई कम गरी साना तथा मझौला आधुनिक सहरहरूको विकास गर्दै जाने र त्यसका लागि सडक पूर्वाधारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका रूपमा रहेका मध्यपहाडी राजमार्ग र उत्तर दक्षिण करिडोरका नयाँ सहर आयोजनाहरू सन्तुलित विकासका पछिल्ला अवधारणा पनि हुन्। छिमेकी मुलुक भारतमा भइरहेको नकरात्मक जनसङ्ख्या वृद्धिको अवस्था, यसबाट पहाडको जनसङ्ख्या तराईतिर स्थानान्तरण हुने स्थितिले तराईको सम्म कृषियोग्य भूमिमा हुनसक्ने आबादीबाट पर्नजाने नोक्सान घटाउन, उपत्यकामा बढ्दो बस्ती निरूत्साहित गर्न, स्थानीय स्रोत साधनको उच्चतम प्रयोग गर्न पनि न्यूनतम जनशक्तिको आवश्यक पर्ने भएकाले सोको रिटेन्सन गर्न र जनसाङ्ख्यिक वितरणलाई सन्तुलन गर्न कोशेदुङ्गा सावित हुने नयाँ सहर आयोजनाका चुनौती र समस्याहरू रहेका छन्।

सहरी जनसङ्ख्या तीव्र रूपमा बढ्दै जाने र यसबाट प्रभाव पर्ने पक्षहरूमा खासगरी आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, नवप्रवर्तन र सांस्कृतिक आदान प्रदान लगायतका सवालहरू रहेका छन् साथै उक्त सवालमा निर्णायक केन्द्रका रूपमा रहने सहरहरूको अर्थव्यवस्थाका स्थिति आफ्ना बासिन्दाहरूमा लाभ प्रदान गर्न सक्ने हुन्छन् भन्ने विषय आजको बहस भएको छ। यसका लागि समावेशी तथा लचिलो सहरी विकास, जीवन्त आकर्षक स्थानसहितको पसल-माथि र अपार्टमेन्टहरू, अभिनव रेष्टुरेन्ट, हाइटेक हब लगायतका चौबिसै घण्टा गतिशील रहेको सहर, विद्यमान सामग्रीहरू एवम् वस्तुहरूको बाँडफाट गर्दै, लिजिड, पुनप्रयोग, मर्मत, नवीकरण गर्दै, रिसाइक्लिड गर्दै उत्पादन र उपभोगको श्रृङ्खलामा रहन सक्ने किसिमको सर्कुलर अर्थव्यवस्थासहितको मानवकेन्द्रित विकास आदि प्राथमिकताका विषयहरू रहेका हुन्छन्। नेपाल सरकारले आवास तथा सहरी विकासका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय प्रतिबद्धताबमोजिम आफ्ना कार्यक्रमहरू लक्षित गरेको छ तर पनि तिनै तहका सरकारको कार्यक्रममा निर्देशित मापदण्डको कार्यान्वयन अपेक्षित प्रभावकारी छैन। न्यून आय वर्ग तथा सहरी गरिबका लागि नवप्रवर्तनमा आधारित (Innovative) आवास विकास (सहकारी, सामाजिक र भाडाका आवास) अवधारणा कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट कानुनी रूपरेखा तयार नहुनु, जनगणनालाई आधार मान्दा देशको भौगोलिक क्षेत्रफल र जनसङ्ख्या वितरणको असन्तुलित स्थितिले गर्दा भूस्वामित्व र बस्ती विकास तथा आवास योजना न्यायपूर्ण बनाउने, एकीकृत बस्ती विकासमा बहुनिकायको संलग्नतालाई कार्यात्मक अन्तरआवद्धता प्रदान गर्दै दिगो, उपलब्धिमूलक तथा आर्थिक अवसरसँग संयोजन गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन्। संविधानतः राज्यले पूरा गर्नुपर्ने आवासीय हकको दायित्वलाई कानुनबमोजिम कार्यान्वयन गरेर देशको सुकुम्बासी र आवासहीनको समस्या समाधान गर्न सकिन्छ। सहरी पूर्वाधार निर्माण गर्दा

गुणस्तरीय, सुरक्षित, विपद उत्थानशील, समावेशी पहुँचसहितको, समतामूलक, सहरी सुविधाको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न बहुनिकायको संलग्नतालाई एकीकृत तथा अन्तरआबद्ध बनाउने दृष्टिकोणको अनुसरण गर्नु आवश्यक छ।

विकासका योजनाहरू समृद्धिको यात्रामा अगाडि बढ्ने आधारहरू हुन्। राष्ट्रको सामाजिक-आर्थिक विकासस्तरको मापन त्यहाँ बस्ने नागरिकको सुख र समृद्धिसँग गासिएको विषय बन्न पुगेको छ। त्यसैलाई विकासको आधार तह मानेर पछिल्लो समयमा धनी राष्ट्रहरूले सामाजिक-आर्थिक विकास गर्दै जाँदा सुख र समृद्धिको मापन त्यस देशले वातावरण संरक्षणमा खेलेको भूमिकालाई लिने गरिएको छ। विकासले मानव जीवनलाई सहज गर्छ भनेर त्यससँग सम्बन्धित गतिविधिहरूको कार्ययोजना बनाइरहँदा जीवन र जगतसँग आदान प्रदान हुनजाने स्रोत साधनहरूको सन्तुलनको स्थिति, असन्तुलनको जोखिममा भरणपोषणका योजनाहरू सहितको अमिल्दा अभ्यास र आवश्यकता बिच लेनदेनको स्पष्ट प्रत्याभूतको प्रतिबद्धता हुनुपर्ने हुन्छ। विकासको अवधारणामा विभिन्न कालखण्डमा मानव जीवनसँगको सामञ्जस्यता के कसरी हुनसक्छ भन्ने पक्षबाट हेर्दा अनगिन्ती सैद्धान्तिक र अभ्यासहरू रहेका भए तापनि समयमा सन् १९४५ सम्मको अवधि, सन् १९५०-१९९० सम्मको अवधि र सन् १९९० पछिको समयलाई कालखण्डका रूपमा बाँडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। ती कालखण्डमा विकासको अवधारणा आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, नागरिकको आवश्यकता, चाहना र भावनासँग जोडिएको हरित, लचिलो, समावेशी विकासलाई समष्टिगत रूपमा पछिल्लो अवधारणासहित क्रमिक रूपमा विकासले स्विकार्यता ग्रहण गर्दै आएको छ।

नेपालको भौगोलिक विशिष्टता, भाषिक, सांस्कृतिक, जैविक विविधता एवम् उपलब्ध स्रोत साधनको विविधताले युक्त सहभागितामूलक विकासको अवधारणा नै नेपालको विकासको उपयुक्त ढाँचा बनेको छ। विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वायत्त शासन र संघीयतासहितको संवैधानिक व्यवस्थाले तहगत सरकारहरूमा देखिएका विकासका अभियानलाई सहकार्य, सहअस्तित्व र समन्वयात्मक रूपमा साझा लक्ष्यसहित सहभागितामूलक बनाउन हरेक विषयलाई केन्द्रित गरेका छन्। संविधान बमोजिमका अधिकार प्रयोग गरी स्थानीय र प्रदेश सरकारहरूले दोस्रो कार्यकालसँगै स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताहरू नजिकबाट पहिचान गर्न सक्ने र स्थानीय श्रम, सिप, साधन तथा अवसरहरूको दक्षतापूर्वक उपयोग गर्न सक्ने भएका छन्। यसबाट आर्थिक समृद्धिको जग तलैबाट निर्माण गर्ने संवैधानिक उद्देश्य अवसर प्राप्त भएको छ। भूमिको उर्वरता, अनुकूल भूवनोट, जलस्रोतको प्रचुरता, वनस्पतीय र भूगर्भीय लगायत मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयुक्त उपयोग गरी आर्थिक विकासका क्रियाकलाप अगाडि बढाउने अनुकूल वातावरण रहेको छ। नेपालमा प्रशासकीय केन्द्र तथा मुकामको विस्तार तथा गाउँठाउँका मानिस सेवासुविधा र अवसरको खोजीमा सुगम ठाउँमा बसाई सरेर क्रमसँगै सहरीको रूप लिएको र पछि तततत् प्रशासकीय केन्द्र तथा मुकामहरूविना व्यवस्थित पूर्वाधार विकास, सेवाको विशिष्टीकरण नै सहरीकरणका अभ्यास हुन थाले। नेपालमा सुरुवातदेखि नै सहरीकरणको आधार मुख्य

रूपमा जनसङ्ख्यालाई नै बनाउँदै आएको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र २०७८ को विचमा सहरी जनसङ्ख्या २२.३१% बाट बढेर २७.०३% पुगेको छ।

विकासको पहिलो पूर्वाधार सडक पहुँच पुर्याउन र पहुँच सँगसँगै त्यस क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक विकासका लागि उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न आर्थिक केन्द्रहरूको विकास एवम् विस्तार जरूरी हुन्छ। यसै विषयलाई ध्यानमा राखेर नै नेपाल सरकारको आ.ब. २०६७/२०६८ को नीति तथा कार्यक्रमअनुसार मध्य पहाडी राजमार्ग र उत्तर-दक्षिण करिडोरको सङ्गमस्थल आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्ने सोचअनुरूप नयाँ सहर आयोजना (New Town Project) सञ्चालन हुँदै आएको छ। त्यसैगरी मध्य पहाडी लोकमार्ग आसपास दसवटा नयाँ सहरलाई पहिचानयुक्त सहरको रूपमा विकास गर्ने नीतिलाई पुनः केन्द्रित गरेको छ। नीति तथा कार्यक्रमअनुसार नै आ.ब. २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यमा पनि वसन्तपुर, खुर्कोट, चौरजहारी, बैतडी-पाटन लगायतका नयाँ सहर आयोजनाको पूर्वाधार निर्माण कार्य र सुर्खेत जिल्लाको भेरीगंगा उपत्यकाको एकीकृत सहरी विकासको गुरुयोजना तर्जुमा गरी निर्माण कार्य अगाडि बढाउन बजेट विनियोजन गरेको छ।

नेपाल सरकारबाट विभिन्न मितिमा घोषणा भएका (मध्य पहाडी लोकमार्ग, हुलाकी लोकमार्ग, तराई मधेश, हिमाली पदमार्गलगायत विभिन्न स्थानमा) नयाँ सहर, स्मार्ट सिटीहरू र हिमाली सहरहरू गरी जम्मा ५४ वटा शहरहरूको अध्ययन भई व्यवस्थित सहरीकरणको काम गरिदै आएको देखिन्छ। नेपाल सरकारले सन्तुलित सहरी विकास (Balanced Urban Development) नीतिका साथै दिगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य नं.११ को दिगो सहर तथा समुदायहरूलाई आत्मसात गर्दै सन् २०९० सम्ममा प्रत्येक सहरले कम्तिमा १ लाख जनसङ्ख्याका लागि सेवा सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने सोच राखेको छ। त्यसैअनुरूप राष्ट्रिय सहरी नीति-२०८०(मस्यौदा) तयारीको चरणमा रहेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन-२०७४ ले महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिका गरी २९३ पालिका सहरी एकाइका रूपमा व्यवस्था गरेको छ भने ४६० गाउँपालिकाहरू सहरोन्मुख ग्रामीण एकाइका रूपमा व्यवस्थित गरेको छ। चौधौँ योजना (२०७३।७४-२०७५।७६) मा "पूर्वाधारको निर्माण तथा विकास र आवद्धतासँगै ग्रामीण र सहरी विकासलाई अन्तरसम्बन्धित तुल्याई यसलाई आर्थिक वृद्धिको स्रोतका रूपमा स्थापित गर्नुपर्नेछ" भन्ने रहेको मुख्य चुनौतीलाई सामना गर्नका लागि गाउँ र सहर कसरी जोड्न सकिन्छ भनेर मौलिक अभ्यासको खोजी आजको आवश्यकता हो र हुनुपर्दछ पनि। सहरी विकासमा ग्रामीण क्षेत्रले धेरै कुरामा सहयोग गरिरहेको हुन्छ। योजनाबद्ध शहरीकरण, समन्वय तथा जनशक्ति विकास, लगानी तथा प्रविधि, दिगोपना तथा विपद् उत्थानशीलता जस्ता विद्यमान रहेका मुख्य सवाल तथा चुनौतीका बिच आधुनिक, दिगो, व्यवस्थित सहरीकरण तथा वस्ती विकासका लागि राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक सहरी प्रणाली बिचको अन्तरआवद्धता तथा एकीकरण गर्दै सुदृढीकरण गर्ने, दिगो र उत्थानशील सहरी पूर्वाधार विकास गर्नका लागि स्थलीय योजना प्रणाली (Spatial Planning) लाई एकीकृत सहरी

विकास ऐनमा समावेश गर्ने, सहरी लगानी तथा प्रविधि विकास गर्ने, अन्तर तह समन्वय तथा सुशासन प्रणाली विकास गर्ने रणनीतिमार्फत व्यवस्थित, आधुनिक एवम् सुरक्षित आवास कार्यान्वयन, सुकुम्बासी, भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबास तथा अतिक्रमणको अन्त्य गर्न तर्जुमा चरणमा रहेको सोह्रौं योजना(२०८१/८२-२०८५/८६) ले संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीति अन्तरगतको आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित सहरीकरण तथा बस्ती विकासको कार्यदिशा स्पष्ट गरिसकेको छ। भूउपयोग र भौतिक विकासको नियमन, भूमि र वित्तका साधनहरू, एवं एकीकृत सहरी पूर्वाधारलाई समाविष्ट गरी एकीकृत सहरी तथा बसोबास योजना ऐनमा समावेश गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु अनुकूलनका क्रियाकलापहरूलाई आन्तरिकीकरण गर्ने।

(स्रोत: सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६) मस्यौदा)

सन्तुलित र व्यवस्थित सहरीकरणमा नेपालको अभ्यास

नेपालमा तीव्र सहरीकरणका कारण व्यवस्थित सहर हुन आवश्यक भौतिक पक्ष, आर्थिक पक्ष, सामाजिक पक्ष र वातावरणीय पक्ष विच सन्तुलन हुन सकिरहेको छैन। नेपालको विद्यमान अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा बढ्दो सहरी जनसङ्ख्या, भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार, सेवा, सुविधा र अवसरहरूमा रहेको ठूलो असमानता, आधुनिक मापदण्डअनुसारको गुणस्तरीय खानेपानी उपलब्ध गराउन नसक्नु, गुणस्तरीय शिक्षाका लागि भनेर बढ्दो बसाइँसराइ, यातायात तथा सुरक्षाको गुणस्तरमा अनिश्चितता, आर्थिक सूचकहरूमा केही परिणाम देखिए तापनि दिगोपना, पर्यावरणीय तथा गुणात्मक पक्ष कमजोर, आवास पक्षको नजरअन्दाज भएको, विपद् संकटाभिमुखता, प्रदुषण लगायतका कारणले आर्थिक क्रियाकलापहरू संकुचित छन्। उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि मात्र होइन, सहज र सुलभ सेवा प्रवाह प्रदान गर्न र विकास लागत कम गर्न पनि दरिलो र लचिलो पूर्वाधार चाहिन्छ। नेपालको विकासमा विगत लामो समयदेखि नै यसमा अन्तरनिहित गाउँ र सहरको अन्तरसम्बन्धको विकास र विस्तार नै रहेको देखिन्छ। मुलुकमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण प्रविधिका आवास निर्माण, एकीकृत बस्ती विकास, सहरी पूर्वाधार विकास, विपद् प्रभावित क्षेत्रको पुनःनिर्माण एवम् लक्षित वर्गलाई सुरक्षित आवासको सुनिश्चितता गर्दै व्यवस्थित सहरीकरण अत्यावश्यक छ। नेपालको अधिकांश क्षेत्र ग्रामीण बस्तीले भरिएको हुँदा भौगोलिक विकटतामा रहेका ग्रामीण क्षेत्रको समेत प्रविधियुक्त आधुनिक रूपान्तरणका लागि एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम, कृषि सडक कार्यक्रम, ग्रामीण पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, ग्रामीण पहुँच कार्यक्रम, गरिवी निवारण कार्यक्रम, दुर्गम तथा विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम, ग्रामीण सामुदायिक पूर्वाधार तथा विकेन्द्रित ग्रामीण विकास कार्यक्रम निरन्तर रूपमा सञ्चालन हुँदै आएका छन्।

नेपालको कुल गाहस्थ्य उत्पादनको ६०% भन्दा बढी सहरबाटै उत्पादन हुने भएकाले सहरलाई उत्पादनको केन्द्र पनि मानिन्छ। त्यसैले अबको हाम्रो सहर आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, सांस्कृतिक

सहकार्यसहितको नवीनताको निर्णायक केन्द्र हुनुपर्ने र त्यसका लागि विद्यमान अव्यवस्थित सहरीकरण, सहरी पूर्वाधार तथा सेवा सुविधाको माग र आपूर्ति बिचमा रहेको फराकिलो खाडललाई हटाई वातावरणमैत्री, दिगो र प्रतिफलयुक्त सहरी पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिन सकिन्छ। सुरक्षित, स्वच्छ, व्यवस्थित र आर्थिक रूपमा गतिशील सहर निर्माणका लागि गुणस्तरीय सहरी पूर्वाधार सेवा तथा सुविधा उपलब्ध गराउन एकीकृत सहरी विकास गुरुयोजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ। पन्ध्रौँ योजना कार्यान्वयनको अन्तिम बर्षसम्म आइपुग्दा सोही योजना तर्जुमा गरिरहँदा सन् २०२६ मा अति कमविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुने, सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएको मुलुकसहित दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न र सन् २१०० सम्ममा उच्च आय भएको मुलुकसहित "समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली" को दीर्घकालीन सोच पूरा गर्ने सन्दर्भमा केही सवाल तथा चुनौतीहरू रहेका छन्। सेवा, सुविधा र अवसरप्रतिको आकर्षण र सहजताका कारण नेपाल द्रुत रूपमा सहर उन्मुख भए पनि उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका बस्तीहरूमा आधारभूत न्यूनतम सेवा सुविधा र जीविकोपार्जनका स्रोत साधनको अपर्याप्तताका कारण जनसङ्ख्या घट्दो क्रममा रहेको देखिन्छ।

सङ्घीयता कार्यान्वयन र नगरपालिकाहरू(सहरहरू) लाई आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, सांस्कृतिक सहकार्यसहितको नवीनताको निर्णायक केन्द्रका रूपमा विकास गर्न नगरपालिका घोषणालाई सहर निर्माणको पर्याय मानेको अनुभूति भयो। सहरीकरणका आफ्नै सिद्धान्त, कारकतत्त्व र प्रक्रियाहरू रहेका हुन्छन्। जबसम्म कुनै स्थानमा बसोबास गर्ने बासिन्दाहरूलाई कृषि वा खनिजजन्य पेसाबाट उद्योग वा सेवा क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्न सकिन्न, तबसम्म कुनै पनि ठाउँ सहर हुन सक्दैन। सहरीकरणलाई व्यवस्थित गरी प्रत्येक सहरलाई त्यस क्षेत्रको बहुआयामिक विकास केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, ठूला शहरी क्षेत्र, तराई तथा कृषि योग्य क्षेत्रहरूमा हुन सक्ने बसाईसराईलाई नियन्त्रण गर्ने, बस्तीहरूका विकासको रणनीतिक योजना कार्यक्रम, भू-उपयोग तथा विकास रणनीति तयार पार्ने, कृषि, पर्यटक, शैक्षिक तथा औद्योगिक क्षेत्रहरूको विकास एवं प्रवर्धन गरी ग्रामीण विकास एवं आर्थिक क्रियाकलापहरू क्रियाशील गर्न र ग्रामीण क्षेत्रबाट ठूला सहरहरूमा हुने बसाईसराईलाई कम गर्दै साना तथा मझौला आधुनिक सहरहरूको विकास गर्दै जाने नयाँ सहर आयोजनाका उद्देश्यहरू रहेका छन्। सङ्घीय संरचनाअन्तर्गत सहरी विकासमा स्थानीय सरकारको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ। स्थानीय तहलाई सहरी विकास, सेवाहरूको प्रवाह र सार्वजनिक सुव्यवस्थाका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण अधिकार तथा उत्तरदायित्व प्रदान गरिएको छ। त्यसैले स्थानीय तहले सहरलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील तथा दिगो बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ। सहरहरूको योजना तर्जुमा गर्ने, स्थानीय पूर्वाधारमा लगानी गर्ने, जग्गा विकास कार्यक्रम, आवास व्यवस्थापन, सेवा सुविधा निर्माणमा निजी क्षेत्रसँग साझेदारी गर्ने जिम्मेवारी नगरपालिकाको भएकाले नगरपालिकाको संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्न जरुरी छ। त्यसका लागि नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालयबाट ट्रयाक खोल्ने, स्तरोन्नति, कालोपत्रे गर्ने, सरकारी भवन निर्माण, सौर्य वृत्ति, तरकारी फलफुल हाटबजार, बसपार्क निर्माण, खेल मैदान निर्माण, खानेपानी

आयोजना, जग्गा विकास, ल्याण्ड फिल्ड साइट निर्माण, जग्गा खरिदका प्रमुख क्रियाकलापहरूमा बजेट व्यवस्थापन हुँदै आएको देखिन्छ। सङ्घीयतामा सहरी विकासका चुनौतीलाई सम्भावनाहरूको अधिकतम उपयोगद्वारा अवसरका रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने स्थिति रहेको छ।

व्यवस्था र अभ्यास बिचको अन्तर

सहरी विकासका महत्त्वपूर्ण अवयवका रूपमा रहने भूमि व्यवस्थापन, आवास, बस्ती विकास, विपद् व्यवस्थापन, सुकुम्बासी बस्ती व्यवस्थापनको काम प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने भएकाले ती निकायले नयाँ सहर आयोजनामा फर्त क्षमता र सामर्थ्यको विकास एवम् विस्तारका लागि समन्वय गर्दै आएका छन्। नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालय अन्तरगतका १८ वटा सघन सहरी तथा सङ्घीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइबाट कामहरू भइरहेका देखिन्छन्। नेपाल सरकारबाट विभिन्न मितिमा घोषणा भएका नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्ने नीतिगत र कार्यक्रमगत निरन्तरता रहँदा व्यवहारगत रूपमा आयोजनामा प्रतिबद्धता कति हुन सक्थो भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ। नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रम कार्यान्वयनको झन्डै दशक पुग्न लाग्दा नयाँ सहर आयोजनाका नीति तथा कार्यक्रमअनुसारका स्रोत र साधनका प्रतिबद्धता हुन नसके तापनि आयोजनाले लिएको उद्देश्यप्रतिको प्रभावकारितालाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि नयाँ सहरहरूको क्षेत्रफलमा रहेको जनघनत्वलाई कार्यक्रम सुरु हुँदाका बखतको जनगणना २०६८ र एक दशकपछिको जनगणना २०७८ का बिचमा देखिएको जनसङ्ख्या घटबढ, जनघनत्व (जनसङ्ख्या/हेक्टर), जनसङ्ख्या वृद्धि(%) पक्षहरूबाट तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

सि. नं.	नयाँ शहरको नाम	आगटेको क्षेत्र	क्षेत्रफल (हेक्टर)	जनसङ्ख्या २०६८	जनसङ्ख्या २०७८	जनघनत्व (जनसङ्ख्या/हेक्टर)	जनसङ्ख्या वृद्धि(%)
१.	फिदिम नयाँ शहर	फिदिम न.पा.१-४	३७२८	१७३९९	१९६८०	५.२८	१३.११%
२.	बसन्तपुर नयाँ शहर	लालिगुराँस न.पा.(१-४)	१८४२	१६९३४	१५३२९	८.३२	-९.४८%
३.	खुर्कोट नयाँ शहर	गोलंजर गा.पा.७	१५०७	२२९८	२७५६	१.८३	१९.९३%
४.	गल्छी नयाँ शहर	गल्छी-१,४,६,७	४८२८	१३४७९	१३३८४	२.७७	-०.७०%
५.	डुम्रे नयाँ शहर	भानु न.पा.-१ बन्दिपुर न.पा.१	१८६३	७७७९	७७८४	४.१८	०.०६%
६.	बुर्तिबाङ्ग नयाँ शहर	होरपाटन न.पा.१-३	३२९७	८७७१	१२१४६	३.६८	३८.४८%
७.	चौरजहारी नयाँ शहर	चौरजहारी न.पा.१-५	२८७८	१६०७२	१७५२८	६.०९	९.०६%
८.	राकम कर्णाली	आठविस न.पा.२-४	५४४४	९५५९	१०५०६	१.९३	९.९१%

	नयाँ शहर						
९.	साँफेबगर नयाँ शहर	साँफेबगर न.पा.१-८	६२०५	२८५१०	२१३०६	३.४३	-२४.३१%
१०.	पाटन नयाँ शहर	पाटन न.पा.१-६	१२५०२	२०५७९	१९८६४	१.५९	-३.४७%
११.	भेरीगङ्गा नयाँ शहर	भेरीगङ्गा, गुर्वाकोट, लेकबेसी न.पा.	६४०००	१०२६४९	११४८०७	१.७९	११.८४%
१२.	भिम्री नयाँ शहर	स्वर्गद्वारी न.पा.	१२४८०	२२६१४	२४०६७	१.९३	६.४३%

(स्रोत: नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालय, बबरमहल)

तुलनात्मक रूपमा जनगणनालाई हेर्दा नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य अहिलेको आवश्यकता देखिएको तराई र पहाडमा सन्तुलित विकास गरी पहाडको जनसङ्ख्यालाई त्यहीँ नै व्यवस्थापन गर्नु हो। मध्यपहाडी लोकमार्ग र उत्तर-दक्षिण कोरिडोरको सङ्गमस्थल आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्ने नीति, नीतिअनुसारको बजेटसहितको कार्यक्रम, कार्यक्रमको प्रभावकारिता र त्यसबाट बसाईसराईमा परेको असरका सम्बन्धमा जनगणना २०६८ र २०७८ मा नयाँ सहरहरूमा रहेको जनघनत्वको घटबढलाई लिएर हेर्न सकिन्छ। पूर्वी पहाडी, मध्य पहाडी र सुदूरपश्चिम पहाडी क्षेत्रमा रहेका नयाँ सहरहरूको जनघनत्व हिजोभन्दा आज घटेको देखिन्छ। सरकारको नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमका नीतिगत उद्देश्यअनुसार कार्यक्रमको प्रतिबद्धता नहुँदा नतिजाबाट प्रभावकारिता नभएको स्थिति देखिन्छ। जमीनको उपलब्धता, जनसङ्ख्या, जनघनत्व, नोडल-जक्सन, आर्थिक विकासको सम्भावना, गैरकृषिमा संलग्न जनसङ्ख्या, खानेपानीको स्रोत, बसाईसराइ, सरकारी सेवाको अवस्था, साक्षरता र सडकको पहुँचजस्ता ११ सूचकलाई आधार मानेर सहर बसाउने क्षेत्र छनोट गरिएको हो।

विगतका वर्षहरूमा नेपालको सहरीकरण अन्य एसियाली मुलुकका तुलनामा न्यून देखिए तापनि आगामी वर्षहरूमा विश्वमै तीब्र सहरीकरण हुने मुलुकका सूचीमा नेपाल परिसकेको हुँदा अबको सहर कस्तो बनाउने भन्नेमा विद्यमान नेपालको सहरीकरण प्रकृया तहगत दृष्टिमा असन्तुलित रहेको देखिन्छ। तसर्थ नेपालको नगरपालिकालाई नै सहर मान्ने सोचलाई अब परिवर्तन गर्न जरुरी छ।

सहरीकरणका समस्या, चुनौती र सम्भावनाहरू

विद्यमान सहर र कहरको नभई रहर एवम् नेपालीपनको मौलिक सहर बनाउने नयाँ सहरको आयोजनाले बढीजसो नदीका खोंच, टार, उपत्यका र तराईको समथर क्षेत्रलाई सहर बनाउने प्रवृत्तिबाट सीमित प्रतिशत रहेको समथर भूभागको उपयोगले आधारभूत उत्पादनशील गतिविधिमा अन्त्य हुन नदिन समृद्ध र व्यवस्थित सहरीकरणको उद्देश्य पूरा गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ। त्यसैले सहरीकरणलाई सर्वसाधारण नागरिकको आकर्षण र रोजाइको विषय बनाउन र हरित, लचिलो, समावेशी बनाउन

स्थानीय सडक पुल तथा झोलुङ्गे पुल निर्माण लगायतका स्थानीय पूर्वाधार विकास निर्माणका लागि, ग्रामीण पूर्वाधार विकासलाई सन्तुलित, दिगो र वातावरणमैत्री बनाउनुका साथै स्थानीय बजार र उत्पादनलाई जोडी ग्रामीण जीवनलाई सरल, सहज र उत्पादनमूलक बनाउन, सबै आय वर्गका निम्ति उपयुक्त, सुरक्षित, वातावरणमैत्री, सुलभ र उत्थानशील आवास निर्माण तथा स्तरोन्नति गर्न, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वय र सहकार्यमा एकीकृत बस्ती विकास गर्दै लैजानुपर्ने देखिन्छ। नेपालको सन्तुलित र व्यवस्थित सहरीकरणमा सौच र नीतिगत रूपमा जति स्रोतसम्पन्न देखिए तापनि नतिजाबाट त्यसको सावित हुन सकेको छैन। नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमको नीतिगत ओजसँग कार्यक्रमको प्रभावकारितालाई तुलना गर्दा यसका अवधारणात्मक चुनौतीहरू खासगरी योजना, लगानी, विकास नियमन, व्यवस्थापन र संस्थागत पक्षलाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

- कानुनले नयाँ सहर विकासका लागि कार्यविधि र जग्गा/वित्त साधनहरूको विषयमा उदासिन देखाएको छ।
- लगानीको पाटो (Selection & Suitability): आ.व. २०६७/६८ देखि चालु आ.व.२०८०/८१ सम्म १४ बर्षको अवधिमा नयाँ सहरहरूको छनौट सङ्ख्या बढ्दै जाने तर स्रोतसाधन विनियोजन न्यून-आयोजनाको लागत करिब १२ खर्बको तुलनामा करिब ११ अर्ब खर्च हुन सकेको अवस्था।
- प्राथमिकता: नीति तथा कार्यक्रम र योजनामा आधारित लगानी हुन नसकेको अवस्था छ। विकासका सवालमा Expenditure Vs Investment, Project vs Planning approach जस्ता अवधारणाहरूको स्पष्ट सीमाङ्कन गर्ने। बार्षिक योजनाहरू Development mode मा केन्द्रित नभै छरिनु, साइट चयन गर्दा प्रायः प्रकोप सम्भाव्य र वातावरणीय संवेदनशील स्थलहरू तोकिएको।
- शासकीय जनविश्वास: उच्चस्तरको सहरी सेवा/पूर्वाधार, उत्पादन र रोजगारीसँग जोड्दै जनतालाई त्यही रहिरहन उत्प्रेरित गर्न Population out-migration and Retainment सवालमा बाह्य र आन्तरिक परिवेश सुधार नभएको अवस्था।
- स्थानीय सरकारहरूको काम र कार्यवातावरण: टुक्रे परियोजनामा जोड, जग्गा विकास र विकास नियमनमा चासो नराखे, आयोजनाको महत्त्वलाई व्यवहारमा लागू नगरिएको अवस्था।
- व्यवस्थित सहरीकरणका लागि नयाँ सहर आयोजना अन्तिम परिणाम होइन। यो एउटा निरन्तर प्रकृया हो भन्ने बुझाइ (Product vs Process) भएको अवस्था।

सन्तुलित बसोबास र व्यवस्थित सहरीकरणको उद्देश्यका साथ कार्यान्वयनमा रहेको नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमका संस्थागत निर्माण र व्यवस्थापन (Institution Building & Management) सँग सम्बन्धित आन्तरिक समस्याहरू पनि भएको स्थिति छ। आयोजनासँग सम्बन्धित बहुबर्षीय खरिद गुरूयोजना समयमा स्वीकृत नहुनु, स्रोत सुनिश्चितता तथा कार्यक्रम संशोधनसँग सम्बन्धित सवालहरू, समर्पित आयोजना प्रमुख नहुनु, आयोजना प्रमुखको आयोजना अवधिभर सरूवा भइरहनु, परामर्श सेवा र करार सेवा सुधार गर्न नसक्नु, जग्गा विकास कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक जनशक्ति नहुनु, आन्तरिक रूपमा डिजाइन/प्लानिङ गर्ने उत्प्रेरणाको ढाँचा नभएको, बेरूजु फस्यौट प्रभावकारी हुन नसक्नु लगायत सहरीकरणका आन्तरिक समस्याहरू रहेका छन्।

समाधानका उपायहरू

आफ्नो नागरिकहरूलाई लाभ दिन सक्ने हैसियतमा कसरी सहरहरूलाई स्थापित गर्न सकिन्छ त भनेर आधुनिक, दिगो, व्यवस्थित सहरीकरण तथा बस्ती विकासका लागि अबको सोह्रौँ आवधिक योजनाले भू-उपयोग नीतिमा आधारित योजनाबद्ध सहरीकरण, समन्वय तथा जनशक्ति विकास, लगानी तथा प्रविधिको उपयोग, दिगोपना तथा विपद् उत्थानशीलता, तहगत र निकायगत समन्वय, सहरी शासन लगायका विषयवस्तुहरूसँग सम्बन्धित मुख्य सवाल तथा चुनौतीहरूलाई आत्मसाथ गरी समावेशी र लचिलो सहरी विकास, चौबिस घण्टे सहर, गोलाकार अर्थव्यवस्था र मानवकेन्द्रित सन्तुलित र व्यवस्थित सहरी विकासका लागि तपसिल बमोजिमका हस्तक्षेपकारी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न दिशानिर्देश समेत गरेको छ।

- प्रदेशगत रूपमा स्थानीय मौलिक संस्कृति र पहिचानसहितको रैथाने वस्तुमा आधारित अघावधिक प्रविधि प्रयोग गरी नमुना सहर निर्माण गर्ने।
- सहरी पूर्वाधारहरूलाई अन्तराष्ट्रिय मापदण्डअनुसारको पैदलयात्री, साइकलयात्री र आकस्मिक सेवा प्रदान गर्ने सवारी साधनहरूलाई समेत सहजता पुग्ने गरी निर्माण गर्ने।
- स्थानीय स्रोत लगायतका अन्य स्रोत समेतलाई उपयोग गरी धाराबाट पिउन योग्य पानीको आपूर्तिको सुनिश्चितता गर्ने।
- वस्तिहरूमा रहेका पानीका परम्परागत स्रोतहरूलाई संरक्षण र पुनर्भरण गर्ने कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन एवम् ग्रामीण बस्तीहरूमा पोखरी, तलाउ निर्माण गर्ने कार्यलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्न, वर्षातको पानी सङ्कलन गरी खानेपानी र सिँचाईमा प्रयोग गर्न सक्ने प्रणालीको विकास गर्ने।

- देशका प्रमुख सहरहरूमा अवस्थित नदीहरू र बस्तीका नजिक रहेका पानीका स्रोतहरूलाई शुद्धिकरण गर्नका लागि वैकल्पिक ढल निकास र प्रशोधन प्रणालीका कार्यक्रमलाई अनिवार्य गर्ने।
- सबै सहरहरूमा फोहर प्रशोधन केन्द्रको स्थापनासहित प्रशोधन प्रणालीको विकास गर्न कुहिने, नकुहिने र पुनर्प्रयोग गर्न मिल्ने फोहोरलाई अलग अलग सङ्कलन गर्ने गरी स्थानीय तहमार्फत फोहर व्यवस्थापन गर्न छुट्टै मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- नेपालभर जग्गा नभएका र आफ्नो एवम् पारिवारिक स्रोतमा समेत जीविकोपार्जन गर्न नसक्ने व्यक्तिहरूका लागि साझा आवासको विकास गरी बसोबासको व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहमा सहरी योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि चाहिने स्रोत तथा जनशक्ति व्यवस्थापनका लागि सहरी योजनाकार, वास्तुविद्, इन्जिनियर सम्मिलित प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने गरी प्रणालीको विकास गर्ने।
- निर्माण प्रक्रियालाई सुरक्षित बनाउनका लागि निर्माणकर्ता (व्यक्ति/कम्पनी/व्यवसायी)ले अनिवार्य रूपमा कामदार, पैदलयात्री, सवारीचालक र छिमेकको जनधनमा कुनै क्षति नपुग्ने गरी कार्यसम्पादन गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने।
- काठमाडौं उपत्यकालाई एउटै विकास इकाइका रूपमा विकास गरी एकीकृत सहरी विकास योजना (Integrated Town Development Plan) स्थानीय तहहरूको समेत अपनत्व रहने गरी तयार गरिने छ। यसका लागि काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणको पुनःसंरचना गरिने।

निष्कर्ष

दक्षिण एसियाली मुलुकहरू मध्य नेपाल तिव्रतर गतिमा सहरीकरणतर्फ उन्मुख भैरहेको मुलुकमा पर्दछ। विश्वका विभिन्न विकसित राष्ट्रको आधुनिक विकासको प्रक्रिया हेर्दा सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्दै लानुको विकल्प देखिँदैन। नेपाल सरकारले लिएको "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को दीर्घकालीन लक्ष्य हासिल गरी विकासशील राष्ट्रको सूचीमा स्तरोन्नति हुन सहरीकरणको लाभ लिन सक्नुपर्ने हुन्छ। सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै तहगत सरकारको सहकार्य, समन्वय र सहअस्तित्वबाट नै २९३ नगरपालिका (सहर) र ४६० गाउँपालिका (नगरोन्मुख गाउँ) गरी ७५३ स्थानीय सरकारहरूको आ-आफ्ना क्षेत्रमा रहेका सम्भावनाका स्रोत र साधनहरूको परिचालनमा स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि गराई अपनत्वसहित गुणस्तरीय पूर्वाधारमा आधारित व्यवस्थित सहरी विकास र आवासको हकलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ठूलो अवसर प्राप्त भएको भन्न सकिन्छ। नेपालका सन्दर्भमा सहरको आर्थिक भूमिकालाई यसको ऐतिहासिक सन्दर्भमा पनि बुझ्नुपर्छ ताकी नेपालमा औद्योगिकीकरणबिना सहरीकरण भएको तथ्यलाई हृदयङ्गम गर्न सक्नुपर्दछ।

प्राथमिकतामा परेका नयाँ सहरहरू नेपाल सरकारको पन्ध्रौँ योजनाले रूपान्तरणकारी आयोजनाका रूपमा घोषणा गरिसकेको र योजनाको अन्तिम बर्षमा आइपुग्दा त्यसैअनुरूप भौतिक, सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई मध्यनजर राख्दै एकीकृत रूपमा विकासको प्रयास भइरहेको छ। गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, विद्युत र सरसफाइ जस्ता आधारभूत सेवाका साथै न्याय र मानव अधिकारको सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित हुने गरी तयार भइरहेका ग्रामीण पूर्वाधारको विकासलाई सहरीकरणसँग जोड्ने आधार तयार गर्नुपर्ने हुन्छ।

सोही योजनामा पनि दीर्घकालीन लक्ष्य हासिल गरी विकासशील राष्ट्रको सूचीमा स्तरोन्नति हुनका लागि सहजीकरण रणनीतिका (LDC Graduation Strategy) रूपमा सहरीकरणको लाभ लिन सक्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि स्थानीय स्रोत-साधन, सिप र प्रविधिमा आधारित उत्पादनशील पूर्वाधारको निर्माण गर्दै योजना छनोट, सञ्चालन तथा त्यसको दिगो व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको उच्चतम परिचालन गर्दै अर्थतन्त्रमा टेवा पुग्ने किसिमले ग्रामीण पर्यटन, उत्पादन र उत्पादकत्वको प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई उद्यमशील कार्यक्रममार्फत बसाइँसराइको दिगो व्यवस्थापनका लागि सहरहरूको एकीकृत विकास योजना (Integrated Development Plan) ढाँचालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

अर्थ मन्त्रालय(२०८०), *आर्थिक सर्वेक्षण*, आर्थिक वर्ष २०७९/८०, नेपाल सरकार।

ओली, कृष्णप्रसाद र ढकाल, महेन्द्र (२०७७, माघ), विकास र वातावरणबीचको सन्तुलन आजको आवश्यकता, *विकास पत्रिका*, वर्ष ३७/२।

गुरूड, राम (२०७९, मंसिर), कहर बनेको शहर, *हिमाल*,

<https://www.himalkhabar.com/news/13339>

नेपालमा संघीयताको अभ्यास: समीक्षा र मार्गचित्र (२०७८), नेपाल नगरपालिका संघ।

<https://www.himalkhabar.com/news/5929>

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०७३), *दिगो विकास लक्ष्य मार्गचित्र* (२०१६-२०३०), नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०८०), *सोही योजना*(२०७६/७७-२०८०/८१), मस्यौदा, नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०७९), *पन्ध्रौँ योजना* (२०७६/७७-२०८०/८१) को मध्यावधि समीक्षा, नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय(२०७८), *राष्ट्रिय जनगणना*, नेपाल सरकार।

सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग, नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालय।

प्रशासन असार २०८१, वर्ष ५६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९, ८०-९४

©२०८० सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

<https://doi.org/10.3126/prashasan.v56i1.67331>

www.mofaga.gov.np/prashasanjournal

ISSN: 2565-5043 Print / ISSN: 2822-1974 Online

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी नीति तर्जुमामा अनुसन्धानको प्रयोग

हरि प्रसाद उपाध्याय*

लेखसार

नेपालमा सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्दा अनुसन्धानलाई आधार नबनाउनाले तत्कालका समस्याहरू समाधान गर्ने तर दीर्घकालीन रूपमा थप समस्या आउने गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत लेखमा सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीहरूका लागि ल्याइएको सावधिक जीवन बीमा र योगदानमा आधारित निवृत्तभरणका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ। नागरिक लगानी कोषमार्फत वि.सं. २०६३ सालदेखि निजामती कर्मचारीहरूका लागि कार्यान्वयनमा ल्याइए तापनि उक्त सावधिक जीवन बीमा पुनः वि.सं. २०७५ सालदेखि मात्र राष्ट्रिय बीमा संस्थानमार्फत कार्यान्वयनमा आएपछि देखा परेका समस्याहरूको विश्लेषण गरिएको छ। साथै निजामती कर्मचारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल लगायत कर्मचारीका लागि लक्षित वि.सं. २०७५ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोषका लागि अपुग रकमका कारण छुट्टै निवृत्तभरण कोषको स्थापना नभएपछि थप रकम दिनुपर्ने व्यवस्था गर्दा पनि निवृत्तभरण तथा उपदानमा नेपाल सरकारको आर्थिक दायित्व घट्ने देखिदैन।

शब्दकुञ्जी : राष्ट्रसेवक, सार्वजनिक सेवा, आर्थिक दायित्व, सावधिक जीवनबीमा र योगदानमा आधारित निवृत्तभरण।

पृष्ठभूमि

आम जनताका हितका लागि गर्ने सरकारका कार्यहरू सार्वजनिक प्रशासनले सञ्चालन गर्दछ। सार्वजनिक प्रशासन सञ्चालनका लागि स्पष्ट कानूनको व्यवस्था रहेको हुनु पर्दछ। कानुनी अभावमा सार्वजनिक

* उपसचिव (लेखा), नेपाल सरकार

इमेल: hpurimal@hotmail.com

प्रशासनले प्रभावकारी कार्यसम्पादन गर्न सक्दैन। सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी नीतिहरू छिटोछिटो परिवर्तन हुने भएमा कार्यान्वयनमा रहेका नीतिहरू माथि नै विश्वसनीयताको अभाव रहन्छ। सार्वजनिक प्रशासनमा सुधार गर्ने नीतिको दीर्घकालीन असरको अध्ययन नहुँदा नीति कार्यान्वयनबाट क्षणिक लाभ प्राप्त गर्ने र त्यसभन्दा पछाडिका कर्मचारीले उक्त लाभ प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ। सार्वजनिक प्रशासन सञ्चालनसम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्दा दिगोपना हुने गरी अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित भई तथ्यगत विश्लेषणका आधारमा गर्नु आवश्यक छ। नीतिले सुधार गर्न खोजेको विषय सम्बोधन नहुने गरी तर्जुमा गरिने नीतिबाट अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त हुन सक्दैन। उक्त नीतिको पूर्ण कार्यान्वयन हुनुभन्दा अगावै नीति नै परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ।

नेपालका निजामती कर्मचारीहरूको लागि कार्यान्वयनमा ल्याइएको सावधिक जीवन बीमा वि.सं. २०६३ साउन १ गतेदेखि पहिलो पटक कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो। उक्त बीमालाई परिमार्जन गरी पुनः वि.सं. २०७५ साउन १ गतेदेखि लागु हुने गरी निजामती सेवाका कर्मचारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, शसस्त्र प्रहरी बल नेपाल, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकलाई समेत लागु हुने गरी ल्याइएको छ। यसबाट वि.सं. २०६३ सालदेखि निजामती कर्मचारीहरूको बीमा प्रिमियमका रूपमा कट्टा गरिएको रकमलाई सामान्य बचतमा परिवर्तन गर्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालमा वि.सं. २०७५ सालदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोषको व्यवस्थापनका लागि लामो समयसम्म छुट्टै रूपको संस्थागत व्यवस्था भएको छैन। यसरी छुट्टै संस्थागत व्यवस्था नभएका कारण कोषको दीर्घकालीन परिचालनको खाका तयार हुन सकेको छैन। उक्त निवृत्तभरण कोषमा प्रदेश र स्थानीय सेवामा नियुक्त भएका कर्मचारीहरू सहभागी हुन पाउने वा नपाउने विषयमा अन्यायता रहेको छ। निवृत्तभरण उपलब्ध गराउने व्यवस्था योगदानमा आधारित भन्दा सेवा अवधिका आधारमा नै हुने र निवृत्तभरणका लागि अपुग हुने रकम नेपाल सरकारले नै व्यहोर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। उक्त प्रकृतिको निवृत्तभरण योजनाको कार्यान्वयनपछि पनि नेपाल सरकारको आर्थिक दायित्व घटने अवस्था नदेखिएको हुँदा दीर्घकालमा निवृत्तभरणमा नेपाल सरकारको थप आर्थिक जिम्मेवारी घटाउनु चुनौतीका रूपमा देखिएको छ।

राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमासम्बन्धी व्यवस्था

बीमा कोष सञ्चालन कार्यविधि-२०६३ मा भएका मुख्य-मुख्य व्यवस्थाहरू

निजामती कर्मचारीको मासिक तलबबाट सावधिक जीवन बीमा कोषबाट दुई सय रुपैयाँ कट्टी गरी त्यसमा नेपाल सरकारका तर्फबाट त्यति नै बराबरको रकमसमेत थपिने व्यवस्था थियो। साथै एक बीमाकोष खडा गर्ने र त्यसको लगानी व्यवस्थापन गरी सोबाट आर्जित आयस्रोतबाट कर्मचारीलाई बीमा

सुविधा उपलब्ध गराउने उद्देश्यका साथ तत्काल नागरिक लगानी कोषमार्फत सञ्चालन गर्नका लागि बीमा कोष सञ्चालन कार्यविधि-२०६३ जारी गरी २०६३ साउन १ गते देखि लागु गरिएको थियो।

कोषमा रकम कट्टा गर्न सुरु गरेको बीस वर्ष नपुगी कुनै कर्मचारीको मृत्यु भएमा निजको परिवारले एक लाख रुपैया पाउने व्यवस्था गरिएको थियो। अनिवार्य अवकाश भएमा पाउने सुविधा कार्य अवधिअनुसार फरक फरक रहेको र अधिकतम बीस वर्ष सेवा अवधि पूरा भएमा एक लाख रुपैया पाउने वा जम्मा गरेको रकम र सो रकमको ब्याज र लाभांश रकम उल्लेखित रकमभन्दा बढी हुन आएमा सोही बराबरको रकम उक्त कोषबाट प्रदान गरिने व्यवस्था गरिएको थियो।

कुनै कर्मचारीले रकम जम्मा गर्न सुरु गरेको बीस वर्ष नपुगी अनिवार्य अवकाश भएका अवस्थामा बाहेक अन्य जुनसुकै किसिमको सेवाबाट अलग भएमा त्यस्तो कर्मचारीलाई समर्पण मूल्य बराबरको रकम उपलब्ध गराइने व्यवस्था गरिएको थियो।

उक्त कोषमा जम्मा भएको रकमको छुट्टै हिसाब राख्ने व्यवस्था गर्ने तथा त्यस कार्यक्रम अन्तर्गत प्राप्त रकम, त्यसको लगानी, लगानीमा प्राप्त आयसमेत कार्यक्रमअन्तर्गतको हिसाब किताब छुट्टै देखिने गरी लेखा राखिने तथा त्यस कार्यक्रमका प्रत्येक सहभागी कर्मचारीले जम्मा गरेको रकम तथा कोषबाट प्रदान गरिएको प्रतिफलसमेत देखिने गरी व्यक्तिगत विवरण सहितको हिसाब राखिने व्यवस्था गरिएको थियो।

नागरिक लगानी कोषले बीमा कोषमा जम्मा भएको प्रत्येक कर्मचारीको छुट्टाछुट्टै हिसाब देखिने गरी अभिलेख अद्यावधिक गरी प्रत्येक वर्षको विवरण सम्बन्धित कर्मचारीलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको थियो (बीमा कोष सञ्चालन कार्यविधि-२०६३)।

बीमा कोष सञ्चालन कार्यविधिमा भएका प्रावधानहरू तत्कालीन समयका लागि उपयुक्त नै देखिए तापनि लामो समयसम्म कार्यान्वयन नभएपछि वि.सं. २०७५ मा नयाँ सावधिक जीवन बीमा लागु गर्नु परेका कारण तर्जुमा गर्दा अनुसन्धानको कमी भएको हो कि जस्तो देखिन्छ।

सावधिक जीवन बीमा सञ्चालन कार्यविधि-२०७५ मा भएका मुख्य-मुख्य व्यवस्थाहरू

सावधिक जीवन बीमा योजना भन्नाले राष्ट्रिय बीमा संस्थानद्वारा सञ्चालित राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको सावधिक जीवन बीमा योजनालाई जनाइन्छ। राष्ट्रसेवक भन्नाले निजामती कर्मचारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल, विश्वविद्यालयका प्राध्यापक र सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक समेतलाई बुझिन्छ र सो शब्दले सावधिक जीवन बीमा योजनाको सुविधा पाउने सेवाको पदमा बहाल रहेको व्यक्तिलाई समेत जनाइन्छ भनेर उल्लेख गरिएको छ।

बीमा कोष भन्नाले निजामती सेवाका कर्मचारी, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक, नेपाली सेनाका सैनिक, नेपाल प्रहरीका प्रहरी र शसस्त्र प्रहरी बल नेपालका प्रहरीहरू एवम् राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका कर्मचारीहरू तथा सावधिक जीवन बीमा योजनाको सुविधा पाउने सेवाको पदमा बहाल रहेका व्यक्तिहरूका लागि सञ्चालित बीमा कार्यक्रममा २०७५ श्रावण १ पहिले र पछि सञ्चालित कोषको रकमलाई सम्झनु पर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

नेपाल सरकारले राष्ट्रसेवकका लागि मिति २०७५ साल साउन १ गतेदेखि लागु हुने गरी सावधिक जीवन बीमा (मुनाफामा सरिक हुने) संस्थानमा गर्नेछ। बिमितको जीवन बीमा योजनामा सरिक हुने वा नवीकरण हुने मिति प्रत्येक आर्थिक वर्षको श्रावण १ गते हुने व्यवस्था गरिएको छ। राष्ट्रसेवक कर्मचारीको अवकाश हुने उमेरका आधारमा सावधिक जीवन बीमा योजना बढीमा बीस वर्षको हुने व्यवस्था गरिएको छ। साथै उक्त योजनाको अवधि भुक्तान भएपछि सेवामा निरन्तरता हुने राष्ट्रसेवकको यसै कार्यविधि बमोजिम पुनः बीमा अवधि सुरु हुने व्यवस्था गरिएको छ।

कार्यालयले राष्ट्रसेवक कर्मचारीको मासिक तलबबाट सामूहिक सावधिक जीवन बीमाशुल्क बापत चारसय रुपैयाँ योगदान गर्ने र त्यसमा नेपाल सरकारका तर्फबाट थपिने चारसय रुपैयाँ गरी जम्मा रु. ९६००।- वि.सं. २०७५ साउन महिनादेखि नागरिक लगानी कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

कोषमा राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा नेपाल सरकारले बीमाका रूपमा जम्मा गरेको सावधिक बीमा योजनाअनुसार वि.सं. २०७५ असार महिनासम्ममा जम्मा हुन आएको साँवा रकम र प्रिमियम भुक्तानी हुने मितिासम्म पाकेको व्याजसमेत समावेश गरी एकमुष्ट हुन आउने रकम मध्य नौ हजार छ सय रुपैयाँ संस्थानमा दाखिलापश्चात् बाँकी हुन आउने रकम कोषद्वारा सञ्चालित वचत वृद्धि कार्यक्रम वा अन्य त्यस्तै कार्यक्रममा रहेको सम्बन्धित राष्ट्रसेवकको खातामा ट्रान्सफर गरी दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। वचत वृद्धि कार्यक्रम वा यस्तै अन्य कार्यक्रमका खाता नभएका सवालमा राष्ट्रसेवकको छुट्टै खाता खोली रकम जम्मा गरिदिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

सावधिक जीवन बीमा योजनामा वि.सं. २०७५ साल साउन १ गतेसम्म स्थायी पदमा बहाल रहेका र त्यसपछि नयाँ नियुक्ति हुने राष्ट्रसेवकलाई अनिवार्य रूपमा सहभागी गराइने व्यवस्था गरिएको छ।

बीमा योजना सुरु भएको मितिपछि नियुक्त हुने राष्ट्रसेवकका हकमा नपुग हुने वार्षिक बीमा शुल्क र सोको बिलम्ब शुल्कको रकम सम्बन्धित राष्ट्रसेवकले जम्मा गरी अघिल्लो सुरु मितिमा वा आगामी वर्षको श्रावण १ गतेबाट वार्षिक बीमा शुल्क तिरी बीमा योजनामा सरिक हुन सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

नागरिक लगानी कोषले प्रत्येक राष्ट्रसेवकको बीमा योजनाको वार्षिक नवीकरण बीमाशुल्क बुझाउँदा राष्ट्रिय बीमा संस्थानले तोकेको खातामा प्रत्येक आर्थिक वर्षको श्रावण ७ गतेभित्र एकमुष्ट जम्मा गरी सोको विवरण संस्थानमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

राष्ट्रसेवकको सावधिक जीवन बीमाका लागि बिमितको अधिकतम उमेर ७० वर्ष हुने व्यवस्था गरिएको छ। बिमितको उमेर ५० वर्ष भन्दामाथि भएका राष्ट्रसेवकहरूका हकमा २० वर्षभन्दा घटी हुने अवधि कायम गरी बीमा गराइने छ। यसका लागि थप अतिरिक्त शुल्क लाग्ने व्यवस्था गरिएको छ।

जीवन बीमाका लागि कट्टा गरिएको रकम समयमै दाखिला गर्ने दायित्व लेखा प्रमुख र कार्यालय प्रमुखको हुने व्यवस्था गरिएको छ। कट्टा भएको रकम समयमै दाखिला नगरेबाट राष्ट्रसेवकलाई पर्न जाने हानि नोक्सानीको क्षतिपूर्ति रकम कार्यालय प्रमुख र लेखा प्रमुखबाट असुल उपर गरिने व्यवस्था समेत गरिएको छ।

बीमा योजनाको कोषको व्यवस्थापन गरेबापत सेवा शुल्क स्वरूप बीमाशुल्कवापत सङ्कलन भएको कुल रकमको ०.५ प्रतिशत (शून्य दशमलब पाँच प्रतिशत) बराबरको रकम नागरिक लगानी कोषले वार्षिक आयबाट कट्टी गरी लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

बीमा योजनामा उल्लिखित रकम बिमितलाई भुक्तानी गर्दा बीमा परिपक्व भएमा वा बिमितको मृत्यु भएमा बीमाङ्क रकम र आर्जित बोनस रकम एकमुष्ट दिने व्यवस्था गरिएको छ। कुनै राष्ट्रसेवकको बीमा अवधि बाँकी छँदै सेवाबाट निवृत्त भएमा वा भविष्यमा सरकारी सेवाका निमित्त अयोग्य ठहरिने वा नठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त भएमा राष्ट्रसेवकले समेत सेवा निवृत्तको आधिकारिक पत्रका आधारमा समर्पण मूल्य वा चुक्ता मूल्य लिन वा व्यक्तिगत रूपमा सावधिक जीवन बीमा योजना निरन्तर राख्न सक्ने छ।

पहिलो वर्ष बीमा सुरु गर्दा नौ हजार छ सय रुपैयाँ रकमभन्दा कम रकम जम्मा भएका राष्ट्रसेवकहरूका हकमा निजहरूले सो बराबरको नपुग रकम व्यक्तिगत रूपमा दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ (सावधिक जीवन बीमा सञ्चालन कार्यविधि-२०७५)।

वि.सं. २०७५ सालदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको सावधिक जीवन बीमा कार्यक्रमबाट निजामतीभन्दा अन्य क्षेत्रलाई समेटिएको भए तापनि बीमा संस्थानमा सोझै बीमा नगरी बिचमा नागरिक लगानी कोषलाई समेत सहभागी गराइएको छ। कर्मचारीहरूले बीमा पोलिसीसमेत प्राप्त गरेका छैनन्। ५० वर्षभन्दा कम उमेर समूहका लागि एउटै बीमा शुल्क कायम गरिएको छ।

राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमा कोष व्यवस्थापन कार्यविधि-२०७६ मा भएका मुख्य-मुख्य व्यवस्थाहरू

नागरिक लगानी कोषद्वारा जारी गरिएको राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको सावधिक जीवन बीमा कोष व्यवस्थापन कार्यविधि-२०७६ मा वि.सं.२०७५ श्रावण १ पछि मासिक तलबबाट सावधिक जीवन बीमाशुल्कबापत राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूले आफ्नो मासिक पारिश्रमिकबाट चार सय रुपैयाँ कट्टी गरेर त्यसमा नेपाल सरकारका तर्फबाट थपिने त्यतिनै बराबरको रकमसमेत गरी वार्षिक रु. ९,६००।- सङ्कलन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ र सहभागी राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूले व्यक्तिगत रूपमा जम्मा गरेको वार्षिक बीमाशुल्क (प्रिमियम) बापत नपुग हुने थप बीमाशुल्क रकम सङ्कलन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

वि.सं. २०७५ श्रावण १ भन्दा अगाडिदेखि निजामती सेवाका कर्मचारी, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक, नेपाली सेनाका सैनिक, नेपाल प्रहरीका प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल नेपालका प्रहरीहरूका लागि कोषले विगतमा सञ्चालन गरेका बीमा कार्यक्रमहरूमा बीमा रकमबापत जम्मा भएको रकमबाट संस्थानलाई बीमा शुल्कबापत भुक्तानी पठाई बाँकी रहेको मौज्दात रकमलाई कोषले यसै कार्यविधिअनुसार अवकाश कोष सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने उल्लेख गरेको छ।

बीमा कार्यक्रम सुरु भएपछि आर्थिक वर्षका विचमा नियुक्त हुने राष्ट्रसेवकका हकमा नपुग हुने वार्षिक बीमा शुल्क र सोको विलम्ब शुल्कको रकम सम्बन्धित राष्ट्रसेवकले जम्मा गरी अघिल्लो सुरु मितिमा वा आगामी आर्थिक वर्षको श्रावण १ गतेबाट वार्षिक बीमा शुल्क तिरी सरिक हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

बीमामा सहभागी कर्मचारी कार्यरत रहेको कार्यालयले सहभागी कर्मचारीको प्रत्येक महिनाको मासिक पारिश्रमिकबाट रु. ४००।- कट्टा गरिने र नेपाल सरकारका तर्फबाट रु. ४००।- थप गरिदिने गरी मासिक जम्मा रु. ८००।- का साथमा वार्षिक रु. ९,६००।- तथा सहभागीको उमेरका कारण उक्त रकमबाट नपुग हुने बीमा शुल्क (बीमा प्रिमियम) रकमसमेत थप गरी कोषले तोकेको बैंक खातामा रकम जम्मा गर्नु गराउनु पर्ने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

उमेरअनुसार कायम हुने बीमा शुल्कको फरक रकम राष्ट्रसेवक कर्मचारीले व्यक्तिगत रूपमा कोषले तोकेको एक वर्षको एकमुष्ट रकम बैंक खातामा दाखिला गरी सोको बैंक भौचर र फाँटवारी ७ (सात) दिनभित्र कार्यरत कार्यालयमार्फत नागरिक लगानी कोषमा जम्मा गर्न सक्ने पनि व्यवस्था रहेको छ।

वि.सं. २०७५ साल आषाढ मसान्तसम्ममा ५० वर्ष उमेर पुगेका राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूका लागि वार्षिक बीमा शुल्क रु. ९,६००।- र सोभन्दा बढी वर्ष उमेर समूहका लागि विमितको उमेर ७० वर्ष पुगेपछि

परिपक्व हुने गरी ५९ वर्षसम्मका कर्मचारीले सहभागी हुन पाउने भएकाले अधिकतम सहभागी हुन पाउने उमेर ५९ वर्ष र अधिकतम प्रिमियम रकम रु. १७,४५५।- तोकिएको छ।

सम्बन्धित कर्मचारीबाट आवश्यक रकम कोषमा दाखिला नभई संस्थानमा बीमा शुल्क दाखिला हुन नसकेका अवस्थामा उक्त बीमा योजनामा कर्मचारीलाई सहभागी गराइने छैन। त्यस अवधिमा कुनै किसिमको घटना घटन गएमा कोष जिम्मेवार नहुने व्यवस्था गरेको छ।

सहभागीको वार्षिक बीमा शुल्क बीमा संस्थानमा पठाई बाँकी रहेको मौज्दात रकममा त्यस कार्यक्रमको कोष व्यवस्थापन उपसमितिले तोकेबमोजिमको वार्षिक प्रतिफल वितरण गरिने व्यवस्था गरिएको छ। कोषको लगानीबाट प्राप्त आम्दानीबाट खर्च घटाई हुन आउने खुद वितरण योग्य (खुद बचत) रकमबाट प्रतिफललाई समानुपातिक रूपमा वितरण गरिने व्यवस्था गरिएको छ।

प्रत्येक वर्ष सहभागी कर्मचारीले पाउने प्रतिफल आर्थिक वर्ष समाप्त भएको तीन महिनाभित्र सम्बन्धित कर्मचारीको खातामा जम्मा गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

बीमा कोष सञ्चालन गर्नेक्रममा भएका पूर्व सञ्चालन खर्चहरू, बीमा कोष परिचालन गर्दा लाग्ने कमिशन, शुल्क वा अन्य प्रत्यक्ष खर्चहरू, कोष व्यवस्थापन शुल्क र लेखापरीक्षकको पारिश्रमिक र अन्य खर्चहरू बीमा कोष सञ्चालन खर्चहरूमा समावेश गरिने व्यवस्था गरिएको छ।

वि.सं. २०७५ श्रावण १ भन्दा पहिले सहभागी राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको मौज्दात रहेको रकमलाई लगानी गरेपश्चात् कोषले आर्जन गरेको आय, लाभांश, व्याज आम्दानीबाट उक्त कार्यक्रमको व्यवस्थापन गरेबापत कोषको सेवा शुल्क स्वरूप कुल कोष रकमको ०.५ प्रतिशतले हुने वा वार्षिक कुल आय को २० प्रतिशतले हुने रकम मध्ये जुन घटी हुन्छ कोषले वार्षिक रूपले कट्टी गरी लिने व्यवस्था गरेको छ।

वि.सं. २०७५ श्रावण १ गतेदेखि राष्ट्रसेवकहरूको सावधिक जीवन बीमा योजनामा बीमा शुल्कबापत जम्मा भएको सङ्कलित रकमको लगानीबाट प्राप्त भएको आयलाई कोषले आम्दानीमा दर्ज गर्ने व्यवस्था गरिएको छ (राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमा कोष व्यवस्थापन कार्यविधि-२०७६)।

निजामती कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमालाई राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमा रूपान्तरण गर्दा परेको असर

वि.सं. २०६३ साउन १ गतेदेखि नागरिक लगानी कोषमा प्रिमियम जम्मा हुनेगरी निजामती कर्मचारीहरूका लागि मात्र कार्यान्वयनमा ल्याइएको सावधिक जीवन बीमा योजना खारेज गरियो। फेरि २०७५ साउन १ गतेदेखि लागु हुनेगरी निजामती कर्मचारीलगायत नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र

प्रहरी बल नेपाल, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकलगायतलाई समेट्ने गरी राष्ट्रिय बीमा कम्पनीमार्फत राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको सावधिक जीवन बीमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। वि.सं. २०६३ साउन १ गतेदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको सावधिक जीवन बीमालाई बीमा कम्पनीमा बीमा नगराई नागरिक लगानी कोषमा मात्र जम्मा गरेका कारण वि.सं. २०७५ आषाढ मसान्तसम्म जम्मा भएको बीमा कार्यान्वयनमा आएन। सावधिक जीवन बीमा गरेको १२ वर्षपछि बीमा लागु नभएको जस्ता विषयले नेपालमा सार्वजनिक निकायले गर्ने नीतिगत विषयका निर्णयको विश्वसनीयतामा कमी ल्याएको छ। नागरिक लगानी कोषले आफ्नै कोषमा राखेको उक्त रकमको हालसम्म साँवा व्याजसहितको रकमको विवरण कर्मचारीलाई उपलब्ध गराएको छैन।

वि.सं. २०७५ साउन १ देखिदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको राष्ट्रसेवकहरूको सावधिक जीवन बीमा योजना सहभागी कर्मचारीहरूको अधिकतम उमेर ७० वर्ष हुनेगरी कम्तिमा १२ र बढीमा २० वर्षको बीमा हुने व्यवस्था रहेको छ। पचास वर्षभन्दा माथिको उमेर भएका कर्मचारीहरूलाई ७० वर्ष पुग्न जति वर्ष बाँकी छ त्यतिनै अवधिको बीमा गर्न सकिने व्यवस्था रहेको र २० वर्षभन्दा कम अवधिको बीमाका लागि बीमा कायम रहने अवधिअनुसार कम अवधिको बीमाको प्रिमियम शुल्क बढी र बढी अवधिको बीमाको प्रिमियम शुल्क कम हुनेगरी व्यवस्था मिलाइएको छ। तर अधिकतम उमेर ५० वर्ष र न्यूनतम उमेर १८ वर्ष भएका सबै कर्मचारीहरूको दुई लाख बीमाङ्कका लागि हुने प्रिमियम रकम सबैको समान हुनेगरी रु. ९,६००।- कायम गरिएको छ।

उमेर कम भएका कर्मचारीहरूको अवकाश हुने अवधिभन्दा अगाडि नै बीमाको अवधि समाप्त हुने भएको हुँदा पुनः बीमा गराउन सकिने व्यवस्थाका कारण पछिल्लो बीमाको प्रिमियम महँगो हुन जान्छ। तसर्थ एकातिर कम उमेर समूह र बढी उमेर समूहको प्रिमियम दर एउटै हुँदा प्रिमियम रकम व्यक्तिको उमेरका आधारमा हुनुपर्नेमा सो भएको पाइँदैन। कम बीमा प्रिमियम बुझाउनु पर्ने कर्मचारीले बढी प्रिमियम बुझाएको अवस्था छ। वि.सं. २०६४ साउन १ गतेपछि २०७५ आषाढ मसान्तसम्म निजामती सेवाबाट अलग हुने कर्मचारीले वि.सं. २०६३ सालबाट सुरु भएको सावधिक जीवन बीमा उपयोग गरेको पाइँन्छ भने सो अवधिभन्दा पछिसम्म कार्यरत रहने कर्मचारीहरूले उक्त बीमाको उपयोग गर्न नपाएको अवस्था अर्कातिर छ। तसर्थ बीमा सुरु भएकोभन्दा बीमा अवधि समेत १२ वर्ष कम हुने अवस्था रहेको छ। कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमामा नागरिक लगानी कोषलाई संलग्न नगराई कुनै बीमा कम्पनीबाट सोझै गराउनु पर्नेमा नागरिक लगानी कोष संलग्न हुने र नागरिक लगानी कोषले आफ्नो तर्फबाट राष्ट्रिय बीमा संस्थानमा प्रिमियम जम्मा गरी बीमा गराउने घुमाउरो व्यवस्था गरिएको छ।

वि.सं. २०७५ साउन १ गतेदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमाको पोलेसीसमेत सबै कर्मचारीलाई उपलब्ध गराएको छैन। तसर्थ पोलीसी प्राप्त नभएको बीमाको निरन्तरता भए वा नभएको विषयमा समेत अन्यायलता हुने अवस्था रहेको छ।

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ मा रहेका मुख्य-मुख्य प्रावधानहरू

सरकारी कर्मचारीका लागि योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणाली लागु गर्न तथा प्रचलित कानून बमोजिम सरकारी कोषबाट निवृत्तभरण पाउने गरी नियुक्त भएका कर्मचारीले अवकाशपछि पाउने निवृत्तभरण वा उपदान रकमलाई व्यवस्थित गर्नका लागि निवृत्तभरण कोषको स्थापना तथा सञ्चालन गर्नका लागि निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

कर्मचारीको मासिक तलबबाट रकम कट्टा गरी कोषमा जम्मा गर्ने तथा सो कोषमा नेपाल सरकारका तर्फबाट थप गरिने रकम र अवकाश हुँदा सोही कोषबाट निवृत्तभरण वा रकम प्रदान गर्ने प्रणालीलाई निवृत्तभरण प्रणाली भनिएको छ।

कर्मचारीलाई निवृत्तभरण लगायतको रकम उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि निवृत्तभरण नामको एक कोषको स्थापना गरिने र उक्त कोषको केन्द्रीय कार्यालय काठमाडौँ उपत्यकामा रहने तथा कोषले आवश्यकताअनुसार प्रदेशस्तरीय कार्यालय वा शाखा कार्यालय खोल्न एवम् कुनै ठाउँमा कोषको कामका लागि प्रतिनिधि नियुक्त गर्न सक्नेखालको निवृत्तभरण कोषको स्वशासित र सङ्गठित संस्था हुने व्यवस्था रहेको छ।

योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणालीमा समावेश गरिने कर्मचारीहरूमा निजामती सेवाका कर्मचारीहरू, नेपाली सैनिक, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल र नेपाल विशेष सेवा रहेका छन्।

निवृत्तभरण कोषमा रहने रकम कार्यालयले कर्मचारीको मासिक तलबबाट ६ प्रतिशतले हुन आउने रकम कट्टा गरी उक्त रकममा नेपाल सरकारका तर्फबाट शतप्रतिशत रकम थप गरी कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। कुनै कर्मचारी बेतलबी वा असाधारण बिदामा रहेको वा निलम्बन भएको अवधिभर निवृत्तभरण कोषमा रकम जम्मा नगरिने व्यवस्था गरेको छ। निवृत्तभरण कोषले कार्यालयबाट प्राप्त भएको रकम तोकिएको अवधिभित्र कर्मचारीको व्यक्तिगत खातामा नियमित रूपले जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

निजामती सेवाका कर्मचारीहरू, नेपाली सैनिक सेवा, नेपाल प्रहरी सेवा, सशस्त्र प्रहरी बल नेपालको सेवा र नेपाल विशेष सेवामा कार्यरत कर्मचारीको मासिक तलबबाट कट्टा भई प्राप्त भएको रकम, नेपाल सरकारबाट थप भएको रकम, सोको ब्याज र कोषले आर्जन गरेको मुनाफाको तोकिएबमोजिमको रकम,

सेवामा निवृत्तभरण पाउने गरी नियुक्त भएका कर्मचारी तथा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकलाई निवृत्तभरण तथा उपदान उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि नेपाल सरकारले वार्षिक रूपमा उपलब्ध गराएको रकम निवृत्तभरण कोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था रहेको छ। कर्मचारीको पारिश्रमिकबाट कट्टा भएको रकम र थप भएको रकम कर्मचारीको व्यक्तिगत खातामा जम्मा गर्नु पर्ने छ। कोषले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको तीन महिनाभित्र कर्मचारीको व्यक्तिगत खातामा जम्मा भएको रकम, सोको ब्याज तथा मुनाफासमेत जोडी त्यसको विवरण अद्यावधिक गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। कर्मचारीको व्यक्तिगत खातामा जम्मा भएको रकमको विवरण सरल र सहज किसिमले हेर्न वा त्यस्तो विवरण प्रति चाहेका बखत सम्बन्धित कर्मचारीले प्राप्त गर्न सक्ने गरी कोषले आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्ने छ।

बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी सेवा अवधि पूरा गरी सेवाबाट अलग भएका कर्मचारीले कोषबाट मासिक रूपमा देहायबमोजिमको आजीवन निवृत्तभरण पाउने र कोषबाट निवृत्तभरण पाउने कर्मचारीको निवृत्तभरण रकममा प्रत्येक तीन वर्ष पुगेपछिको अर्को महिनादेखि खाइपाई आएको निवृत्तभरण रकमको दस प्रतिशतले हुन आउने रकम थप गरी भुक्तान गरिने व्यवस्था छ।

जम्मा सेवा वर्ष X अखिरी महिना तलबको रकम

५०

बीस वर्ष सेवा अवधि पूरा गरेको कुनै कर्मचारीको निवृत्तभरण लिनु अगावै वा निवृत्तभरण लिएपछि मृत्यु भएमा निजको सगोलको पति वा पत्नीलाई कर्मचारीले पाउने निवृत्तभरण रकमको पचास प्रतिशत रकम पारिवारिक निवृत्तभरणका रूपमा दिइने व्यवस्था गरिएको छ।

कुनै कर्मचारीको बीस वर्ष सेवा अवधि पूरा नहुँदै मृत्यु भएमा निजको व्यक्तिगत खातामा जम्मा भएको रकम, सोको ब्याज तथा मुनाफासमेत निजले इच्छाएको व्यक्तिले एकमुष्ट रूपमा पाउने व्यवस्था गरिएको छ।

कुनै कर्मचारी भविष्यमा सरकारी सेवाका निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त भएमा निजको मासिक तलबबाट कट्टी भएको रकम र त्यस्तो रकमबाट प्राप्त गरेको ब्याज मात्र निजले फिर्ता पाउने व्यवस्था रहेको छ।

कर्मचारीलाई निवृत्तभरण लगायतका रकम उपलब्ध गराउने कार्यलाई सहज तथा दिगो बनाउन नेपाल सरकारले समय समयमा कोषमा थप रकम उपलब्ध गराउने र कोषलाई प्राप्त भएको रकम निवृत्तभरण कोष सञ्चालक समितिले तोकेको नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त "क" वर्गको वाणिज्य बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ जारी हुनुभन्दा अघि निजामती सेवा, नेपाली सैनिक सेवा, नेपाल प्रहरी सेवा, सशस्त्र प्रहरी बल नेपालको सेवा र नेपाल विशेष सेवा, नेपाल शिक्षक सेवामा निवृत्तभरण पाउने गरी नियुक्त भएका कर्मचारी तथा यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत सरकारी कोषबाट निवृत्तभरण पाइरहेका त्यस्तो कर्मचारी वा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने निवृत्तभरणबापतको रकम निवृत्तभरण कोषमार्फत भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

निवृत्तभरण कोषमा कर्मचारीको व्यक्तिगत खातामा जम्मा भएको रकममा कर्मचारीका अंशियारहरूको अंश नलाग्ने, साहुको दाबी नलाग्ने, प्रचलित कानूनअन्तर्गत सर्वस्व जायजात हुने वा रकम असुल गर्नुपर्ने अवस्थामा कोषबाट कर्मचारीले पाउने रकम कट्टा गर्न नपाइने, सरकारी रकम कलम बाँकी लिनुपर्नेमा कोषबाट कर्मचारीले पाउने रकम कट्टा गर्न नपाइने, कोषमा रहेको कर्मचारीको व्यक्तिगत खातामा रहेको वा कोषको मुनाफाबाफत कर्मचारीले प्राप्त गरेको रकममा आयकर नलाग्ने लगायतका व्यवस्था गरी कोष कट्टी गर्नेहरूको रकमको सुरक्षाको प्रत्याभूति गरेको छ।

निवृत्तभरण कोषले प्रचलित कानूनबमोजिम निवृत्तभरण पाउने कर्मचारी तथा शिक्षक र योगदानमा आधारित निवृत्तभरण प्रणालीबमोजिम निवृत्तभरण पाउने कर्मचारीका लागि प्राप्त रकम, उक्त रकमको लगानी तथा हिसाब किताबको अभिलेख छुट्टाछुट्टै राख्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

नेपाल सरकारले योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणालीको सञ्चालन सम्बन्धमा कोषलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ। नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको लेखा प्रणालीबमोजिम तोकिएको ढाँचामा कोषको लेखा राखिने व्यवस्था रहेको छ। कोषको लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकबाट हुने र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

शिक्षक तथा कर्मचारीको सेवाका सर्तसम्बन्धी प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ प्रारम्भ भएपछि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह तथा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको वा नेपाल सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान पाउने संस्थाले नेपाल सरकारको दायित्वमा रहने गरी तथा उपदान र निवृत्तभरण पाउने गरी कुनै कर्मचारी, शिक्षक तथा पदाधिकारी नियुक्त गर्न नपाउने र यसरी नियुक्त भएका कर्मचारी, शिक्षक तथा पदाधिकारीको हकमा भने कानून बनाई योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणाली लागु गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ।

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ ले निजामती सेवा ऐन-२०४९ को दफा ३९(ख)मा भएको निवृत्तभरणसम्बन्धी व्यवस्थाको सट्टामा नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन-२०५३ को दफा ५० पछि ५०क थप गरी र व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयसम्बन्धी ऐन-२०६४ को दफा ५२ को सट्टा निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ प्रारम्भ भएपछि नियुक्त हुने कर्मचारीका हकमा योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणालीसम्बन्धी

प्रचलित कानूनबमोजिमको व्यवस्था लागु हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सम्बन्धित ऐनहरू संशोधन गरेको छ।

नेपाल सरकारले तोकेको विशिष्ट श्रेणीको अधिकृत अध्यक्ष, अर्थ मन्त्रालयको सहसचिव, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको सहसचिव, कर्मचारी प्रशासनसम्बन्धी विषय हेर्ने नेपाल सरकारको मन्त्रालयको सहसचिव सदस्य तथा कार्यकारी निर्देशक सदस्य सचिव रहने गरी कोषका तर्फबाट गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कामका लागि एक कोष सञ्चालक समिति रहने व्यवस्था रहेको छ। (निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५)

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ को प्रावधानअनुसार निवृत्तभरण कोषको गठन नभएसम्म यसको जिम्मेवारी कर्मचारी सञ्चय कोषलाई नै सुम्पने व्यवस्था गरेको छ।

निवृत्तभरण कोषमा कार्यालयले कर्मचारीको मासिक तलबबाट ६ प्रतिशतले हुन आउने रकम कट्टा गर्ने र सो रकममा नेपाल सरकारले शतप्रतिशत थप गरी जम्मा गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। बेतलबी, असाधारण बिदा वा निलम्बनमा परेको बेला यस्तो रकम कट्टा नहुने व्यवस्था रहेको छ।

२० वर्ष वा सोभन्दा बढी सेवा अवधि पूरा गरी सेवाबाट अलग भएका कर्मचारीले कोषबाट मासिक रूपमा आजीवन निवृत्तभरण पाउँछन्। सेवा अवधि पूरा भएको कर्मचारीको निधन भएमा उसको पति वा पत्नीले पारिवारिक निवृत्तभरण पाउने व्यवस्था गरिएको छ। योगदानमा आधारित निवृत्तभरण प्रणाली लागू भएपछि पेन्सनका लागि सरकारले छुट्याउने ठूलो रकम बचत हुने अपेक्षा गरिएको छ। निवृत्तभरण कोषले भुक्तानी गर्ने निवृत्तभरण वा उपदानको आवश्यक रकम हरेक वर्ष सरकारले कोषलाई उपलब्ध गराउने प्रावधान रहेको छ (पुरी, २०७६)।

योगदानमा आधारित निवृत्तभरण प्रणालीको कार्यान्वयनबाट सिर्जित समस्याहरू

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ ले योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणालीमा निजामती सेवाका कर्मचारीहरू, नेपाली सैनिक, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाल विशेष सेवामा रहेका कर्मचारीहरूलाई समावेश गरेको भए तापनि शिक्षक तथा प्राध्यापकहरूलाई समावेश नगरेको हुँदा निवृत्तभरणमा सरकारको दायित्व सम्पूर्ण रूपमा अन्त्य हुने देखिँदैन। निवृत्तभरणलाई योगदानमा आधारित भनिए तापनि निवृत्तभरण पाउने दर साविकअनुसार भएको हुँदा न्यून हुने रकम नेपाल सरकारले व्यहोर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको हुँदा नेपाल सरकारको निवृत्तभरणको दायित्व घटने देखिँदैन। निवृत्तभरण प्राप्त गर्ने कर्मचारीको निवृत्तभरण पाउने अधिकार हो तर कर्मचारीको पारिश्रमिकबाट कट्टा गरेको रकम समेत प्राप्त नहुने अवस्था रहेको छ।

योगदानमा आधारित निवृत्तभरणमा राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई मात्र समेटेको हुँदा राष्ट्रसेवकभन्दा बाहेक सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने ठूलो सङ्ख्याका नागरिकहरूलाई सरकारले प्रदान गर्नुपर्ने रकम बढ्दै गएको छ। तसर्थ केही कर्मचारीहरूको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण योजनाले सरकारको दायित्व कम हुने देखिँदैन।

योगदानमा आधारित निवृत्तभरणमा निवृत्तभरण बापतको रकम प्राप्त गर्नुपर्नेमा त्यस किसिमको प्रणाली लागु नभएका अवस्थामा पनि निवृत्तभरण प्रदान गर्ने व्यवस्थाले कर्मचारीको योगदान र निवृत्तभरणका बिच अन्तरसम्बन्ध देखिँदैन।

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ जारी भएको लामो समयसम्म उक्त ऐनले व्यवस्था गरेको संरचनाको निवृत्तभरण कोष स्थापना भई कार्यान्वयनमा नआएको हुँदा यसको पूर्ण कार्यान्वयन हुने विषय दुविधायुक्त छ। सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीहरूका लागि तर्जुमा गरिने नीतिहरूमा अध्ययन अनुसन्धान नगरी अल्पकालीन नीति तर्जुमा गर्ने र दीर्घकालीन रूपमा संशोधन गर्नुपर्ने वा लामो समयसम्म पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्ने व्यवस्थाले नीतिको सार्थकता भएको पाइँदैन। तसर्थ सार्वजनिक प्रशासनका कर्मचारीहरूका लागि तर्जुमा गरिने नीतिहरू अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित भई तर्जुमा गर्दा नीतिको प्रभावकारिता बढ्ने, नीतिको सार्थकता हुने र कार्यान्वयनबाट अपेक्षित नतिजा प्राप्त हुने अवस्था रहन्छ।

निवृत्तभरण कोष सञ्चालन गर्नका लागि छुट्टै संरचना आवश्यक पर्ने कानुनी व्यवस्था भए तापनि लामो समयसम्म संरचना स्थापना हुन नसक्दा त्यसका लागि आवश्यक पर्ने छुट्टै कार्य योजना र रणनीति तर्जुमा हुन सकेको छैन। यसबाट सरकारले अपेक्षा गरेको निवृत्तभरण व्यवस्थापन हुन सक्ने कि नसक्ने विषय अन्यौल रहेको छ।

निष्कर्ष

नेपालको सार्वजनिक प्रशासन सञ्चालनका लागि तर्जुमा गरिएका नीतिहरूको अस्थिरताका कारण सार्वजनिक सेवामा रहने कर्मचारीहरूको सेवा सुविधामा अन्यौल सिर्जना भएको छ। सार्वजनिक सेवामा रहने कर्मचारीहरूको सुविधाको अन्यौलले सार्वजनिक सेवामा रहने कर्मचारीहरूको उत्प्रेणामा असर पर्छ। सार्वजनिक प्रशासनलाई सक्षम, प्रतिष्पर्धी र गुणस्तरीय बनाउन सार्वजनिक सेवासम्बन्धी नीतिहरू अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित भई तर्जुमा गर्नु पर्दछ।

निजामती कर्मचारीहरूका लागि ल्याइएको सावधिक जीवन बीमा वि.सं. २०६३ साउन १ गतेदेखि कार्यान्वयनमा ल्याई कर्मचारीको पारिश्रमिकबाट दुई सय रुपैयाँ र सरकारका तर्फबाट त्यति नै रकम थप गरी सुरु गरिएको थियो। वि.सं. २०७५ साउन १ गतेदेखि नागरिक लगानी कोषमा जम्मा भएको रकम बचत वृद्धि वा अन्य कुनै खातामा ट्रान्सफर गरी दुई लाख बराबरको बीमा गराउने र वार्षिक

प्रिमियम नौ हजार छ सय रुपैयाँ अग्रीम लिई सुरु गरियो। त्यसबाट निजामती कर्मचारीको वि.सं. २०७५ साउन महिनाभन्दा अगाडि बीमाको प्रिमियमका लागि भनेर कट्टा गरिएको रकम नै सावधिक जीवन बीमाको प्रिमियमका रूपमा प्रयोग नगरेका कारण बीमाको पोलिसी जारी नभएर वास्तविक जीवन बीमा कार्यान्वयन भएन। वि.सं. २०७५ साउन १ गतेदेखि लागु गरिएको बीमाको समेत सबै कर्मचारीहरूले बीमा पोलिसी प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीहरूको सावधिक जीवन बीमा गर्दा बीमा कम्पनीमा सिधै गराउनु पर्नेमा नागरिक लगानी कोषमार्फत नै गर्नुपर्ने आधार केही देखिंदैन। बीमा कम्पनीमा बीमा गराई कर्मचारीलाई बीमाको पोलिसी उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ। यसबाट वि.सं. २०६३ साउन १ गतेदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको निजामती कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमाको पूर्ण कार्यान्वयन भएको देखिंदैन। यसरी दीर्घकालीन रूपमा असर पार्ने विषयमा नीति तर्जुमा गर्दा अनुसन्धान गरेर मात्र नीति तर्जुमा गरी उक्त नीतिको कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

निवृत्तभरण कोष ऐन-२०७५ अनुसार कार्यान्वयनमा ल्याइएको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कार्यान्वयनका लागि मुख्य रूपमा आवश्यक पर्ने संरचना निवृत्तभरण कोषमा लामो समयसम्म स्थापना हुन सकेको छैन। यस योगदानमा आधारित निवृत्तभरण व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुने अवस्था छैन। निवृत्तभरण योजनाका लागि कट्टा गरिएको रकमको लगानीको अवस्था जानकारीमा आउन सकेको छैन। योगदान गरेको रकमका आधारमा निवृत्तभरण उपलब्ध गराउनुपर्नेमा कर्मचारीको सेवाअवधि र तत्काल खाईपाई आएको तलब सुविधाका आधारमा निवृत्तभरण उपलब्ध गराउँदा कर्मचारीले गरेको योगदान र रकमको तादात्म्यता देखिंदैन। योगदान गरेको रकम अपुग भएमा नेपाल सरकारले थप रकम कोषलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्थाले सरकारको आर्थिक दायित्वसमेत घट्ने देखिंदैन।

निवृत्तभरण कोषको स्थापना तत्काल गर्ने र निवृत्तभरण कोष सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरेर सार्वजनिक सेवामा संलग्नलाई मात्र सीमित नगरी निजी क्षेत्रका मजदुरहरू तथा स्व-रोजगारहरूलाई समेत संलग्न हुने अवसर दिनु उपयुक्त हुन्छ। आर्जन गर्नेहरूको स्व-इच्छाले आर्जन गरेका सबै ठाउँबाट कट्टा गरी जम्मा गर्न पाउने र व्यक्तिको एक निश्चित उमेर पूरा भएपछि मात्र निवृत्तभरण पाउने गरी व्यवस्था गर्दा सरकारको दायित्व कम हुने, सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू निवृत्तभरणमा परिणत हुने, निश्चित उमेरपछि मात्र निवृत्तभरण पाउने भएकाले तथा कोषमा लामो समयसम्म कट्टा गरेको रकम रहने हुनाले कोषको निवृत्तभरण उपलब्ध गराउने क्षमताको विकास हुने साथै समग्रमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई नै योगदानमा आधारित निवृत्तभरण योजनामा रूपान्तरण गरी सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम र निवृत्तभरण कार्यक्रमहरूलाई व्यवस्थापन गरी सामाजिक सुरक्षामा सरकारको दायित्व कम गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

निवृत्तभरण कोष ऐन (२०७५), कानुनी किताब व्यवस्था समिति।

<https://lawcommission.gov.np/wp-content/uploads/2021/01/निवृत्तभरण-कोष-ऐन-२०७५.pdf>

पुरी, अच्युत (२०७६ भदौ ५), योगदानमा आधारित पेन्सन प्रणाली सञ्चालन कर्मचारी सञ्चय कोष,

अनलाइन खबर. <https://www.onlinekhabar.com/2019/08/789908>

बीमा कोष सञ्चालन कार्यविधि (२०६३), नागरिक लगानी कोष।

https://nlk.org.np/assets/uploads/files/lawsandacts/Insurance_Fund_Operating_Procedure.pdf

राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सावधिक जीवन बीमा कोष व्यवस्थापन कार्यविधि (२०७६), नागरिक लगानी

कोष <https://nlk.org.np/lawsacts/the-term-life-insurance-fund-management-procedure-of-the-civil-servants>

सावधिक जीवन बीमा सञ्चालन कार्यविधि (२०७५), अर्थ मन्त्रालय।

<https://www.mof.gov.np/site/news-detail/1438>.

Energy Security Strategy for Nepal

Chhabindra Parajuli*

Abstract

Climate change, food security, and energy security pose new economic challenges. The main causes of energy crises stem from overconsumption, inadequate infrastructure, overpopulation, and high energy demand. Urgent action is needed to prioritize the energy sector as a key development priority. Addressing three critical issues—affordability risks, electricity security, and the resilience of clean energy supply chains—is essential to ensure Energy Security for All (ESfA). All levels of government—federal, provincial, and local—as well as international organizations, must collaborate using robust policy measures to attract new investors to energy sector projects. Additionally, it is crucial to formulate and implement new strategies for energy sector development while enhancing the capacity of public institutions and business service providers involved in the energy sector.

Keywords: Sustainable Development Goals (SDGs); Energy Security for All (ESfA); Sustainable Consumption and Production (SCPs) Practices; Power Development Agreement (PDA); Power Purchase Agreement (PPA).

Global Energy Situation Scenario

Climate change, food security, and energy security represent significant new economic challenges today, and it is crucial that we address them collectively. Current geopolitical tensions also undermine energy security. The main causes of energy crises include overconsumption, inadequate infrastructure, overpopulation, and high energy demand. Various factors affect energy availability, encompassing physical factors, production costs, technology adoption, and political considerations. There is an urgent need to intensify efforts to increase energy production and achieve energy sufficiency for all.

Renewable energy has increasingly become an economical and viable source for ensuring energy security. Rapid development of the alternative/renewable energy sector is essential not only to diversify the energy mix and enhance energy security but also to expand energy access. Nepal's Constitution envisions a policy for reliable, affordable energy supply through alternative energy development to meet basic needs. It is imperative to promote and integrate the alternative energy sector into the development process, collaborating with provincial and local governments to improve energy service access for rural and urban populations and reduce dependence on imported energy.

*Joint Secretary, Government of Nepal
Email: csparajuli@gmail.com

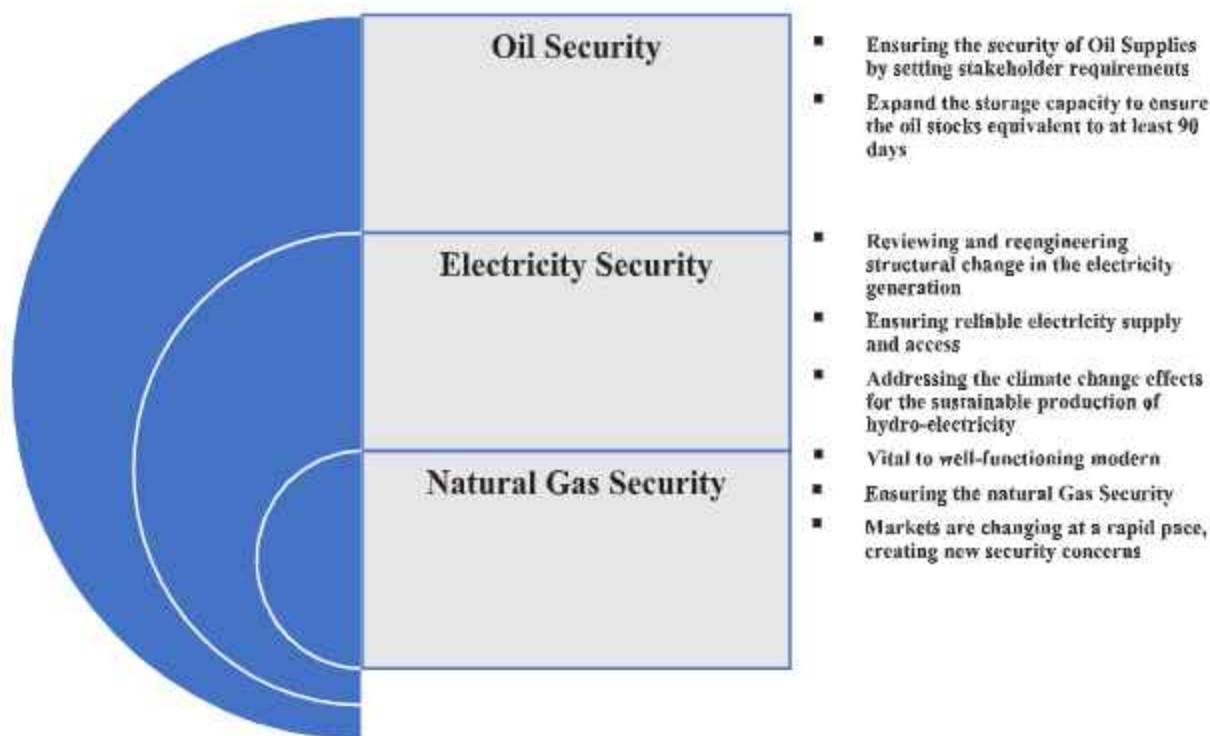
Major Global Energy Demand Sectors

Energy demand in the transport and industrial sectors continues to rise annually, driven primarily by the aviation sector and energy-intensive industries such as iron and steel, chemicals, non-metallic minerals, non-ferrous metals, and paper sectors.

Concept of Energy Security

The global oil market remains vulnerable to risk factors such as natural disasters, major conflicts, and geopolitical tensions. Hence, ensuring a steady oil supply is critical, particularly for the transportation sector. Each IEA country is obligated to maintain oil stocks equivalent to at least 90 days of net oil imports and to collaborate in responding collectively to severe supply disruptions affecting global oil markets.

Electricity security is indispensable for modern societies and economies, supporting digital technologies, communication infrastructure, and industrial operations. Natural gas markets, initially divided into regional markets connected by dedicated pipelines, are evolving rapidly, introducing new security concerns. The three components of energy security are illustrated in the following diagram.

Nepal's Energy sector Scenario

Nepal possesses abundant natural resources for energy generation, including significant potential in hydropower, solar energy, and wind energy. Currently, alternative energy sources contribute an installed capacity of 67.8 MW, providing electricity to 10 percent of the country's population. A

national energy efficiency strategy has been developed and is actively being implemented. Additionally, projects such as micro and small hydropower, biogas, improved stoves, and enhanced water mills are being pursued as part of carbon projects.

One of the primary challenges is to transition from traditional energy sources, still used in approximately 74 percent of households for cooking, to cleaner, cost-effective, and modern energy solutions. Enhancing access to modern technologies for small enterprises and reducing dependence on traditional energy technologies are crucial goals. Adopting a policy framework that promotes a diversified energy system is essential for ensuring energy security.

Planning, policies, strategies, and the overall national vision and goals will play a pivotal role in forecasting the country's future energy demand. Adequate government interventions are required to enhance generation capacity, expand grid connectivity, and create an enabling environment. These efforts will effectively meet increasing electricity demand.

Key opportunities include the government's commitment to improving electricity and clean energy access across all sectors, learning from best practices in neighboring countries, and increasing involvement of provincial and local levels along with development partners in advancing these initiatives. Emphasizing technology expansion and utilization within Sustainable Development Goals (SDGs) related programs and activities is also critical for future progress.

Constitutional and Legal Provisions

Article 51 (f) 3 of the constitution of Nepal has mentioned "ensuring reliable and affordable energy supply and proper utilization of energy by generation and development of renewable energy for the fulfillment of citizen's basic needs." There is a need for sufficient and reliable energy supply to achieve this goal. Nepal has been facing some complex but mutually interrelated energy challenges, such as, nearly one fourth of the total population still being outside the reach of modern energy sources; a wide gap between energy demand and supply; supply vulnerability and reduction in foreign currency reserves due to existing dependence on energy import.

With economic, physical and social development, Nepal has aimed to achieve the sustainable development goals set by the United Nations and reach the level of medium income countries by 2030 A.D. Among the sustainable development goals, the seventh goal is aimed to ensure the accessibility of affordable, reliable, sustainable and modern energy for all whereas the twelfth goal is aimed to promote sustainable and accountable production and use. To achieve these goals, it is necessary to establish policy, legal and institutional framework that ensures the availability of affordable and reliable energy and its efficient use. The current fifteenth plan has also mentioned to establish policy and institutional framework to promote energy efficiency in Nepal. An integrated national energy policy incorporating energy efficiency and demand side management of energy as well as legal and institutional arrangements are yet to be established for promotion of energy efficiency.

In order to promote sustainable supply of biomass energy available from animal waste, human excreta, fuel wood, agricultural residue, trees, and forest residues including any biodegradable matters and to improve the efficient use of such biomass energy, the government of Nepal has

already developed and adopted the Biomass Energy Strategy 2016. This strategy has been prepared for the promotion of energy efficiency and demand side management of energy, energy conservation, for the sustainable development of primarily modern and improved energy sources including hydropower, solar energy, wind energy, coal, natural gas, LPG and other petroleum products except biomass energy (which is also called traditional energy).

In Nepal, efforts like study and analysis related to energy efficiency can be found to have started since 1985 whereas during 1999 to 2005 AD, initiatives like energy audits of industries; energy efficiency related trainings and increase in public awareness as well as management of loans for energy efficiency in industries were carried out. After that from 2009 to 2011, initiatives like demand side management of electricity, energy audit, study of electricity load profile, preparation of policy suggestions for promotion of energy efficiency as well as replacement of traditional bulbs with energy efficient bulbs were done under Nepal Electricity Authority.

By giving continuation to past attempts, since 2010, the tasks like providing policy suggestions related to energy efficiency and demand side management, energy auditing, energy efficiency human resource development etc. have been implemented through Nepal Energy Efficiency Programs. Additionally, Industrial Energy Management Project under the Ministry of Industry, Commerce and Supplies has been conducting different training and awareness raising programs like energy auditing, energy auditor training the promotion of energy efficiency. In the process of establishing policy provisions, the government of Nepal has made a policy decision to supply electricity produced by sugar mills through cogeneration to the national grid as well as developed and approved the Biomass Energy Strategy, 2016.

To address energy transition and ensure energy security, equal focus must be placed on four critical aspects: energy availability, affordability, accessibility, and acceptability. Rapid deployment of renewable energy, increased energy efficiency, and diversification of energy sources and technologies can yield significant economic and energy security benefits. Energy efficiency, in particular, enhances both short- and long-term energy security by reducing dependence on imported fossil fuels.

It is urgent to develop a comprehensive energy strategy that addresses factors affecting energy availability, including physical constraints, production costs, technology, and market access. Collective efforts are necessary to align resources, expertise, and policies to tackle energy crises in a cohesive manner. Strategies should include modernizing resource management, researching the impacts of energy subsidies and taxes, and promoting consumer behavior towards efficient energy use.

Energy efficiency measures throughout production, supply chains, and end-user consumption are crucial for bridging demand-supply gaps effectively. This involves adopting energy-efficient equipment, minimizing system losses, and implementing effective energy demand analysis and management techniques.

Governments globally must collaborate to prioritize green investments and incentivize sustainable practices among their populations. Stronger policies are needed to stimulate significant investments in energy projects, mitigating future price volatility and meeting future energy demands.

Governments should actively attract new investors to energy sector projects to ensure robust development and resilience in the energy sector.

Nepal's Energy situation analysis Table: The following table clearly depicts the present Energy scenario of Nepal.

Total Energy supply (Terra Joule)	Total Energy Production (Terra Joule)	Electricity Production (GWh)	Total Energy Consumption (Terra Joule)
<ul style="list-style-type: none"> • Coal: 49970.0 TJ (7.7 %) • Oil: 122738.0TJ (18.9 %) • Hydro: 34321.0TJ (5.3%) • Wind, Solar etc: 5443.0 TJ (0.9%) • Biofuels and waste: 435531.0TJ (67.2%) 	<ul style="list-style-type: none"> • Hydro: 34321.0TJ (7.2%) • Wind, Solar etc: 5443.0TJ (1.2%) • Biofuels and Waste: 435531.0TJ (91.6%) 	<ul style="list-style-type: none"> • Hydro:9533.0 GWh(98.6%) • Solar PV: 133.0G Wh(1.4%) 	<ul style="list-style-type: none"> • Coal: 49970.0TJ (7.7%) • Oil Products: 122660.0TJ (19%) • Electricity: 32277.0TJ (5%) • Wind Solar etc: 4962.0TJ (0.8%) • Biofuels and Waste: 435144.0TJ (67.5%)

Source: World Energy Outlook, 2023

Nepal's Energy Security Situation Analysis

The following table clearly described the Nepal's Energy security components audit. Nepal's status and position is very low for all the components and related infrastructures facilities to achieve the energy security.

Energy Security Audit for Nepal will be presented by the following Table.

S.N.	Energy Security Components	Nepal's Status	Remarks
1.	Oil Security	Not achieved yet	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Country's 90 days stock requirement guarantee not meet yet; ▪ Nepal Oil Corporation could not able to extract the crude oil ▪ Extra initiatives and more efforts would be needed from the Government side for the survey and extract crude oil
2.	Electricity Security	Not achieved yet	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Insufficient production

3.	Natural Gas Security	Not achieved yet	▪ Not extracted
4.	Investment in the Energy Sector	Low	▪ Insufficient investment from the public and the private sectors
5.	Electricity Production	Not sufficient	▪ Not fully utilize the available water resources to generate electricity ▪ Attract more FDI and domestic private sector's investment with strong policy incentives
6.	Oil Production	Not yet	▪ Less focus to the production of Oil and petroleum minerals
7.	Transmission Lines and Grid connectivity	Insufficient	▪ Need Dedicated Budget funding from the government

The comparative analysis of the existing Plan, Policy and Institutions regarding the Energy Sector

The comparative analysis of the policy measures and initiatives regarding the energy sector implemented by the government of Nepal and the institutions involved in the energy sector development are presented through the following table.

Nepal's Key Policy Initiatives and measures	Institutional Arrangements
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Hydropower Development Policy, 2001 ▪ Rural Energy Policy of Nepal, 2006 ▪ National Rural and Renewable Energy Program (NRREP) of Nepal, 2012 ▪ Renewable Energy Subsidy Policy of Nepal, 2016 ▪ National Energy Efficiency Strategy ▪ Green Hydrogen Policy, 2023 ▪ The 16 th plan approach paper 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Investment Board Nepal ▪ Water and Energy Commission Secretariat ▪ Ministry of Energy, Water Resources and Irrigation ▪ Department of Electricity Development ▪ Nepal Electricity Authority ▪ Electricity Regulatory Commission ▪ Alternative Energy Promotion Center ▪ Rastriya Prasaran Grid Company Limited ▪ Vidhyut Utpadan Company Limited ▪ Hydroelectricity Investment and Development Company Limited ▪ Nepal Energy Efficiency Program

Source: Existing institutions of Nepal

Proposed Interventions areas for the Energy Security

To achieve energy security milestones and goals in Nepal, several key interventions are necessary:

- Scale up clean energy investments at all governmental levels—Federal, Provincial, and Local.
- Implement a balanced mix of policy incentives and subsidies, particularly for hydro, solar, wind, and green energy projects.
- Foster collaboration among Federal, Provincial, and Local governments to meet Nepal's SDG targets for energy security.
- Develop an Electricity Security Action Plan (ESAP) to ensure future electricity security.
- Introduce Sustainable Consumption and Production (SCP) techniques and strategies in the energy sector.
- Strengthen the supply network to ensure affordable costs for the public.
- Insulate energy sources from the effects of climate change.
- Protect Nepal's mountains, glaciers, and mountain lakes.
- Redirect investment towards exploring hydrogen energy.
- Enhance reliable energy access by transforming the energy system year-round.

Additionally, strategies to reduce energy insecurity include:

- Implement structural reforms in the energy sector through an Energy Governance Framework (EGF).
- Prioritize water storage-type hydropower projects over Run-of-River (ROR) projects.
- Streamline and simplify procedures for Power Development Agreements (PDA) and Power Purchase Agreements (PPA).
- Allocate at least 5% of GDP annually to the energy sector budget.
- Promote energy-efficient instruments and machinery.
- Reduce energy losses by upgrading transmission and distribution lines.
- Educate consumers about energy security and efficiency.
- Implement mitigation measures to ensure water resource sustainability amid climate change.
- Deploy SMART billing systems for efficient energy management.
- Introduce incentives for investors in hydropower infrastructure and transmission lines.
- Build institutional capacities for all energy types—bio, solar, hydro—across production, development, and regulation.
- Enhance connectivity through both grid and non-grid solutions.
- Implement digital monitoring of consumer units.
- Expand energy trade with neighboring countries and regions to integrate supply chains.
- Formulate and execute a long-term energy sector vision paper and value chain development strategy.

These interventions and strategies aim to enhance Nepal's energy security through comprehensive policy frameworks, technological advancements, and sustainable practices across the energy sector.

Conclusion

The impact of energy insecurity will become increasingly complex and far-reaching if we do not address energy issues promptly. Therefore, to tackle energy security, ecological conservation, and climate change, countries must prioritize the development of hydropower and renewable energy projects. This requires robust policy measures such as financial incentives and subsidies, facilitating power grid connections, and allocating dedicated budgets for research and development to encourage new investments in energy generation projects.

Building trust, enhancing cooperation, and fostering partnerships among neighboring countries through both grid and non-grid solutions are essential to achieving our energy security targets, goals, and strategies. This collaboration will serve as a milestone in achieving regional and global energy security. Recognizing that solving issues like climate change, food security, and energy security requires collective efforts, no single country can address these challenges alone.

Furthermore, it is crucial to address all dimensions of energy security—availability, accessibility, environmental acceptability, and affordability—by adopting energy security policies and strategies. Structural strengthening of institutions related to energy generation, investment facilitation, and regulatory authorities is essential to ensure reliability and affordability. An articulated and ambitious vision paper for the energy sector, supported by strong governance frameworks and dedicated budgets, is urgently needed. This vision paper and governance framework will play a critical role in increasing investment in human capital and revitalizing institutional capacity.

References

- BOAO Forum for Asia. (2022). *Sustainable Development: Asia and the World Annual Report 2022 - Asia in Action towards Green Transition*. Retrieved from <http://www.aepc.gov.np>
- China Social Service Press. (n.d.). *The Handbook of the Belt and Road*. Retrieved from <http://www.vucl.org>
- Government of Nepal. (2075). *National Energy Efficiency Strategy*. Ministry of Energy, Water Resources and Irrigation. Retrieved from <http://www.nea.gov.np>
- Government of Nepal. (n.d.). *Demand Forecast Report (2015-2040)*. Water and Energy Commission. Retrieved from <http://www.rpgcl.com>

International Energy Agency. (2023). *World Energy Outlook 2023*. Retrieved from <http://www.iea.org>

National Planning Commission Nepal. (n.d.). *The 15th Plan*. Retrieved from <http://www.vucl.org>

National Planning Commission Nepal. (n.d.). *The 16th Plan: Approach paper*. Retrieved from <http://www.vucl.org>

National Planning Commission Nepal. (n.d.). *The 16th plan approach paper*. Retrieved from <http://www.vucl.org>

www.iea.org

www.rpgcl.com

www.nea.gov.np

www.aepc.gov.np

www.vucl.org

Socio-Anthropological Analysis of Vulnerability Assessment and Polycentric Disaster Governance

Kedar Satyal*

Abstract

Vulnerability signifies deficiencies resulting from hazardous events that affect individuals, organizations, and networks within society. Assessing vulnerability aims to raise awareness among individuals in society and is estimated through indicators/indices, mostly pertaining to sociology and anthropology. Various socio-anthropological and scientific models/frameworks are utilized to assess and estimate disaster vulnerability during hazardous times. Polycentric disaster governance (PDG) can be more effective through adaptability, accountability, multiplicity (of organizations), etc., along with co-planning, co-designing, and co-implementing policies and provisions to minimize property destruction and loss of life caused by disasters, utilizing vulnerability data. Nepal's complex topographic structure and diverse practices contribute to higher vulnerability to disasters. Through PDG, both de-jure independence (decision-making) and de-facto autonomy support the achievement of SDGs targets and prosperity. In Nepal, three tiers of government and other entities are involved in co-planning and co-implementing disaster governance strategies.

Keywords: Vulnerability, models, collaborate, polycentric, disaster governance.

Background

Vulnerability, as a relative concept, is defined as the danger of disrupting normalcy in people's daily lives even as they are affected by disasters unevenly. It is also considered a symbolic outcome of deficiencies in daily life within society (Voss, 2008). Watts and Bohle (1993) define vulnerability as the tripartite international processes of entitlement, empowerment, and political economy that produce vulnerability. They analyze a unique explanatory model in hunger and famine applied to a comparative vulnerability study, including South Asia over space and time (Cutter, 1996). Vulnerability is created due to a lack of potentiality between empowerment and entitlement, exposure to political economy, and entitlement, and a lack of capacity for enfranchisement/empowerment and political economy (Watts & Bohle, 1993). Successful governance of vulnerability in modern socio-technological systems requires a shift from a control-oriented strategy for reducing risks to a response-oriented strategy for enhancing the resilience/robustness of these systems (Hommels, Mesman, & Bijker, 2014).

*Under Secretary, Government of Nepal
Email: sushilketo@gmail.com

Governance, as a process, involves diverse actors and levels of decision-making and is independent from central power, whereas polycentric systems are characterized by multiple governing authorities at differing scales rather than a mono-centric unit. Polycentric governance involves many decision-making centers that are formally mutually independent (Finka & Kluvánková, 2015) with autonomy, while a mono-centric governing system becomes functionally less effective due to power centralization (Kim, 2019). Thus, a polycentric approach to governance focuses on actors, problem-perception, and corresponding governance vision (Dorsch & Flachsland, 2017), adoptable in disaster governance. Government officials and non-governmental actors play critical roles in governance with diverse decision-making centers, either with de-jure independence or de-facto autonomy (Stephan, Marshall, & McGinnis, 2019), which characterizes polycentric governance (PG).

Disasters impose destructive and differential effects on social systems in human societies, creating uncertain disruptions and subduing them with their power (Quarantelli, 1998). They are affected by social power structures, generating exposure to risk unequally (Hommels, Mesman, & Bijker, 2014). Disasters are essentially exceptions to the regular social order, where order follows routines of actions and interactions that may be repeated over a specific time unit (Quarantelli, 1998).

Geography, geological position, climate change impact, rapid, unplanned urbanization, and environmental degradation have further intensified (Center for Excellence in Disaster Management & Humanitarian Assistance, 2020). Unstable political will and poor disaster risk reduction performance and governance make Nepal extremely vulnerable to disasters, exacerbated by low levels of income and human development (Jones, Oven, Manyena, and Aryal, 2014), although among the federal units, private, and other community organizations. Hence, PDG would be more effective, inclusive, and accountable throughout the disaster cycle.

Socio-Anthropological Analysis

Social-anthropology provides understanding about how people live in societies and the ways they make their lives meaningful, while anthropological perspectives aim to study how culture and societies are organized. So, socio-anthropologically, multiple decision-making centers co-plan and co-design for disaster governance in PDG backed by the facts obtained from vulnerability assessments.

Vulnerability and Vulnerability Assessment

"Vulnerability" originates from the Latin root verb "vulnerare" (wounding) and the noun "vulnus" (wound). Thus, "vulnerable" refers to being "able to be easily hurt, influenced, or attacked" based on general, medical, and military interpretations. Anthropologically, vulnerability has three implications for bioethical discourse: universality, passivity, and positivity (Have, 2016). The vulnerability of a system denotes a loss function, defined and measured in common economic terms of varying intensities of a given event. It is also known as susceptibility to incidents that can result in serviceability loss (Ayyub, 2011), and the experience of potential harm due to exposure to either perturbation or stress (Haque & Etkin, 2012) to socio-cultural institutions. Exceptional occurrences like disruptions, interruptions, and breakdowns of order result in highly varied social systems and differentiation (Wisner, Blaikie, Cannon, & Davis, 2003). The incapacity to choose or the loss of

control and power over the resources and properties where people live determines their vulnerability (Have, 2016).

Social Systems Vulnerability is related to their adaptability and stability to damage and change. A systems approach to identify vulnerabilities shows the connectivity and hierarchical representation of the system by examining vulnerable failure scenarios systematically (Ayyub, 2011). The vulnerability viewpoint is imperative to comprehend the social contexts that underpin varying outcomes with the physical effects of disasters. Since vulnerability is ingrained in intricate social interactions and processes, it is best understood as a social issue requiring social solutions (Phillips, Deborah, Thomas, & Fothergill, 2010). To make it more contextual, further illustration would be best. Vulnerability occurs from the individual to global levels of analysis and is determined by social hosts, physical factors such as gender, race, ethnicity, etc. (Phillips, Deborah, Thomas, & Fothergill, 2010). People's exposure to systematic variations, the quality of the structures in which they live and work, and their likelihood of experiencing social impacts (Lindell, 2013), even when controlling for exposure and structural vulnerability, are the key aspects for identifying vulnerability.

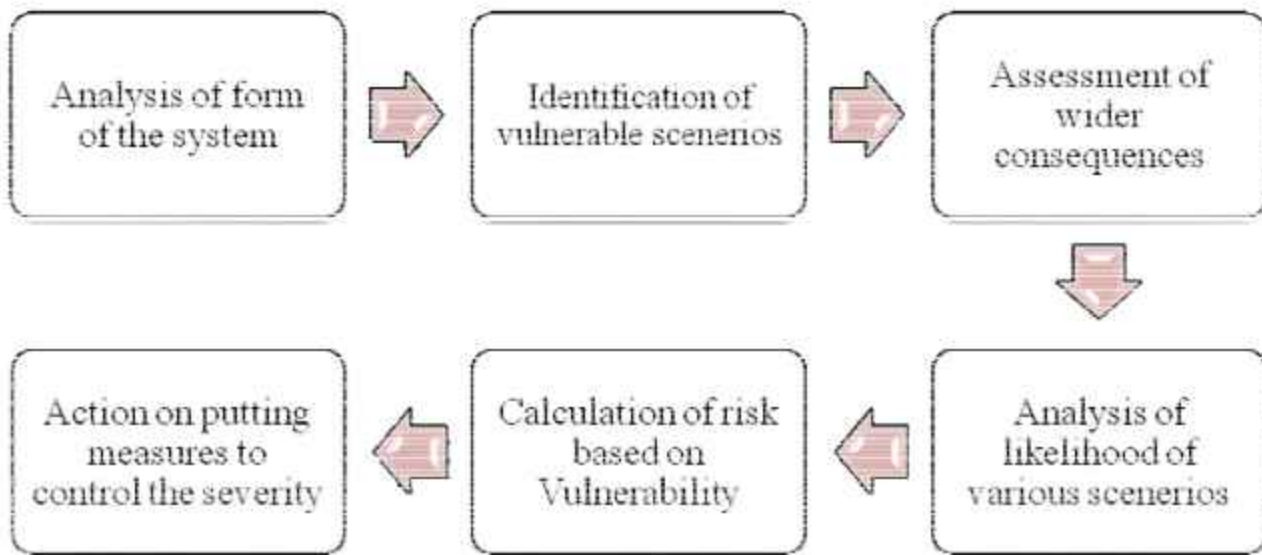
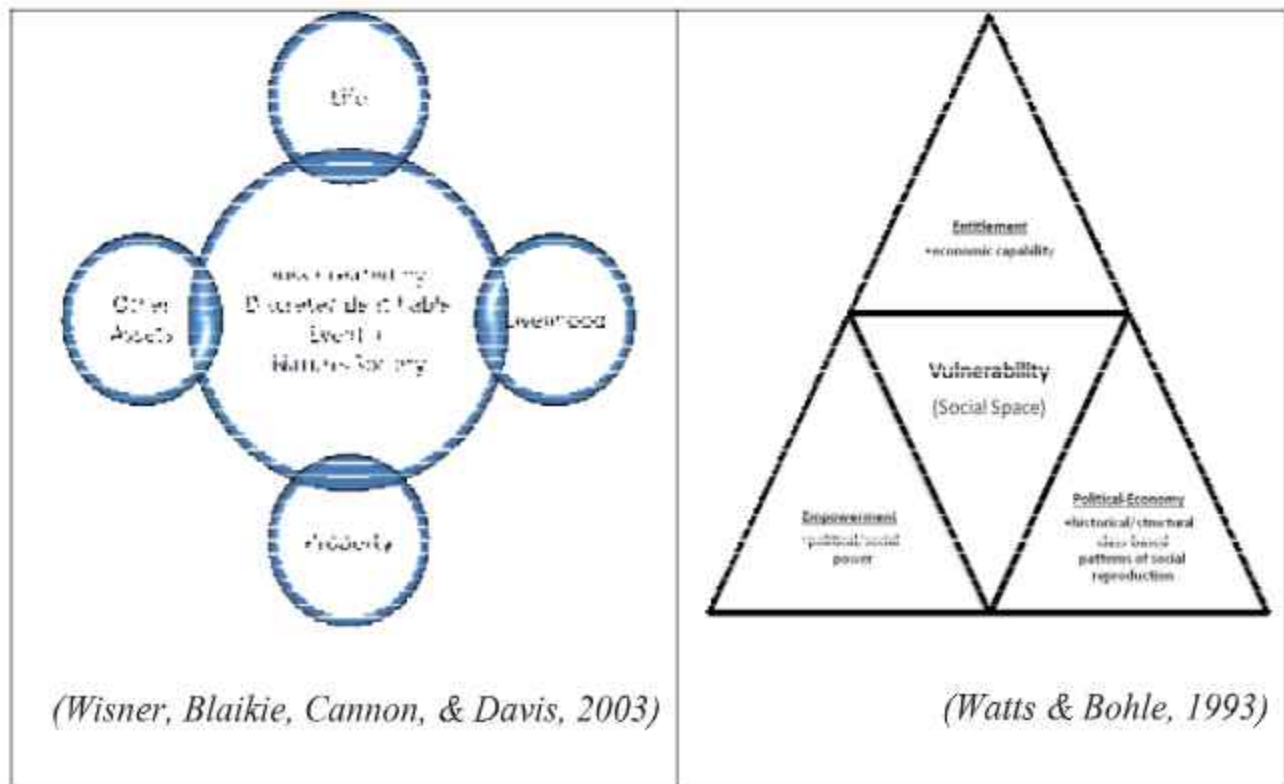

Figure: System approach in Vulnerability (Ayyub, 2011).

Dimensions of vulnerability can illustrate different aspects such as the number of persons (individual or community), types (physical or social), and conditions (internal or external) affecting human beings (Have, 2016). Vulnerability is key to understanding the risks associated with breaking away from human society's overly technocratic attitude and its relationship with the environment (Bankoff, Frerks, & Hilhorst, 2004). There are distinct worldviews regarding the relationship between humans and nature that help understand vulnerability and responses to hazards and disasters within the society-nature relationship. Firstly, the nature's theory portrays people as subservient to nature, where humans are at the mercy of nature. Secondly, the collective harmony theory depicts people as living their collective lives in harmony with nature. Lastly, the human's theory posits that people dominate nature through manipulation of the natural world (Phillips, Deborah, Thomas, & Fothergill, 2010). Theoretically, the collective harmony theory best fits the human-nature

relationship for reducing vulnerability, disaster preparedness, and enabling effective disaster governance.

Deterioration in environmental and economic circumstances results in serious harm to its inhabitants, necessitating genuine concerns for human vulnerability (Have, 2016). At its core, vulnerability, encompassing climate and cultural groups, is measured in vulnerability assessments (Rivera & Kapucu, 2015). Vulnerability (disaster/environmental) is considered a function of exposure, sensitivity, and adaptive capacity, where philosophical perspectives articulate sensitivity and political perspectives emphasize exposure and adaptive capacity (Have, 2016). Exposure to vulnerable events includes social responses and location, understood through three processes: entitlement, empowerment/social power, and political economy/class-based patterns of social reproduction (Weichselgartner, 2001), created due to the lack of potentiality in these sectors (Watts & Bohle, 1993). By vulnerability, we mean the characteristics of a person or group and their situation that influence their capacity to anticipate, cope with, resist, and recover from the impact of a natural hazard (Wisner, Blaikie, Cannon, & Davis, 2003).

Attention must be paid to vulnerability issues related to social construction and the cultural context of human perceptions and interpretations, where vulnerability is perceived negatively and resources are seen as positive, often overlooking unintended side effects. Vulnerability assessments/estimations identify the processes that produce vulnerability and associated variables with the potential to measure differential susceptibility (Rivera & Kapucu, 2015). A sociological/anthropological understanding of vulnerability shows the probability of suffering from the negative effects of hazards and disasters and navigating the recovery process. Social vulnerability can also be influenced by access to resources, beliefs, customs, history, relationships, processes, and other factors (Arcaya, Raker, & Waters, 2020). Vulnerability assessments should be

context-specific, require understandable indicators, and vary in relation to each other (Nguyen, Bonetti, Rogers, & Woodroffe, 2016). Structurally, the vulnerable suffer from chronic poverty, and proximate vulnerability changes with time, with people often confused by ongoing transformations in livelihood systems (Alwang, Siegel, & Jorgensen, 2001).

Different models are used to predict vulnerability using different indices like regions, demography, and awareness and monitoring, where indices can help identify and prioritize vulnerable regions, sectors, or population groups, raise awareness, and form part of a monitoring strategy based on models. Participatory, simulation-model, and indicator-based approaches are more practical (Nguyen, Bonetti, Rogers, & Woodroffe, 2016). Measures of community vulnerability to natural hazards comprise physical and structural information, social and population data, as powerful tools (King, 2001), and their livelihood vulnerability includes risks, shocks, and stressors externally, and defenselessness, a lack of means to mitigate/cope without incurring losses internally (Alwang, Siegel, & Jorgensen, 2001).

Vulnerability measurement/risk assessment is needed to provide appropriate information about the most vulnerable infrastructures and advise planners about the systematic consideration of risk and vulnerability aspects in planning and practical decision-making processes. It should focus on the human/environmental factors that jointly or independently determine the vulnerability of the receptor. Through this anticipation of future conditions and reduction of complexities, vulnerability assessment combines information identification of property and population at risk (Rivera & Kapucu, 2015) during disasters, pushing socio-cultural arrangements into danger. Vulnerability is the output of the combination of class, gender, ethnicity, etc., factors that require understanding society as a transdisciplinary approach and realization of differentiating processes and considerations with a temporal dimension (Bankoff, Frerks, & Hilhorst, 2004). Thus, vulnerability assessment stresses the roles of social, economic, and political interactions in creating hazardous conditions in a particular region, incorporating insights from the physical world. The social distribution of risk and the reasons why certain populations are more vulnerable to disasters than others are the subjects of vulnerability analysis (Phillips, Deborah, Thomas, & Fothergill, 2010).

Model, Approaches and Methods of Vulnerability Assessment

The comprehensive theory of vulnerability includes interrelated dynamics of social structure, human agency, and the environment, with capabilities to address them central to vulnerability analysis (McLaughlin & Dietz, 2008). Vulnerability is a key element in the social construction of risk and is a complex, multifaceted system due to its measuring complexity (Sorg et al., 2018), with macro-economic/worldwide threats as macro-vulnerability and differential impacts on economic ladder, vulnerability costs, poverty, and destitution as micro-vulnerability (Tesliuc & Lindert, 2004).

The Socioeconomic Vulnerability Index (SeVI), calculated using an index-based model, comprises three sub-indexes and seventeen proxy variables applicable to common natural disasters. The Demographic-Social Index (DSI) includes six population-related and social variables, the Secondary-Damage-Triggering Index (STI) includes indirect damage caused by disasters, and the Preparation-Response Index (PRI) includes the ability to prevent and respond to natural disasters with distinct weightage of sub-indexes (Park et al., 2016). The Integrative Vulnerability Approach includes the Unit of Reference (from individuals to ecosystems), Interaction, Hazard/Exposure

(frequency, duration, magnitude of risks), and Resilience (abilities to cope with, absorb, or deal with stressors and perturbation), in which the choice and weighting of factors are crucial (Voss, 2008).

The Methods for the Improvement of Vulnerability Assessment in Europe (MOVE) framework measures vulnerability through exposure, susceptibility, and lack of resilience. Population vulnerability is determined by their degree of susceptibility, including individual lack of resilience. Expert-based modeling and statistical modeling approaches are used to develop ScVI, where multivariate analysis is used in statistical approaches and traditional budget allocation assessment for expert-based approaches (Hagenlocher, Delmelle, & Casas, 2013).

The BBC (Bogardi and Birkmann: 2004 and Cardona: 1999/2001) framework, as a meta-framework, outlines preventive measures and disaster management as potential ways of reducing disaster risk/vulnerability based on three objectives: linking vulnerability, human security, and sustainable development; an integrated approach to disaster-risk assessment needs; and developing causal frameworks for measuring environmental degradation in the context of sustainable development (Birkmann, 2008).

Demographics, the built environment, social capital, economy, and the individual are key factors for estimating social vulnerability (Turesson et al., 2024). It is assessed through the weighted average of five composite sub-indices: economic well-being and stability, demographic structure, institutional stability and strength of public infrastructure, global interconnectivity and dependence on natural resources. The aggregate figure will therefore be a number between 1 and 0, where 1 represents the highest vulnerability/highest relative vulnerability and 0 represents the lowest absolute human vulnerabilities or being slightly better off compared to other countries/places (Vincent, 2004).

Table: Different Vulnerability indices and their attributes

Vulnerability Index	Areas	Sub Areas	Developed by (Author)
BBC framework	a. Preventive measures b. disaster management	A1.introduced before an event strikes societies from raising awareness A2.moving people out of hazardous zones. B1.limiting the impact of catastrophes B2.managing crises with anticipating risk and taking action	Birkmann, 2008

Vulnerability Index	Areas	Sub Areas	Developed by (Author)
MOVE framework	a. Exposure b. Susceptibility(SUS) c. Lack of resilience(LoR)	A1. Unit of assessment B1. Predisposition of elements at risk to suffer harm C1. Limitation of resources to respond hazard	Hagenlocher, Delmelle, & Casas, 2013
Social vulnerability index (SVI)	a. economic well-being and stability-20% b. demographic structure - 20% c. institutional stability and strength of public infrastructure (version A/B) -40% d. global interconnectivity - 10% e. natural resource dependence-10%	a1. Standard of Living/Poverty a2. Change in Urban Population (%) b1. Dependent Population b2. Proportion of Working Population Affected by HIV/AIDS c1. Health Expenditure as a Proportion of GDP c2. Telephone Accessibility c3. Corruption Perception d1. Trade Balance e1. Rural Population	(Vincent, 2004)
Socioeconomic vulnerability Index(SeVI)	a. DSI :31% b. STI : 34% c. PRI : 35%	A1. Age Distribution (13.8%) A2. Workforce Vulnerability to Disasters (26.4%) A3. Population Density (24.4%) A4. Percentage of Foreign Residents (6.8%) A5. Level of Education Attainment (9.4%) A6. Housing Composition (19.2%) B1. Number of Government Offices (14.7%) B2. Road Infrastructure Coverage (25.8%) B3. Availability of Electrical Supply Facilities (28.2%)	Park, Pradhan, Kim, Kim, & Kim 2016)

Vulnerability Index	Areas		Sub Areas	Developed by (Author)
			B4. Proportion of Land Allocated for Schools (11.4%) B5. Ratio of Commercial and Industrial Zones (19.9%) C1. Preparedness and Response Index (PRI) (35%) C2. Frequency of Disasters (12.4%) C3. Internet Accessibility Rate (8.6%) C4. Quantity of Disaster Prevention Facilities (25.8%) C5. Perception of Safety (27.8%) C6. Number of Healthcare Practitioners (13.2%) C7. Financial Autonomy of the Municipality (12.2%)	
PEARL vulnerability framework		a.-Susceptibility (current condition/status exposed, Infrastructure) b.-Adaptation (enable societies to transform by dealing with negative impacts) c.-Coping (strengths and resources for direct actions leading to reduce in the consequences of a hazardous event)	a1. Demographics a2. Health a3. Poverty and Income a4. Housing b1. Government and Governance b2. Social Networks b3. Economic Conditions b4. Medical Services b5. Emergency Response b6. Information and Awareness/Preparedness c1. Education and Research c2. Gender Equality c3. Environmental Conditions c4. Investments	Sorg, et al., 2018
PAR Model to Vulnerability Assessment	pressure on people and resources	root causes(RC) → dynamic pressures(DP), → unsafe conditions (UC) apply pressure	limited access to power and resources(RC) → inadequacies in training, local institutional systems, or ethical standards in government(DP) → Physical(locations, buildings) and social(local economies, inadequacies)	Wisner, Blaikie, Cannon, & Davis, 2003

Vulnerability Index	Areas	Sub Areas	Developed by (Author)
		in disaster preparedness measures) environments (UC)	

Note: → shows the stage after previous, figures in bracket of sub areas is the weightage of each areas (a,b,c)

The Pressure and Release (PAR) model illustrates the intersections of two opposing forces: generating vulnerability on one side and physical exposure to hazards on the other when a disaster occurs (St. Cyr, 2005). It demonstrates how the causes of vulnerability can be traced back from unsafe conditions through economic and social ("dynamic") pressures to underlying root causes, outlining a hierarchy of causal factors that together constitute the preconditions for a disaster. Described as a pathway, "progression of vulnerability," or "chain of causation" (Wisner, Blaikie, Cannon, & Davis, 2003), pressure can be released on those vulnerable to risk by decreasing or eliminating various root causes, dynamic forces, and/or unsafe conditions that are prevailing or observed (St. Cyr, 2005). It explains the relationship between processes that enhance unsafe conditions (exposure) and interactions with disaster results, focusing clearly on the dynamic pressures and underlying driving forces that give rise to vulnerability in the first place (Cutter, 1996).

The PEARL Vulnerability Index (PeVI) framework uses a robust index that includes a multifaceted picture of societal components like areas of susceptibility, adaptation, and coping with vulnerability. Susceptibility refers to citizens' exposure and infrastructure to certain hazards of a society, consisting of four components. Coping is related to strengths and resources for direct actions leading to a reduction in the consequences of a hazardous event, constituted by seven areas. Adaptation/Adaptive capacities deal with negative impacts of future disasters, enabling societies to transform, and includes four categories (Sorg et al., 2018).

Nepal is situated in the Hindu-Kush Himalayan Range with a complex geological structure, rugged mountains, steep landscape, highly variable climatic conditions, active tectonic processes, and continued seismic activities (Khanal, 2020), making it highly prone to multiple non-natural and natural hazards (Ministry of Home Affairs, 2018), as shown in the table below.

Table: Nepal's Vulnerability

Vulnerability	Rank in the World	Source
Multi-disaster	20 th	UNDP, 2005
Climate-Change	4 th	Climate Change Vulnerability Index 2011, maplecroft
Earthquake	11 th	UNDP/BCPR 2004 (out of 198 countries)
Water-Related	30 th	UNDP/BCPR 2004

Disaster and Polycentric Disaster Governance

The term "disaster" originates from the Italian word "disastro," meaning "ill-starred" or "bad planet" (Saltman, 2007). Disasters can be defined in various ways, but in all cases, they involve destructive events that overwhelm all available resources, as the earth can both supply essentials and wreak destruction (Kieffer, 2013). Disasters can arise from natural forces or human intentional or accidental actions (Monios, 2019). Sociologically, disasters are perceived as natural phenomena, as they only harm people when socially constructed. Conceptually, disasters are seen as exogenous shocks whose potential targets and level of effects cannot be predicted, becoming significant based on development, community and individual reactions, and eventual closure (Voss, 2008). People suffer physically from natural hazards, such as personal property damage from floods or fires directly, or indirectly from the loss of critical public infrastructure like roads and water supply (Birkland, 2006). A hazard includes both risks and dangers, representing an ongoing environmental risk that has the potential to become a disaster, which occurs when the hazard's potential is realized, involving extensive social disruption and loss (Voss, 2008). Sociologically, culture shapes interpretations and responses in a more naturalistic manner, while social forces shape the causes, course, and consequences, which are often critical but overlooked, along with the accountability of organizations in disasters (Tierney, 2019). Disasters can be temporally defined by three periods: pre-impact (in which mitigation and preparedness mostly occur concurrently), trans-impact (difficult to identify/indicate), and post-impact (during which emergency response and disaster recovery overlap) phases/periods (Lindell, 2013). Governance implies the absence of a single center, with multiple centers involved, and governing can be viewed as the totality of interactions among diverse actors aimed at solving societal problems or creating societal opportunities (Takahashi, 2019). It encompasses all processes, including the application, implementation, interpretation, and alteration of rules and procedures within defined groups. Government officials are not only formal actors but also include external factors such as private individuals, professional associations, community-based organizations, and voluntary/non-profit/non-governmental organizations, etc., during the disaster cycle (McGinnis, 2016). For disaster governance, disaster triage (the sorting and processing of victims based on the severity of their condition) and decision-making processes regarding who is to be treated first during a disaster (Beach, 1952) are vital considerations. Polycentric governance is related to functionally interdependent but formally independent decision-making (Thiel & Moser, 2019) by the authority, and its normative conception supports collective problem-solving, performing better than centralized governance, with the provision of collective goods performing well in the medium to long term (Thiel, 2023). Michael Polanyi first used the term "polycentricism" to describe a method of social organization in which individuals are free to pursue their objectives within a general social system, and polycentric systems adhere to the rule of law (where the rule involves notions of legitimacy, power, or multiplicity of decision centers) and freedom of expression (Tarko, 2015), with some operational degree of autonomy. This seemingly inefficient configuration of political units could achieve greater efficiency in the production and provision of public goods and services than a centralized government (Carlisle & Grubby, 2019). Polycentricism opposes monocentric systems, functioning effectively in managing commons, with the possibility of mutual adjustment and alignment of global institutions for collective goals and net positive interactions between independent governing authorities after meeting certain conditions (Kim, 2019). The following table shows the differences between polycentric and monocentric governance systems.

Monocentric governance	Polycentric governance
Problems may arise based on the scale of government bodies (too large/small).	Better equipped to respond to complex, uncertain, and multiscale challenges by the authorities.
The state is the center of political power, authority, and decision-making structures.	Composed of multiple, overlapping, and nested decision centers.
Clearly bounded and organized political units are created with linkages established through constitutional and statutory means.	Across jurisdictions, which can theoretically create opportunities for multiple actors across multiple levels.
Power relations, whether centralized or involving some delegation, often prioritize conducting regular activities over initiating new solutions for national affairs.	Able to initiate and implement solutions to address complex socio-ecological issues in a participative manner.
The ideal scale can offer both governance capacity and citizens' trust.	Self-organization of actors can lead to social learning and the development of social capital.
The blurring boundaries between jurisdictions in coping with shared problems like climate change pose many challenges, with initiatives for better integration and cooperation between units being considered problematic.	Can foster partnerships, cooperation, and power-sharing among agencies to manage complexity and uncertainty.
The central authority steers society.	Provide opportunities for power-sharing between higher and lower decision centers.

(Mudliar, 2020, Termeer, Dewulf, & Lieshout, 2010)

Polycentrism helps to tie together the enormous variety of actors, issues, and processes that are intertwined across subnational, national, regional, and global levels and reveals many power centers and connections in digital data governance. Polycentric perspectives bridge disciplinary divides in the analysis of digital data governance (Aguerre, Campbell-Verduyn, & Scholte, 2024) and can contribute to effective disaster governance. Polycentricity conveys more than just federalism as it is typically understood (Wright, 2012) and develops and enhances adaptive capacity, ensures good institutional fit, and mitigates risk through redundancy (Carlisle & Gruby, 2019).

Polycentricity is the descriptive concept of polycentric governance comprising three distinct but interlinked elements: a normative theory concerning what leads to polycentric governance as a whole, a positive theory that hypothesizes what elements determine specific types of governance, and an analytical framework that aims to examine both its normative and positive theory (Thiel, 2017). As per Ostrom et al. (1961), a polycentric political system is composed of many autonomous units formally independent of each other, choosing to act in ways that take account of others through processes of social interactions (Carlisle & Gruby, 2019). Polycentric governance (PG), even in the

absence of formalized and centralized control in emergencies (pre and post-transition periods), can offer an equitable, inclusive, informative, accountable, protective, and adaptable framework for promoting efficiency, fighting poverty, and improving security (Sovacool, 2011). It comprises structures (formation of actors), processes, or outcomes, network-based links, and other forms of interconnections. So, PDG would be more equitable and inclusive (Tuda, Kark, & Newton, 2020) and includes all cooperation, conflict resolution, and competition as social interactions (Vincent, Tiebout, & Warren, 1961).

PG has the ability to create a degree of uniformity and consistency to minimize and address inconsistencies and provide a minimum degree of predictability, yet without imposing homogenizing tendencies of centralized regulation, leaving local actors completely autonomous and free to act on the basis of rules (Sovacool, 2011). It reflects a complex combination of multiple levels and diverse organizations constituted from the public, private, and voluntary sectors with overlapping realms of responsibility and functional capacities. A federal system may consist only of a sequence of neatly nested jurisdictions at the tiers of government, while a polycentric system includes crosscutting jurisdictions (Monios, 2019).

Functional polycentric governance system refers to the capacity of governance to comport with three claims of natural resource governance: the ability to adapt to social and environmental changes, provide a good institutional fit for its complex systems, and mitigate the risk of institutional failure and resource losses due to the redundant teams of decision-makers employing diverse or redundant institutions (Carlisle & Gruby, 2019).

Source: Carlisle & Grubby, 2019

Disaster governance encompasses organizational and institutional actors from formal governments, private companies, and bodies of civil society, to informal organizations such as networks and elites, in which sets of rules, actors, and organizations configure horizontal and vertical governance arrangements (Sandoval & Voss, 2016) as part of polycentric governance, including interrelated regulatory frameworks within the disaster cycle.

Although polycentric governance (PG) is criticized for being too complex, redundant, and lacking central direction in a static view, the dynamic view reflects the simple-systems perspective, which

has considerable strengths, and the complex-systems perspective, which concerns the vulnerability of governance systems to disturbances (Finka & Kluvánková, 2015). PG results in high transaction costs and a loss of democratic accountability, not least because of the complexity of decision-making processes (Thiel, 2017), such as determining which decision-making centers need to be considered, what is aggregated to a unit (a sub-unit may decide and implement), and determining the boundaries of each center, creating overlap due to functional interlinkages within a system (Schröder, 2018). PG focuses on static structures of governance without giving much emphasis to the way they are enacted (Thiel, 2017).

Polycentricity, which focuses on social interrelations, intra-/interdependencies, and interactions among centers, considers competition, coordination, contractual and cooperative agreements, and conflict resolution mechanisms. To overcome and solve the above-mentioned problems/critiques, it is better to consider human, cultural, and social contexts based on problem/goods, task, and level/scale specificity (Schröder, 2018). Two highly effective learning systems/measures for disaster management are constellation analysis, which helps gain insights on actants' potential to cause damage, and integrated analysis on a supra-regional level to identify important factors for disaster losses and track their changes (Voss & Wagner, 2010).

Potential co-generating ideas by PDG to actor (Sovacool, 2011)

Disasters evoke horror not only because they make chaos and suffering visible but also because they reveal shocking disorder in socio-technical systems (Gusterson, 2011). Forensic anthropologists can play a vital role in assisting in the Disaster Victim Identification process, including at the scene, in the mortuary, in ante-mortem data collection, in reconciliation, and in debriefing (Blau & Briggs, 2011) of the events. Sociologically, the culture of risk and risk culture determine the disaster experience and have transformed with new research becoming more diversified, taking on distinct

forms such as the culture of prevention or disaster subculture, encompassing all knowledge, rules, values, and measures taken at all levels of social organization (Revet & Langumier, 2015). Transformation and modern practices would help facilitate effective disaster governance.

Nepalese Scenario of Disaster Governance

The Constitution of Nepal embraced a federal structure of government comprising seven provinces and 753 local governments. At the local level, the governance structure resembles more of a monocentric nature compared to the remaining tiers, with local governments possessing their own legislative, judicial, and executive powers to provide basic state facilities and fulfill duties related to service delivery (Vij, Russell, Clark, Parajuli, Shakya, & Dewulf, 2020). Multiple state and non-state actors, as shown in the following figure, compete over resources, and there is an ongoing administrative struggle to promote different disaster governance paradigms. However, the decentralization process is expected to reduce disaster risk for vulnerable communities (Pokhrel,2022).

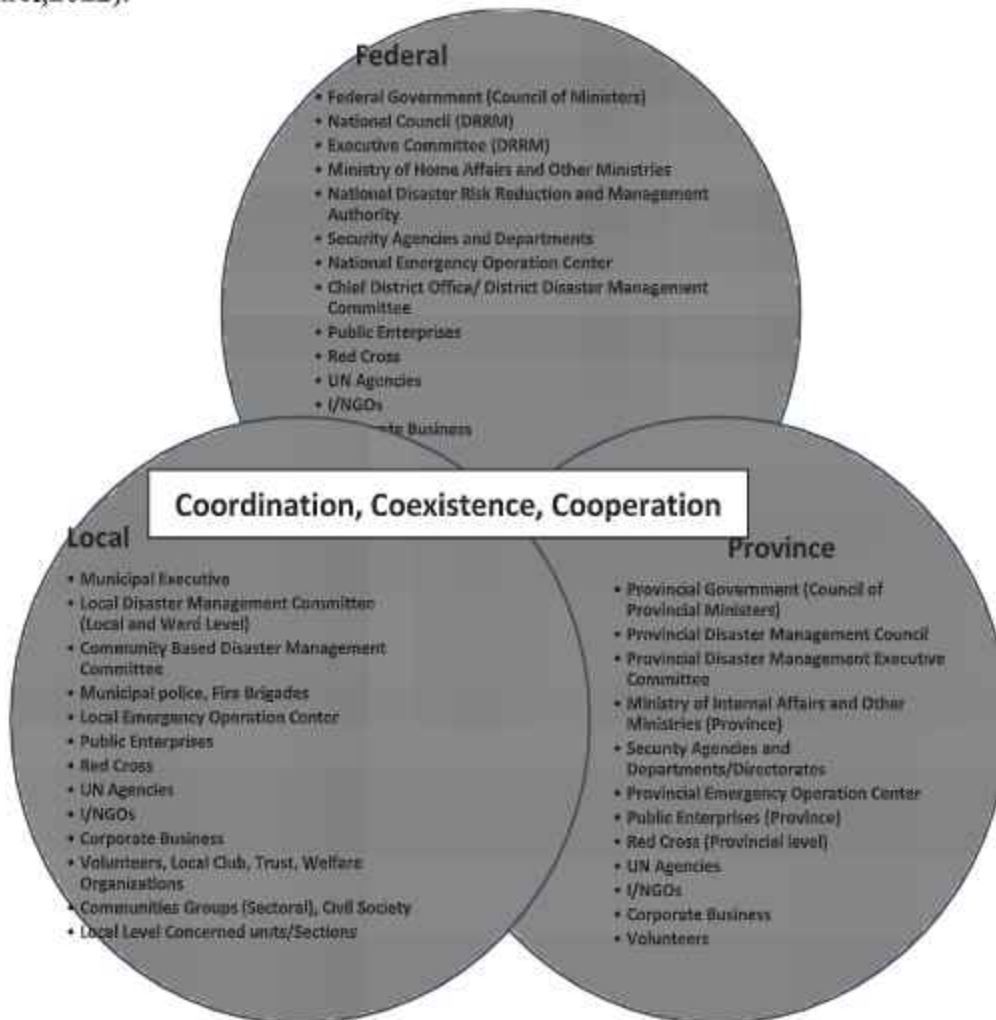

Figure: [Polycentric] Disaster Governance Mechanisms (Disaster Risk Reduction and Management Act)

Discussion and Conclusion

The social vulnerability school suggests the need to alter power structures and ideologies to reduce disasters, providing special assistance to weaker sections before, during, and after disasters (McEntire, 2005). Vulnerable people affected by hazardous events are identified through vulnerability assessments, and decision-making centers collaborate in co-planning and co-implementing, supported by varying degrees of autonomy in governance. Various frameworks, approaches, and models support disaster governance by different authorities, sharing roles in planning, implementation, design, and vulnerability assessment throughout the disaster cycle. Disaster management literature recognizes that vulnerability includes elements of risks and responsiveness to risks, dividing vulnerability into disaster preparedness and disaster relief aspects (Alwang, Siegel, & Jorgensen, 2001). Assessing the degree of vulnerability supports governance.

McGinnis (2011) highlighted governance as a process by which the repertoire of rules, norms, and strategies guiding behavior within a given policy realm is formed, applied, interpreted, and reformed. Disaster governance includes patterns of government, multi-sector, and citizen interaction for disaster management (Sakamoto et al., 2016), addressing the conditions and requirements of people throughout the disaster cycle. Developing higher levels of mutual trust (Dorsch & Flachsland, 2017), governmental units both compete and cooperate, interact and learn from one another, tailoring responsibilities at different governmental levels to match the scale of public services (Cole, 2011) in pre-disaster, response, and post-disaster phases (Lindell, 2013). Co-construction and co-production based on network governance (as a part/tool of New Public Governance: NPG), requiring work at multiple levels with interwoven areas of responsibility and functionality (Sarker, 2020), would be vital for improving people's livelihoods.

Polycentricity refers to the nonhierarchical, institutional, and cultural framework structures and/or processes (Schröder, 2018), characterized by the coexistence of multiple decision-making centers with different objectives and values, where the degree of actors' autonomy/independence is considered multiple and crosscutting jurisdictions (Monios, 2019). Thus, polycentric governance is particularly well-suited to societies experiencing high cultural diversity (Algicia, 2014) for risk reduction and people's welfare.

Polycentricity (polycentric governance) is divided into type I and type II. In type I, power is shared in a federal context with hierarchically non-intersecting supranational, national, and subnational tiers of governance with general-purpose jurisdictions. Type II is more task-specific, involving multilevel governance with aligned jurisdictions and flexible designs in the absence of authoritative coordination to operate and involve in public service delivery (Bache and Flinders, 2004; Finka & Kluvánková, 2015). In disaster governance, type II would be more effective and people-friendly. Nepal, newly restructured as a federal state with defined exclusive and concurrent powers, including multiple levels of governance and located in a geographically vulnerable zone for multi-disasters, faces a yearly burden of infrastructure and lives loss. Due to its protective, adaptable, inclusive, and accountable nature, polycentric disaster governance would be more effective (Sovacool, 2011) in preserving assets and lives in hazardous situations, including in the federal context of Nepal.

References

- Aguerre, C., Campbell-Verduyn, M., & Scholte, J. A. (2024). *Global Digital Data Governance: Polycentric Perspectives*. Routledge.
- Aligica, P.D.,(2014). Institutional diversity and political economy: the Ostroms and beyond. Oxford University Press.
- Alwang, J., Siegel, P. B., & Jorgensen, S. L. (2001). Vulnerability: A View from Different Disciplines. *SP Discussion Paper*.
- Arcaya, M., Raker, E. J., & Waters, M. C. (2020). The Social Consequences of Disasters: Individual and Community Change. *Annual Review of Sociology*, (46) .pp.671-691.
- Ayyub, B. M. (Ed.). (2011). *Vulnerability, Uncertainty and Risk: analysis, modeling and management*. Virginia: International Conference on Vulnerability and Risk Analysis and Management :ICVRAM and International Symposium on Uncertainty Modeling and Analysis: ISUMA.
- Bankoff, G., Frerks, G., & Hilhorst, D. (Eds.). (2004). *Mapping Vulnerability, Disaster, Development and People*.
- Beach, M. (1952). *Disaster Preparedness and Management* . Philadelphia: F. A. Davis Company.
- Birkland, T. A. (2006). *Lessons of Disaster: Policy Change after Catastrophic Events*. Georgetown University Press.
- Birkmann, J. (2008). Assessing Vulnerability Before, During and After a Natural Disaster in Fragile Regions:Case Study of the 2004 Indian Ocean Tsunami in Sri Lanka and Indonesia. *Research Paper No. 2008/50*. Helsinki: UNU-WIDER.
- Birkmann, J. (Ed.). (2013). *Measuring vulnerability to natural hazards: Towards disaster resilient societies*.United Nations University.
- Blau, S., & Briggs, C. A. (2011). The role of forensic anthropology in Disaster Victim Identification (DVI). *Forensic Science International* (205). pp.29-35.
- Carlisle, K., & Gruby, R. L. (2019). Polycentric Systems of Governance: A Theoretical Model for the Commons. *Policy Studies Journal*. 47 (4).
- Center for Excellence in Disaster Management & Humanitarian Assistance, (2020).Nepal Disaster Management Reference Handbook. Hawaii: Center for Excellence in Disaster Management & Humanitarian Assistance.
- Cole, D. H. (2011). From Global to Polycentric Climate Governance. *Climate Law*. (2). Pp.395–413.
- Cutter, S. L. (1996). Vulnerability to environmental hazards. *Progress in Human Geography* 20 (4), pp.529-539.

- Dorsch, M. J., & Flachsland, C. (2017). A Polycentric Approach to Global Climate Governance. *Global Environmental Politics*. 17 (2). pp.45-64.
- Finka, M., & Kluvánková, T. (2015). Managing complexity of urban systems: A polycentric approach. *Land Use Policy*. 42, pp.602-608.
- Gusterson, H. (2011). *Social Containment of Disaster*. The Insecure America.
- Hagenlocher, M., Delmelle, E., & Casas, I. a. (2013). Assessing socioeconomic vulnerability to dengue fever in Cali, Colombia: statistical vs expert-based Modeling. *International Journal of Health Geographics*. pp.12-36.
- Haque, C. E., & Etkin, D. (Eds.). (2012). *Disaster Risk and Vulnerability Mitigation through Mobilizing Communities and Partnerships*. McGill-Queen's University Press.
- Have, H. t. (2016). *Vulnerability: Challenging Bioethics*. Routledge.
- Hommels, A., Mesman, J., & Bijker, W. E. (Eds.). (2014). *Vulnerability in Technological Cultures: New Directions in Research and Governance*. The MIT Press.
- Jones, S.; Oven, K.J.; Manyena, B. and Aryal, K., (2014). Governance struggles and policy processes in disaster risk reduction: A case study from Nepal. *Geoforum* (55). pp.78–90.
- Kim, R. (2019). Is Global Governance Fragmented, Polycentric, or Complex? The State of the Art of the Network Approach. *International Studies Review*.
- King, D. (2001). Uses and Limitations of Socioeconomic Indicators of Community Vulnerability to Natural Hazards: Data and Disasters in Northern Australia. . . . *Natural Hazards*. (24). pp.147-156.
- Lindell, M. K. (2013). Disaster studies. *Current Sociology* 61. (5-6), pp.797-825.
- McEntire, D. A. (2005). Why vulnerability matters: Exploring the merit of an inclusive disaster reduction concept. *Disaster Prevention and Management* , 14 (2), pp.206-222.
- McGinnis, M. D. (2016). Polycentric Governance in Theory and Practice: Dimensions of Aspiration and Practical Limitations. *The Vincent and Elinor Ostrom Workshop in Political Theory and Policy Analysis*.
- McLaughlin, P., & Dietz, T. (2008). Structure, agency and environment: Toward an integrated perspective on vulnerability. *Global Environmental Change*. 18. pp.99-111.
- Monios, J. (2019). Polycentric port governance. *Transport Policy*. 83. pp.26-36.
- Mudliar, P. (2020). Polycentric to monocentric governance: Power dynamics in Lake Victoria's fisheries. *Environmental Policy and Governance*, pp.1-14. doi:10.1002/eet.1917

- Nguyen, T. T., Bonetti, J., Rogers, K., & Woodroffe, C. D. (2016). Indicator-based assessment of climate-change impacts on coasts: A review of concepts, methodological approaches and vulnerability indices. *Ocean & Coastal Management*.123, pp.18-43.
- Park, Y., Pradhan, A. M., Kim, U., Kim, Y.-T., & Kim, S. (2016). Development and Application of Urban Landslide Vulnerability Assessment Methodology Reflecting Social and Economic Variables. *Advances in Meteorology* .
- Phillips, B. D., Deborah, S., Thomas, A., & Fothergill, L. B.-P. (Eds.). (2010). *Social Vulnerability to Disasters*, Taylor and Francis Group, LLC.
- Quarantelli, E. L. (Ed.). (1998). *What is Disaster? Perspectives on the question*. Routledge.
- Revet, S., & Langumier, J. (Eds.). (2015). *Governing Disasters Beyond Risk Culture*. (E. Rundell, Trans.) Palgrave Macmillan.
- Rivera, F. I., & Kapucu, N. (2015). *Disaster Vulnerability, Hazards and Resilience, Environmental Hazards*. Springer International Publishing.
- Rivera, F. I., & Kapucu, N. (2015). Geography and Resilience. In *Disaster Vulnerability, Hazards and Resilience, Environmental Hazards*. Springer International Publishing.
- Sandoval, V., & Voss, M. (2016). Disaster Governance and Vulnerability: The Case of Chile. *Politics and Governance*.4 (4), pp.107-116.
- Schröder, N. J. (2018). The Lens of Polycentricity: Identifying polycentric governance systems illustrated through examples from the field of water governance. *Environmental Policy and Governance*.28 (4), pp.236-251.
- Sorg, L., Medina, N., Feldmeyer, D., Sanchez, A., Vojinovic, Z., Birkmann, J., et al. (2018). Capturing the multifaceted phenomena of socioeconomic vulnerability. *Natural Hazards*, 92, pp.257-282.
- Sovacool, B. K. (2011). An international comparison of four polycentric approaches to climate and energy governance. *Energy Policy*, 39, pp.3832–3844.
- St. Cyr, J. F. (2005). At Risk: Natural Hazards, People’s Vulnerability, and Disasters. . *Journal of Homeland Security and Emergency Management*,2 (2).
- Stephan, M., Marshall, G., & McGinnis, M. (2019). *An Introduction to Polycentricity and Governance*. National Science Foundation.
- Takahashi, T. (2019). Governing and societal media for building resilience: A sociocybernetic study of the disaster recovery in Japan. *Current Sociology*,pp. 1-17.
- Tarko, V. (2015). *Polycentric Governance: A Theoretical and Empirical Exploration*. George Mason University.

- Tesliuc, E. D., & Lindert, K. (2004). Risk and Vulnerability in Guatemala: A Quantitative and Qualitative Assessment. *Social Protection Discussion Paper Series*. Social Protection Unit, Human Development Network The World Bank.
- Thiel, A. (2023). Polycentric Governing and Polycentric Governance. In F. Gadinger, & J. A. Scholte (Eds.), *Polycentrism*. Oxford University Press.
- Thiel, A. (2017). The scope of polycentric governance analysis and resulting challenges. *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 5 (3), pp.52-82.
- Thiel, A., & Moser, C. (2019). Foundational aspects of polycentric governance: overarching rules, social-problem characteristics and heterogeneity. In *Governing Complexity*.
- Tierney, K. (2019). *A Sociological Perspective on Disasters*. Wiley.
- Termeer, C. J., Dewulf, A., & Lieshout, M. v. (2010). Disentangling Scale Approaches in Governance Research: Comparing Monocentric, Multilevel, and Adaptive Governance. *Ecology and Society*, 15(4).
- Tuda, A. O., Kark, S., & Newton, A. (2020). Polycentricity and adaptive governance of transboundary marine socio-ecological systems. *Ocean and Coastal Management* .
- Turesson, K., Pettersson, A., Herve, M. d., Gustavsson, J., Haas, J., Koivisto, J., et al. (2024). The human dimension of vulnerability: A scoping review of the Nordic literature on factors for social vulnerability to climate risks. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 100.
- Vincent, K. (2004). Creating an index of social vulnerability to climate change for Africa. *Working Paper 56*. Tyndall Centre for Climate Change Research.
- Vincent, O., Tiebout, C. M., & Warren, R. (1961). The organization of government in metropolitan areas: a theoretical inquiry. *American political science review*, 55 (4), pp. 831-842.
- Voss, M. (2008). The vulnerable can't speak. An integrative vulnerability approach to disaster and climate change research. *Behemoth. A Journal on Civilisation*, 3, pp.39-56.
- Voss, M., & Wagner, K. (2010). Learning From (Small) Disasters. *Natural Hazards* .
- Watts, M. J., & Bohle, H. G. (1993). The space of vulnerability: the causal structure of hunger and famine. *Progress in Human Geography*, 17 (43), pp.43-67.
- Weichselgartner, J. (2001). Disaster mitigation: the concept of vulnerability revisited. *Disaster Prevention and Management*, 10 (2), pp.85-94.
- Wisner, B., Blaikie, P., Cannon, T., & Davis, I. (2003). *At Risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters*. Routledge.
- Wright, B. E. (2012). Reflections on Vincent Ostrom, Public Administration, and Polycentricity . (M. D. McGinnis, & E. Ostrom, Eds.). *Public Administration Review*, 72 (1), pp.15-25

Foreign Trade as a major aspect of National Security: Does it apply to Nepal?

Lila Prasad Sharma*

Abstract

National security encompasses safeguarding a state in every aspect—from protecting fundamental values, democratic principles, and societal well-being to ensuring the security of citizens and the integrity of borders. It involves defending territory, maintaining stable economic relationships globally, preserving the functioning of governance institutions, and securing national secrets. National security is intertwined with concepts like national interest, power, and stability. Economic security, which entails having sufficient financial and other resources to live comfortably now and in the future, is a crucial component. It includes job stability, financial sufficiency, and preparedness for unexpected expenses. Without economic security, other forms of security are incomplete. This article explores the empirical concept of national security and its dependency on economic status, with a particular focus on trade.

Keywords: national security, national interest, economic prosperity, trade, human security

Introduction

National security is a condition where the most cherished values and beliefs of a state, its democratic way of life, institutions of governance, and unity, as well as the welfare and well-being of its people, are permanently protected and continuously enhanced. It involves preserving the nation's physical integrity and territory, maintaining its economic relations with the rest of the world on reasonable terms, safeguarding its institutions and governance from external disruptions, controlling its borders, and protecting its secrets and citizens. National security emphasizes the overall security of a nation and a nation-state (Hussain, 2023).

Experts often disagree on the exact definition of 'security.' Walter Lippmann, one of the earliest to define it, stated that a country is secure when it does not have to sacrifice its rightful interests to avoid war and can defend itself if necessary (Wagle, 2009).

National security involves protecting a country from threats, whether external or internal. This includes safeguarding its sovereignty, borders, laws, economy, technology, military, society, food supply, and information, and defending against activities like espionage, terrorism, and other crimes

*Joint Secretary, Government of Nepal

Email: s.lilapd71@gmail.com

by foreign entities or groups. Nepal, with its strategic location in South Asia, has experienced attempts by its neighbors to influence its domestic policy, especially during major political events (Baral, 2021).

The traditional meaning of national security involves protecting and securing the physical survival of the state from external military threats, particularly defending territory from foreign invasion. Over time, this concept has been redefined and expanded to include various non-military dimensions such as health, economics, environment, and social stability.

The key questions underpinning national security are: Whose security is being addressed (referent object)? And security from what threats? (Paudel, 2021). The concept of national security rose to prominence during the Cold War, primarily shaped by Realist perspectives. In the early 1990s, the concept of human security emerged, placing individuals at the center of security strategies. In essence, national security encompasses the protection of life, liberty, happiness, and prosperity of a state's populace.

Security studies involve exploring the nature, causes, effects, and prevention of war. National security means ensuring a country is safe from various threats, both external and internal. This includes protecting its sovereignty, borders, laws, economy, technology, military strength, society, food supply, and information from espionage, terrorism, and other criminal activities by foreign entities or groups (Markina, 2018).

Major Dimensions of National Security

The dimensions of national security are dynamic and vary from country to country, influenced by their unique contextual features (Pokhrel, 2021). Common and significant sectors include geography, history, economy, socio-culture, environment, human resources, and information technology. However, certain dimensions are globally recognized as critical components of national security: Military Security (Protection against external military threats), Political Security (Stability and integrity of political institutions), Economic Security (Stability and resilience of the national economy), Energy Security (Access to and protection of energy resources), Effective Diplomacy (Strong international relations and diplomatic engagements), Cyber Security (Protection of information technology and data systems), Media Security (Ensuring responsible and secure communication channels), Food Security (Reliable access to sufficient, safe, and nutritious food), Health Security (Protection against health crises and pandemics), Empowerment of Women (Ensuring gender equality and empowerment), Environmental Security (Protection and sustainable management of natural resources), Personal Security (Safeguarding individuals from physical violence), Community Security (Strengthening community resilience and cohesion). Above mentioned areas are critical components of national security and integral to the broader concept of human security (Wagle, 2009).

National security dimensions can be classified into military and non-military dimensions. Until the mid-20th century, national security primarily focused on military security. Over time, the concept expanded beyond what armed forces could achieve. For instance, in 1947, the United States created the National Security Council to advise the president on integrating domestic, foreign, and military policies for national security. This practice has since been widely adopted globally. Similarly,

Nepal's National Security Policy of 2016 defines national security as fully protecting the country in all areas: geography, society, economy, and politics. Each country prioritizes its goals and essential interests, shielding them from external interference and internal problems while ensuring their enhancement and support. A National Security Policy is thus a comprehensive plan covering all measures a country takes to keep its people and land safe (Government of Nepal, 2016).

In this context, addressing issues like poverty, disease, violence, inequality, unjust systems, and exclusion is crucial for a comprehensive national security perspective. Moreover, the policy aims to address and maintain the state's diversities (Sharma, 2023).

Fundamental Elements of National Security

While we can enumerate major dimensions of national security, there exist fundamental elements that lie at the core, significantly amplifying national security. These elements simultaneously pose the most crucial challenges we face as a nation and people. They include: Socio-Political Stability (Ensuring stability in social and political structures), Territorial Integrity (Safeguarding the nation's borders and sovereignty), Economic Solidarity and Strength (Maintaining a resilient and robust economy), Ecological Balance (Preserving the environment and natural resources), Cultural Cohesiveness: Promoting unity and harmony among diverse cultural groups, Moral-Spiritual Consensus (Upholding shared values and ethical principles), External Peace (Fostering peaceful relations with other nations).

Additionally, important measures to ensure national security encompass diplomatic efforts to rally allies and isolate threats, leveraging economic power to foster cooperation, maintaining effective armed forces, implementing civil defense and emergency preparedness measures (including anti-terrorism legislation), ensuring resilience and redundancy of critical infrastructure, utilizing intelligence services to detect and counter threats, and protecting classified information using counterintelligence services or secret police to safeguard against internal threats.

Factors Affecting National Security (Security Threats)

Numerous factors actively impact a state's national security status from various angles and forms, often categorized as security threats. These threats may vary in nature and context from one country to another. Highly influential security threats include:

- Geographical considerations such as border status, surrounding states, and access to the sea (Acharya, 2019).
- Political instability and inter-party relations, religious, social, cultural, and ethnic extremism.
- Challenges to constitutional and legal frameworks, as well as interests of neighboring and other states.
- Economic factors such as poverty, unemployment, exploitation of natural resources, and energy supply disruptions.
- Natural disasters, environmental degradation, and climate change impacts.
- Criminal activities including human trafficking, smuggling, border encroachments, and transnational crimes.

- Challenges related to VVIP security, gender-based violence, misuse of media, corruption, fiscal crimes, and revenue leakage.

Nepal's National Security Policy identifies threats such as political instability, law and order challenges, socio-economic issues, and disaster-related challenges (Government of Nepal, 2016).

These threats can broadly be classified as internal and external, and the maintenance of national security depends on how effectively a state addresses them through the previously mentioned major dimensions of national security.

The Societal Perspective on Security

According to experts in political science and sociology, security is a fundamental aspect of society. It encompasses ensuring the safety and well-being of individuals and communities physically, mentally, emotionally, and financially compared to others and the surrounding environment. Security is essential both within societies and globally, encompassing the protection of a country's interests and values (Grizold, 1994).

National Security Perspectives and Issues in Nepal

National sovereignty, territorial integrity, and security are paramount concerns for any independent nation, and Nepal is no exception. Given Nepal's geopolitical sensitivity and strategic positioning, national security has consistently been a cornerstone of its governance (Sharma, 1986). The discourse on national security traces back to Prithvi Narayan Shah's teachings, known as Dinya Upadesh, which advocated for a defensive stance (Thakur, 2001). Subsequently, during the era of Jung Bahadur Rana, an aggressive policy was adopted. Notably, Nepal has maintained peace since the Sugauli Treaty with the British Empire. The proximity to two dynamic neighbors alone underscores the importance for Nepalese security authorities to prioritize diplomatic engagements over military escalation. Embracing a defensive security doctrine concerning its immediate neighbors remains pertinent for Nepal. Furthermore, key historical events such as the post-Rana period, King Mahendra's strategic principles, King Birendra's "zone of peace" initiative, security strategies in the democratic era, the Maoist insurgency, and the subsequent transition to a republic have all significantly shaped Nepal's national security policies over time (Wagle, 2009).

Nepal should refrain from joining any security groups that could jeopardize its security or complicate its relationships with other countries. As one of the founding members of the non-aligned movement and considering its geographical challenges, Nepal should prioritize its own security over its neighbors' concerns and maintain neutrality in its foreign policy to safeguard itself (KC, 2024).

Economic Security: A Prime Factor of National Security

Economic or financial security refers to the condition of having stable income or resources to sustain a standard of living both presently and in the foreseeable future. It encompasses employment security, predictability of future cash flows for scheduled or unforeseen expenses, and plays a crucial role in overall security. Economic security of individuals and the state are interdependent. In today's intricate system of international trade, characterized by multinational agreements and mutual

interdependence, the freedom to pursue desired economic policies is essential for national security. Economic security involves not only protecting the economy's capacity to provide for the people but also ensuring the government and the populace have autonomy over economic and financial decisions. Nepal has recognized national security issues as encompassing economic dimensions (Paudel, 2021).

Ultimately, economic security entails economic policies, infrastructure development, enforcement agencies, and implementation of activities aimed at economic growth, development, and overall prosperity to defend the nation against seen and unseen threats. Economic prosperity, typically defined by economic growth, full employment, low inflation, high investment levels, and productivity improvements, contributes to economic security by reducing uncertainty about continued economic well-being (Neu, 1994).

The Role of Economy in National Security

Without capital, industrial infrastructure, production, employment opportunities, and equitable distribution of resources, all efforts toward national security would be incomplete and of little value. The national security strategy of the United States in May 2010 underscored the importance of the economy in national security. It stated:

We must renew the foundation of America's strength. In the long run, the welfare of the American people will determine America's strength in the world, particularly at a time when our own economy is inextricably linked to the global economy. Our prosperity serves as a wellspring for our power. It pays for our military, underwrites our diplomacy and development efforts, and serves as a leading source of our influence in the world.

(National Security Strategy of the United States, May 2010)

Components and Outcomes of a Strong Economy

To maintain reliable national security amidst various threats, certain components are essential for a strong economy. These components, widely acknowledged or accepted globally, include:

- Industrial development and production capacity ratio
- Approved or committed foreign direct investment (FDI) and its realization
- Base, pattern, and trend of foreign trade
- Components of GDP, including service sectors and their contribution, subject to changing orders
- Agricultural production and its contribution to supply chain resilience

A state equipped with these components can achieve notable outcomes in terms of national security, such as employment availability, self-reliance in various goods, export promotion, import substitution, external sector stability with sufficient foreign exchange reserves, and ultimately prosperity through trade surplus and enhanced soft power (Adhikari, 2024).

Macro-economic variables have a dynamic and comprehensive impact on national security. Therefore, analyzing and improving the relationship among these variables is crucial for reliable and sustainable national security. Inefficiencies in economic factors directly affect individual vulnerability to national security risks.

The Role of Trade in Achieving a Strong Economy

A strong economy cannot be achieved without effective trade practices. Trade is considered the process through which all major components of a strong economy contribute to the prosperity and dimensional power of the state. Production, industry, innovation, startups, value addition, agriculture, demand and supply, all these are means to achieve self-dependency, trade surplus, external sector stability, and economic growth.

Trade ultimately leads to self-dependency, trade surplus or import substitutions, external sector stability, sufficient foreign exchange reserves, improvements in major socio-economic indicators, economic growth, development, equitable distribution, and prosperity. At this juncture, a state attains a level of strong preparedness against any threats, with high morale, national prestige, and effective negotiating power on the international stage.

Economic security encompasses a state's economic well-being, stability, and various factors contributing to the resilience and protection of its economy (Adhikari, 2024).

International Trade and National Security: An Interconnected Relationship

The connection between international trade and national security dates back to the establishment of the General Agreement on Trade and Tariffs (GATT) in 1947. Since then, national security concerns have been central to trade disputes, with some countries imposing trade sanctions on others without mutual agreement, citing national security reasons (Sohn and Yeo, 2005). Researchers have extensively examined how trade sanctions imposed for national security reasons align with the rules of organizations like the World Trade Organization (WTO) and the United Nations (UN). National security considerations are also embedded within free trade agreements (FTAs) and domestic laws in individual countries. FTAs generally acknowledge the importance of national security in economic integration and allow for exceptions based on security concerns. Notably, countries like the United States have significant laws and regulations controlling exports and imports to safeguard national security interests, setting a precedent in this domain. South Korea and the United States, in particular, have notable laws and regulations that impact international trade (Andreas, 2002).

The relationship between international trade and national security, while seemingly contradictory, is complementary in reality. However, critical questions arise regarding the extent of their connection, their practical synergy, and the adequacy of institutional frameworks. Understanding this relationship entails exploring how national security influences international trade and how international trade, in turn, bolsters national security. This dynamic is indispensable for both realms (Sohn and Yeo, 2005).

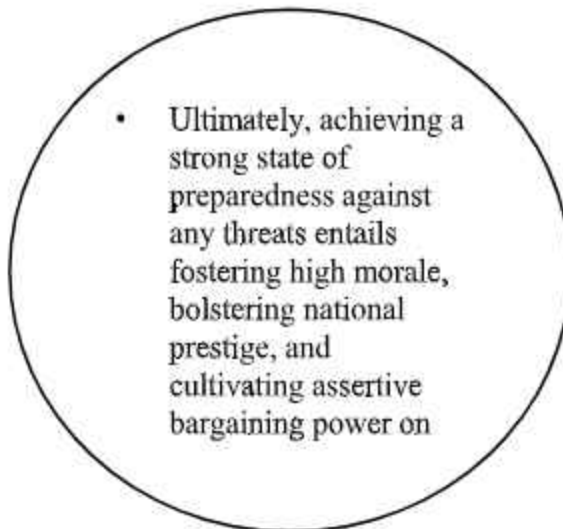
The Impact of Trade Rules on National Security

Multilateral, bilateral, regional, sub-regional, and national trade rules significantly affect states' international trade, either by supporting or competing with one another. Countries endowed with strong industrial capacities and high export levels can forge ahead, leaving those without such capacities behind. Trade surplus nations can achieve economic prosperity and maintain national security in a hegemonic world. The field of international political economy (IPE) encompasses the sustainable use of resources and advocates for equal access and distribution of resources. The economic aspect of trade and overall economy directly and indirectly influences the national security of any state, highlighting the intricate interplay between trade and security (Adhikari, 2024).

Connection of trade with other economic components regarding national security

A robust economy cannot be achieved without effectively harnessing the power of trade. Trade is recognized as the mechanism through which all key components of a strong economy converge to foster prosperity and enhance the dimensional power of the state.

Means	Process	Ends
<ul style="list-style-type: none">• Production• Industry• Innovation• Startup• Value addition• Agriculture• Demand and supply	<ul style="list-style-type: none">• Trade (Policies, vision, infrastructure, manpower, effective co-ordination and implementation with accountability.	<ul style="list-style-type: none">• Self-dependency• Either trade surplus or import substitutions• External sector stability• Sufficient forex• Betterment in major socio-economic indicators• Economic growths, development, equal distribution and prosperity

How Dependency impacts on Nepal's National Security

The preceding sections of this paper have primarily focused on analyzing the diplomatic, political, and socio-economic impacts on global communities as a whole. However, addressing the economic implications of dependency, with a special reference to Nepal, is crucial. Let's examine the example of the Ukraine crisis. While some economic parameters have been mentioned earlier in this paper, it's essential to delve deeper into the economic scenario.

Before the crisis, the effect of the Omicron variant was gradually decreasing, and vaccination rates were increasing, leading towards normalization. Economic activities were on the rise, with aggregate demand for goods and services increasing, and the supply side functioning smoothly. Most basic necessities and luxury items were being imported, and the price of diesel stood at Rs. 128 per liter, with petrol at Rs. 145 per liter. This provided a general glimpse of Nepal's economic and trade situation, with the economy expected to move in a positive direction.

Relative to its size, Nepal has a small economy that is heavily reliant on the global platform, necessitating the importation of various goods and services from different countries, which accounts for more than 90 percent of total foreign trade (NPC, 2022). Its internal production and nominal exports cannot meet the demands of the population, leading to various dimensional effects and problems directly and indirectly caused by crises.

Before the war, the global economy had appeared to rebound after the Covid crisis, including Nepal. Despite rapidly increasing demand, the prices of crude oil, metals, food crops, and other commodities rose due to weak supply mechanisms, exerting a deep and dimensional impact on the global and Nepalese economies. The price of crude oil skyrocketed in the international market, with diesel reaching Rs. 172 per liter from Rs. 88 per liter within a year. Many other goods became more expensive as Nepal imports almost all consumed goods from different countries, including Russia and Ukraine. More than 20 countries banned food exports to prioritize their own populations, exacerbating shortages and price hikes.

Specifically, the prices of food items, beans, pulses, soybean oil, and raw materials for oil increased, making the overall supply more expensive. With major wheat suppliers like Russia and Ukraine engaged in war, Nepal, which imports over 95% of sunflower oil from Ukraine, faced disruptions and price hikes. During the conflict, over 46 countries imposed more than 8000 restrictions against Russia, attempting to isolate it from the global system. This not only rendered large reserves of gold and foreign exchange in Russia passive but also halted the use of oil, gas, and coal. Such disruptions in the supply chain put pressure on the rest of the world, including Nepal.

African countries, which import large quantities of wheat from Ukraine, also faced shortages and price hikes. According to the UN, some countries began to experience food crises during and after the conflict. These scenarios have not only affected the foundation of Nepal's economy but also disrupted the supply chain, leading to shortages and high prices of goods (NPC, 2022).

Possible Effects of Dependency on the Future

Given that Nepal imports more than 90 percent of its total trade and relies on import-based revenue, the availability of various goods, services, and resources will be affected by disturbances at the source, especially in Russia, Ukraine, and other Western countries. The ongoing wars in different parts of the globe show no signs of abating, causing uncertainty and leading to increased prices, shortages of energy, and wasteful use of resources, all contributing to an unfavorable trading environment. Consequently, not only the global system and many developing countries, but also Nepal, will likely face numerous unwanted political-economic challenges in the future (PRI, 2022).

Specifically, the availability of oil, a major energy source, may decrease, resulting in an overall price hike. This would sharply increase the prices of goods and services, including basic necessities, potentially leading to scarcity and a heightened risk of food crises and hunger. Furthermore, the disruption of major development projects worldwide could decrease global economic growth, while daily life and supply chains may encounter disturbances and uncertainties (NPC, 2022).

Trade: A Pillar for National Security - Does Nepal Apply It?

As discussed earlier, trade serves as the means to achieve prosperity, which is crucial for ensuring reliable national security. However, Nepal faces a significant trade deficit with high dependency on imports, including essential items such as energy, machinery, vehicles, and construction materials, all considered lifelines for the people and the state. Moreover, Nepal lacks strategic goods and services for self-dependency or export, leaving it vulnerable to global uncertainties, be they due to war, economic fluctuations, or natural disasters. Remittances, a major source of foreign exchange, are also volatile and subject to disruption. Additionally, key components of GDP, such as agriculture, services, and industry, have been neglected, failing to contribute to resilient trade. Given these weaknesses in Nepal's trading system, how can it contribute to a comprehensive and reliable national security perspective?

Enhancing Trade for National Security: The Way Forward

While numerous elements, dimensions, and factors contribute to national security, trade-supported economy stands out as a major aspect for peaceful advancement, devoid of war or physical tension, primarily relying on diplomacy. For a robust economy and trade, a state must enhance its infrastructure, policies, mechanisms, resources, ICT capabilities, and coordination efforts to utilize its full potential. In summary, the following steps can be taken:

1. Increase the productivity of existing industries.
2. Establish mega industries strategically, focusing on sectors like forestry, agriculture, and high-imported goods.
3. Promote activities such as quality assurance, marketing, branding, and competitiveness enhancement for existing and potential export goods.
4. Expand market reach and trade intelligence for diversification.
5. Enhance service trade, particularly in sectors like ICT, tourism, and hydro.
6. Assess the quality and value of goods.
7. Engage in trade negotiations for preferential market access and other trade agreements.

8. Enhance the capacity of producers, exporters, governmental, and non-governmental agencies, as well as diplomatic missions.
9. Emphasize the productivity of Nepalese industries and agriculture at all levels of government by providing necessary support.
10. Address the needs of Micro, Small, and Medium-sized Enterprises (MSMEs) to foster their development and increase their numbers (Adhikari, 2024).

Special attention and incentives should be directed towards all production sectors with high potential to meet demand and contribute to exports. Customs duties and excise taxes on industrial raw materials should be lower than those on finished goods. The government should mandate the consumption of domestic products whenever possible, even if they are more expensive up to a certain threshold. Policies promoting clean and green energy (such as electricity, wind, and solar) should receive tax relief to encourage greater adoption. Unused land should be effectively utilized through coordinated efforts among federal agencies. Entities like the Food Management & Trading Company Ltd. and related public authorities should take a leading role in the trade of essential goods such as rice, oil, sugar, salt, and pulses. Additionally, the government should establish buffer stocks of basic goods for emergency purposes in each province in collaboration with the private sector and other stakeholders (NPC, 2022).

According to data from the Department of Customs, two-thirds of Nepal's total foreign trade is with India. Nepal should diversify its international trade beyond India based on its existing potential and leverage various preferential market facilities (Ojha, 2011).

To succeed, Nepal must update its laws, enhance product quality, and invest in better infrastructure. It should focus on its strengths in production and involve more people, especially women and vulnerable groups. Trade extends beyond goods to services like tourism and IT, offering additional opportunities. Nepal needs to create an attractive investment environment and protect intellectual property rights. While trade is crucial for stability and prosperity, peace is equally vital. Nepal requires a stable government to foster economic growth through trade. Poorer countries require special assistance to compete in global trade and weather crises. Safeguarding trade is imperative for vulnerable economies during challenging times (Ojha, 2011).

Conclusion

As previously discussed, trade serves as the conduit for prosperity, essential for reliable national security. However, Nepal faces significant trade deficits and high import dependency, especially for critical goods like energy, machinery, vehicles, and construction materials. Nepal lacks strategic goods and services for self-sufficiency or export, hindering its ability to negotiate and shape global/regional orders. Remittances, a major source of foreign exchange, are volatile and susceptible to global uncertainties. Key GDP components, such as agriculture, services, and industry, have been neglected, failing to contribute to resilient trade. Consequently, Nepal's trading system is weak and far from the desired level of self-reliance, leading to limited bargaining power in negotiations due to multiple dependencies. To address this, Nepal must strengthen its economy, promote prosperity, and reduce dependency levels. Thus, Nepal must take significant steps to leverage trade as a primary pillar for national security by achieving economic strength, prosperity, and minimal dependency levels.

References

- Acharya, R. P. (2019). National Security Policy of Nepal [Presentation slides]. Revenue Administration Training Centre, Government of Nepal.
- Adhikari, K., & Bishowkarma, J. (2023). Russia-Ukraine Crisis: Nepal's Diplomatic Initiative and its Diplomatic and Geopolitical Effects. *The Policy Research Institute*. Retrieved from <https://kms.pri.gov.np/dams/pages/view.php?ref=14978&k=b9ad9b4c22#>
- Adhikari, L. D. (2024). Exploring the Relationship between National Security Risks and Economic Factors: A Nepalese Perspective. *Journal of Political Science*, Prithvi Narayan Campus.
- Baral, B. N. (2021). Neighborhood Interest and Security Concerns in Nepal: A Geopolitical Perspective. *Journal of Political Science*, 21, 39-49.
- Bell, D. (2021). Realism. *Encyclopedia*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/realism-political-and-social-science>
- Government of Nepal. (2016). National Security Policy 2016. Ministry of Defense.
- Grizold, A. (1994). The Concept of National Security in the Contemporary World. *International Journal on World Peace*, 11(3), 37-53.
- Hussain, A. (2023). Elements of National Security. Assistant Library Officer, National Defense University.
- KC, K. (2024). Global Power Shift and Nepal's Geopolitical Complexity. *Journal of Political Science*, Prithvi Narayan Campus.
- Lowenfeld, A. F. (2002). *International Economic Law*. Oxford University Press.
- Markina, I. (2018). Defining the Dimensions of National Security, Financial Security and Food Supply Chain in Ukraine. *International Journal of Supply Chain Management, IJSCM, ISSN.2050-7399 (Online), 2051-3771 (Print)* .
- National Planning Commission. (2022). *The Study on Impact of Russia-Ukraine War on Nepal's Industry, Commerce and Supply Sector and Ways to Minimize the Effects*. www.npc.gov.np.
- Neu, C. R. (1994). The Economic Dimensions of National Security. National Defense Research Division.
- Ojha, P. (2011). *Economic Stability and Trade, Nepal's National Interest: Foreign Policy, Internal Security, Federalism, Energy-Economy*.

Sharma, Lila Prasad, 2024

Paudel, R. R. (2021). Dimensions of National Security and Development of Nepal. *UNITY Journal, Vol. II, February 2021.*

Sohn, K., & Yeo, T. D. (2005). Does International Trade Help to Enhance National Security? University of Hawaii.

Sharma, J. (1986). *Struggle for Existence*. Communication Inc.

Sharma, R. (2023). Evolutions of Nepal's Security Council and National Security Policy. *UNITY Journal, Volume IV, February, 2023.*

Thakur, R. (2001). Threats without Enemies, Security without Border: Environmental Security in East-Asia. *Journal of East-Asian Studies, August 2001.*

Wagle, G. S. (2022). National Security Policy and Role of National Security Council. Changing Security Dynamics in Nepal. Nepal Institute for Policy Studies.

Digitalization of Government Services and Citizen Satisfaction: A Case Study in Dhankuta District, Nepal

Pradeep Phuyal*

Abstract

This study, conducted in the context of Nepal's Digital Nepal initiative, is of significant relevance as it evaluates citizen satisfaction with digital government services in Dhankuta District. The findings, crucial for the ongoing digital transformation in Nepal, reveal mixed satisfaction: digital services like land map printing and online revenue payments scored medium-high, indicating positive reception. However, service quality, data security, and digital awareness campaigns scored medium-low, highlighting areas for improvement. The study underscores the importance of enhancing service reliability, security, and public awareness as digital initiatives progress. Recommendations include improving user interfaces, implementing robust security measures, launching comprehensive digital literacy programs, and developing effective communication strategies to optimize digital government services in Dhankuta District.

***Keywords:** citizen satisfaction, digital government services, Dhankuta District, service quality, data security.*

Introduction

Many developing countries, like Nepal, are grappling with extreme poverty, and significant changes in people's lives have been lacking for years. One notable reason for this stagnation is corruption. Traditional forms of governance, manual systems, unethical behavior of public servants, government procurement systems, bureaucratic delays, and red tape have all contributed to corruption. Digitalization in government work is needed to address these issues (Shah, 2023). By automating processes, enhancing transparency, and improving accountability, digitalization can reduce opportunities for corruption, streamline procedures, and make government services more accessible and efficient for citizens.

E-governance makes public administration more open, flexible, and easily accessible to citizens without requiring them to meet officials in person. However, for e-governance to be interactive and user-friendly, citizens need access to ICT facilities and basic computer skills. In other words, ICT infrastructure and computer literacy are essential ingredients for the success of e-governance (Dhakal, 2012). The digital transformation of government services represents a global movement

*Assistant Campus Chief, Hile Campus, Dhankuta
Email: pradeepphuyal7@gmail.com

aimed at enhancing efficiency and meeting the evolving needs of citizens in a rapidly changing world (Mergel, 2019).

Globally, governmental organizations have integrated digital applications to optimize their activities, achieve higher outcomes, and bring services closer to the people. In Nepal, the Digital Nepal initiative signifies a significant commitment to digitalizing government sectors to improve service delivery efficiency and transparency (P. Pradeep, 2023). Over the past decade, the efficient use of information technology in government offices in Nepal has become central to achieving the goals of effective governance, promising a brighter future for citizens.

According to the UN E-Government Survey 2022, Nepal's E-Government Development Index (EGDI) is 0.5117, ranking 125th out of 193 countries. The EGDI, a composite indicator, reflects three key dimensions of e-government: online service provision, telecommunication connectivity, and human capacity. Additionally, Nepal's E-Participation Index, which measures citizen engagement in government policy and service development, is 0.2386, placing it 143rd among 193 countries.

One of the pivotal projects under this initiative is the implementation of the National Identity Card (NID) system. This system aims to provide every citizen with a robust digital identification card, fundamentally transforming the dynamics of citizen services and bureaucratic efficiency. However, despite these advancements, challenges such as restricted access to technology, infrastructure gaps, and digital literacy persist (Janowski, 2015). Overcoming these challenges is crucial for Nepal to fully realize the benefits of digital government services. Community efforts play a vital role in bridging these gaps, facilitating partnerships between the public and private sectors to fast-track the objective inclusively (Ghimire, 2021).

This research focuses on examining the efforts of government offices in Dhankuta District, Nepal, to implement electronic service delivery and assess the impact on citizen satisfaction. Trust in e-government is essential, as a lack of confidence can hinder citizen adoption of digital services (France Belanger, 2008). Efficiency in digital services, characterized by reliability, response time, and ease of use, significantly enhances service quality. In Dhankuta District, digital services such as online land records, revenue payment systems, and digital court case registration have increased government effectiveness and efficiency.

The study aims to establish the extent to which service quality improvements impact the perceived efficiency of government service delivery and, consequently, citizen satisfaction. Trust, security, and effective feedback mechanisms are crucial for digital government services to gain citizen approval and encourage societal acceptance. Feedback from citizens is invaluable in shaping the future of digital government services. Effective governance of digital initiatives is not just important; it is essential to ensuring success and mitigating potential risks. While digitalization offers numerous benefits, such as increased accountability, efficiency, transparency, cost reduction, and improved governance, poorly designed reform strategies can hinder progress. Thus, robust governance frameworks and strategies are imperative for maximizing the potential of digitalization initiatives.

This research explores the current state of digitalization efforts in government offices in Dhankuta Municipality, Nepal. It assesses citizens' familiarity and satisfaction with these services by collecting

and quantifying their responses. By examining core digitalization services and evaluating citizens' perceptions and satisfaction levels, this study aims to provide valuable insights into the effectiveness of digital transformation initiatives in enhancing service delivery and citizen engagement.

This study combines qualitative and quantitative analyses with a mixed-methods approach to gain comprehensive insights into the digitalization landscape in government offices. Qualitative methods such as interviews and focus groups will gather in-depth perspectives from government officials and citizens. Quantitative methods, including surveys and data analysis, will provide statistical evidence on citizens' familiarity, satisfaction levels, and usage patterns of digital government services. This research was conducted thoroughly, focusing on a representative sample of government offices across various sectors and geographical locations in Nepal, capturing diverse perspectives from different regions and sectors.

Literature Review

Based on a literature review, a conceptual framework was established to identify the factors that would facilitate the implementation and adoption of e-government in Nepal. This review involved searching different research papers using online databases such as ResearchGate, Scopus, and Google Scholar, with keywords such as e-government, digital governance, Nepal, and customer satisfaction. The conceptual findings, combined with the empirical evidence obtained from these sources, provided the basis for creating questionnaires for each segment of the literature review and the research paper as a whole.

Types of Digitalization Service Initiatives in Government Offices

In October 2019, the government developed a Digital Nepal framework outlining one nation, eight sectors, and eighty digital initiatives to drive innovation, enhance productivity, enrich the quality of life for all Nepali people, and provide quick access to government services (Nepal, 2019). Nepal has made significant strides in IT infrastructure, including building a nationwide optical fiber network, implementing 4G LTE, and launching a national e-payment gateway. The 14th national plan achieved 65% internet access, with the 15th plan targeting 80% by 2023-2024. The COVID-19 pandemic boosted virtual communication despite economic challenges. However, expanding and managing IT infrastructure remains difficult. Nepal needs to develop innovative human resources through multilateral partnerships to enhance government service delivery (Shah, 2023).

Various initiatives have been launched across different government sectors as part of the additional digitalization work process. Government offices have digitized their services with two primary objectives: maintaining transparency and providing public services smoothly, effectively, and quickly. The digitalization of work in Nepal has advanced significantly, particularly with the launch of the Nagarik App in January 2021, which integrates all government services for easy, round-the-clock online access to essential documents and public services. Mero Kitta, an application from the Department of Survey, allows users to print land maps and field guides at home, reducing bribery and waiting times at survey offices (Ghimire, 2021). The banking sector has also adopted digitalization with Connect IPS, an e-payment service launched by Nepal Clearing House Limited (NCHL) in 2018, facilitating online fund transfers and e-commerce transactions. The Digital Nepal Campaign, initiated in 2018, included a national identity card to replace the citizenship card and

improve access to state services. Additionally, the digital signatures introduced in 2016 enhanced the security of digital documents. Achieving the goals of Digital Nepal requires public-private partnerships and coordinated efforts across all government levels (Ghimire, 2021).

Research question: What digitalization service initiatives are currently being implemented in government offices?

Service Quality and Effectiveness

Digital governance ensures effective service delivery to the public, but countries like Nepal still face challenges in this area. Digitalization facilitates interaction in different modules: government to government (G2G), government to citizen (G2C), and government to business (G2B). These modules are in the development phase of the Nepalese digital era (Joshi, 2020). Service quality plays a crucial role in determining the efficiency of government services and ultimately influences citizen satisfaction. Research emphasizes the significance of factors such as tangibility, reliability, responsiveness, assurance, and empathy in determining functional quality, while valence and waiting time are critical factors for technical quality (Raghavendra D. Padiyar, 2022). Additionally, studies highlight the importance of citizen feedback in analyzing service quality, with factors such as efficiency, quality, attitude, compliance, and execution of responses as key determinants (Xiaoyan, 2023). Overall, citizen satisfaction is not only a measure of government performance but also a means of enhancing public values such as accountability, trust, and social equity (Kim, 2022).

Research Question: How do service quality and effectiveness impact the efficiency of government services and citizen satisfaction?

Perceived Impact on Accessibility of Government Services

The perceived impact is the level of satisfaction of the citizens with the concerned programs and the overall success rate of the digital initiatives executed by the government. Remote access to government services plays a significant role in enhancing the customer experience in public sector services. Everyone should be able to access these services regardless of location or disability status. Research conducted by Viswanath Venkatesh (2003) indicates that if ordinary citizens feel they can successfully interact with digital initiatives, their effectiveness is perceived to rise. Studies have shown that perceived e-service components, including core, facilitating, and supporting services, positively influence perceived usefulness and trust in e-government, ultimately affecting citizen satisfaction (Telly et al., 2023).

Research Question: What is the overall influence of the various perceived impacts on the accessibility of government services on citizen satisfaction?

Trust, Security, and Feedback in Government Digitalization

Trust, security, and feedback are crucial in enhancing government digitalization for citizen satisfaction. Studies (Xiaoyan, 2023) emphasize the significance of trust in e-government services, showing that trust in e-government positively influences perceived usefulness and citizen

satisfaction. Additionally, the quality of e-services, including information quality, data security, and data privacy, significantly impacts e-service quality, leading to increased user trust and satisfaction (Yayan, 2023).

Trust and security are fundamental for the adoption and success of digital government services. Citizens' trust in the government and the perceived security of digital platforms are crucial for encouraging the use of these services. Trust in the agency providing the service is essential for widespread e-government adoption, as citizens must believe in the integrity and technical capabilities of government agencies. The study "Trust and Risk in E-Government Adoption" by Belanger (2008) highlights a model guided by Ajzen and Fishbein's Theory of Reasoned Action (TRA). It explores how trust and risk perceptions influence citizens' intentions to use e-government services. The findings support the positive influence of trust in the Internet, the government, and the disposition to trust in use intentions while highlighting the role of perceived risk (France Belanger, 2008).

Research Question: *How do trust, security, and feedback contribute to government digitalization for citizen satisfaction?*

Digital Awareness and Knowledge in Citizen Satisfaction

Digital awareness and knowledge play crucial roles in citizen satisfaction, especially in the context of e-government services. Studies have shown that factors such as ease of use, usefulness, information awareness, and trust in e-government significantly affect citizen satisfaction (Yanying, 2017). Additionally, research on digital financial awareness (DFA) in India highlights the importance of digital accessibility in enhancing satisfaction with financial services, indicating significant differences in satisfaction levels based on geographical location and age groups. Perceived e-service, encompassing core, facilitating, and supporting services, positively influences perceived usefulness and trust in e-government, impacting citizen satisfaction. This study confirms that perceived usefulness is critical to citizen satisfaction with e-government services. It emphasizes the significance of perceived e-service as an antecedent in shaping citizen satisfaction, highlighting the pivotal role of e-service perceptions in enhancing user experience and trust in government services (Telly P. U., 2023).

Research Question: *How do digital awareness and knowledge affect citizen satisfaction?*

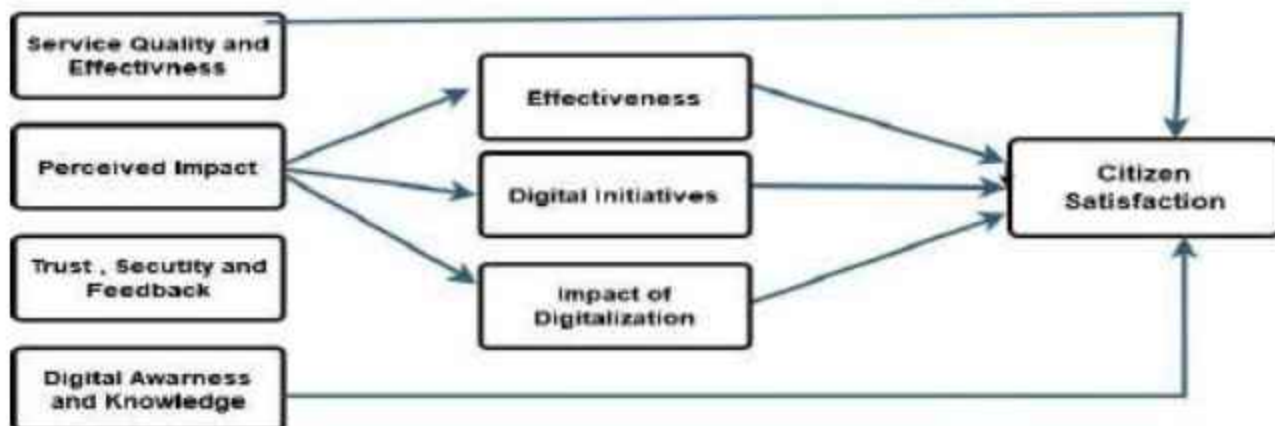

Figure 1 : Conceptual Research Framework

The conceptual framework presented in the above diagram illustrates the various factors contributing to citizen satisfaction in the context of digital government services. It identifies four primary constructs: Service Quality and Effectiveness, Perceived Impact, Trust, Security and Feedback, and Digital Awareness and Knowledge. These constructs influence three intermediate factors: Effectiveness, Digital Initiatives, and Impact of Digitalization, collectively leading to overall Citizen Satisfaction.

Service Quality and Effectiveness directly enhance the perceived impact and effectiveness of digital initiatives. Trust, Security, and Feedback play a crucial role in shaping the impact of digitalization and citizens' trust in these services. Digital Awareness and Knowledge ensure that citizens are well-informed and can efficiently utilize digital services, further contributing to satisfaction. Ultimately, the interplay between these constructs and intermediate factors improves citizen satisfaction with digital government services.

This framework underscores the importance of a holistic approach in evaluating and enhancing digital services to achieve higher levels of citizen satisfaction.

Research Objectives

- To identify and assess the types of digitalization service initiatives currently implemented in the government offices of the Dhankuta District.
- To analyze how service quality and effectiveness impact the efficiency of government services and their influence on citizen satisfaction.
- To evaluate the overall impact of various perceived factors on the accessibility of government services and how these factors contribute to citizen satisfaction.
- To investigate how trust, security, and feedback mechanisms influence the adoption and effectiveness of government digitalization efforts to enhance citizen satisfaction.
- To examine the role of digital awareness and knowledge in influencing citizen satisfaction with government services.

Methodology

This study used a mixed-methods design to assess the impact of digitalization initiatives on citizen satisfaction in Dhankuta District, Nepal. Dhankuta was chosen as the focal point of this study due to its role as a regional administrative hub, making it a prime location for digital transformation efforts. By examining Dhankuta's initiatives, we aim to extract valuable insights into nationwide digitalization strategies.

This study integrates quantitative surveys and qualitative interviews to analyze the variables influencing satisfaction with digital government services. The offices chosen were based on the high volume of daily service users, ensuring that the sample represented the district's most frequented public service points. A total of 168 service recipients were surveyed, with 85% of the questionnaires collected through field visits and the remainder via Google Forms, ensuring

inclusivity. Non-probability sampling was employed, and the questionnaires were translated into Nepali to ensure participants could understand them.

Additionally, qualitative data were gathered through interviews with officers and staff to explore the digital initiatives mandated by the Central Government. Data collection involved structured questionnaires using a 5-point Likert scale and interviews during field visits. Quantitative data were analyzed using SPSS and Excel, employing descriptive and inferential statistics, while qualitative data were analyzed thematically.

Results and Discussion

Key Developments and Initiatives

The following table (Table 1) was generated to achieve research objective one, providing an overview of digitalization initiatives in government offices, total human resources, IT experts, and per-day service delivery from three sampled government offices in Dhankuta District, Nepal. The table was constructed based on qualitative questionnaires administered to the sampled government offices. The snippets of the qualitative questionnaires used are as follows:

- Which digital services are currently available in your office for citizens to access?
- What are the current digital initiatives that citizens can avail themselves of from this office?
- How many IT experts are employed in your office to support and maintain these digital services?

Table 1: Digitalization efforts undertaken by government offices in Dhankuta District.

Name of government office	Digitalized work	Total Human resource	IT expert staff	Per-day service deliver
District Survey Office Dhankuta Nepal	Land Map digital print: This allows for easy access to digital maps of land areas.	22	15	200 Per day
	Partial transaction: Some transactions related to land can be completed digitally.			
	Land field book print: Digital printing of land field books for convenient access.			
	Online revenue payment: People can pay land revenue online, eliminating the need for physical visits.			
	Token system: Implementing a token system ensures efficient and organized service delivery.			
	Using PAMS software: This software helps manage land-related data and transactions.			
	Accounting professionals using software:			

Land Revenue Office Dhankuta Nepal	<p>Digital tools facilitate accounting tasks.</p> <p>Land identification number: Each land is assigned a digital identification number for easy reference.</p> <p>Landowner certificate digitalized: Digitizing landowner certificates simplifies record-keeping.</p> <p>Online revenue payment: Payments for land-related transactions can be made online.</p> <p>Online transaction details of land owner: Digital records of transaction details for land owners</p>	25	17	100-200 per day
District Court Dhankuta Nepal	<p>Case Management System Software (CMS): Software to manage court cases efficiently.</p> <p>Court Case (Issue) Online Registration: Online registration of court cases.</p> <p>Online Registration for Court Appearances: Digital registration for court appearances.</p> <p>Missil: The missile system for court proceedings is now digitized.</p> <p>Video Conference for Witnesses: Witnesses can participate in court proceedings via video conference.</p> <p>Online Entry for Reconciliation: Digital entry of reconciliation records.</p> <p>Digitalization of All Court-Related Tasks: All work regarding the court is digitized. 3.5</p>	31	30	20-30 cases per day

Source: Field Survey data, May 2023

From an interview with the respective heads of government offices (District Survey Office, District Land Revenue Office, and District Court Office) in Dhankuta in May 2023, it is evident that digitization has significantly streamlined government operations and enhanced services for the general public. For instance, the Land Revenue Office can now accurately record data and ensure error-free payment of capital gains tax. Tax collection has become more efficient, and data storage

has been simplified through the use of various application software and cloud storage (P. Pradeep, 2023).

Likewise, the District Survey Office has expanded its range of services to the public. Simultaneously, the District Court can conduct video conferences, eliminating the necessity for physical presence of witnesses. This transition towards digitalization is underway across multiple government agencies, facilitating easier access for ordinary citizens to government services and enhancing their benefits. Overall, the digitization of government offices in Dhankuta District has boosted efficiency, minimized errors, and enhanced service delivery to the general public.

The following table delineates the level of digitalization within the sampled offices, alongside the allocation of human resources to IT. The presence of IT experts is crucial for maintaining and enhancing service delivery through the digitalization of official tasks, ensuring efficient service provision to citizens.

Table-2 : Demographic information of the respondent (n=168)

Demographic variables	Categories	Percentage of Respondents
Gender	Male	82
	Female	18
Age	Less than 24	9
	25-34	23
	35-44	31
	44-54	25
	54 and above	12
Education Level	Junior School or below	7
	High school or technical	23
	Secondary school	43
	Bachelor Degree	17
	Postgraduate Degree	10
Attend any digital initiative program	Yes	5
	No	95
Occupation	Employed	21
	Self- Employed	26
	Foreign-Employed	33
	Unemployed	9
	Retired	11
Digital Literacy	High	13
	Moderate	37
	Low	41
	Not Applicable	9
Location of Residence	Urban	14
	Suburban	57
	Rural	29

Frequency of Government office Travel	Regular	44
	Sometimes	38
	Rarely	18

Upon analyzing demographic variables, key insights emerge regarding respondent profiles. Notably, 82% are male, indicating a gender disparity. Diverse occupational backgrounds, including retirees, suggest services should cater to various citizens. Age distribution varies, with 25-34-year-olds being the largest group (33%). Digital literacy is crucial, with 41% reporting low proficiency and 37% moderate skills, highlighting the need for user-friendly interfaces and literacy programs. A majority reside in suburban areas (57%), emphasizing equitable access. Lastly, a low participation rate (5%) in awareness programs indicates a need for improved public awareness of government digitalization efforts.

Table 3 : Survey Results on Digital Government Services

Features	Questioners	Percentage		
		YES	NO	Not Sure
Digital Awareness and Knowledge	Are you aware of the digitalization initiatives implemented by the government office?	25	40	35
	How knowledgeable are you about the digital services offered by the government office?	21	53	26
	Have you used any of the digital services provided by the government office?	63	17	20
	Do you feel easy to access these digital services?	72	10	18
Perceived Impact	Do you believe that digitalization improved the transparency of government processes?	56	14	30
	Do you believe that digital transformation has enhanced the efficiency of government service delivery?	67	13	20
	Have you noticed positive changes in government employee in the accountability of their official work?	14	27	61
Service Quality and Effectiveness	Do you find government services through digital platforms more efficient than traditional methods?	63	17	20
	Has the digitalization of government services reduced the time it takes to complete transactions or requests?	69	10	21
	Digital transformation has reduced bureaucracy and red tape in government services.	20	13	67
	Digital technology has made it easier for citizens to access government information and services.	45	19	36
Trust,	Do you trust that your personal information is secure when using digital government services?	10	12	78

Security & Feedback	How confident are you in the security measures implemented by the government for digital services?	10	12	78
	Do you feel that the government actively seeks feedback and suggestions from citizens regarding its digital services?	10	75	15
	Have you ever provided feedback or suggestions for improvement?	83	10	7

Source: Questioners survey, 2023 May.

The table provides insights into respondents' perceptions of government digitalization initiatives, highlighting correlations among various questions. Data indicates that 25% of respondents are aware of these initiatives, while 40% are not, emphasizing the need for targeted awareness campaigns. Moreover, 63% have used digital services, indicating a positive correlation between awareness and usage. While respondents believe digitalization improves transparency (56%) and efficiency (67%), only 14% notice changes in employee accountability, suggesting a gap between perception and observable outcomes. Additionally, while 69% feel digitalization reduces transaction time, only 20% believe it reduces bureaucracy, indicating recognized efficiency gains but persistent concerns. A minimal percentage trusts personal information security (10%), highlighting a trust deficit. Despite 83% providing feedback, only 10% feel the government actively seeks it, suggesting room for more proactive engagement strategies.

Table 4 : Perceived Effectiveness of Digital Land Services

Items	Questionnaire	Response	Frequency	Percentage	Mean
PED1	The availability of digital land maps has easily improved my access to received land-related information.	Strongly Disagree	16	9.5	2.989
		Disagree	31	18.5	
		Neutral	64	38.1	
		Agree	49	29.2	
		Strongly Agree	8	4.8	
PED2	Online revenue payment options have made it easier for me to pay land-related fees.	Strongly Disagree	11	6.5	2.512
		Disagree	28	16.7	
		Neutral	34	20.2	
		Agree	58	34.5	
		Strongly Agree	37	22	
PED3	Digitalization of land owner certificates has simplified the management of land-related documents	Strongly Disagree	Nil	0	2.351
		Disagree	16	9.5	
		Neutral	75	44.6	
		Agree	29	17.3	
		Strongly Agree	48	28.6	

PED4	The use of PAMS software by the Land Revenue Office has streamlined land-related transactions.	Strongly Disagree	16	9.5	2.988
		Disagree	31	18.5	
		Neutral	64	38.1	
		Agree	49	29.2	
		Strongly Agree	8	4.8	

The survey findings unveil varied satisfaction levels among citizens in Dhankuta District regarding government digitalization initiatives. Notably, online revenue payment options garnered substantial approval, with 56.5% finding it more accessible to pay land-related fees, suggesting successful implementation. Conversely, for digital landowner certificates, 44.6% remained neutral, hinting at a lack of awareness about its benefits, emphasizing the need for better communication. Moreover, responses regarding digital land maps and PAMS software indicate discontent, implying unmet expectations or usability issues. These findings underscore the need for design and implementation improvements of digital initiatives to enhance citizen satisfaction and effectiveness.

Table 5 : Perceived Impact of Digital Initiatives

Items	Questioners	Response	Frequency	Percentage	Mean
PDI1	The implementation of the token system has improved service efficiency in the government office of Dhankuta District	Strongly Disagree	5	3	2.315
		Disagree	29	17.3	
		Neutral	30	17.9	
		Agree	54	32.1	
		Strongly Agree	50	29.8	
PDI2	The availability of digital court case registration and video conferencing at the District Court has made legal proceedings more convenient.	Strongly Disagree	13	7.7	2.553
		Disagree	14	8.3	
		Neutral	68	40.5	
		Agree	31	18.5	
		Strongly Agree	42	25.0	
PDI 3	Digitalization of court proceedings through the Missil system at the District Court has improved the accuracy of legal records.	Strongly Disagree	16	9.5	2.872
		Disagree	29	17.3	
		Neutral	56	33.3	
		Agree	52	31.0	
		Strongly Agree	15	8.9	

The survey data reveals that a considerable majority (around 62%) perceived improved service efficiency in government offices due to the token system implementation, indicating a positive impact. However, around 20.3% expressed disagreement, signaling some dissatisfaction. Similarly, while approximately 43.5% found digital court case registration convenient, 48.8% remained neutral or dissatisfied. The Missil system garnered relatively positive feedback, with 39.9% agreeing on improved accuracy, yet 26.8% disagreed. These results suggest varying satisfaction levels across digital initiatives, with room for improvement.

Table 6 : Perceived Impact of Digitalization on Government Services

Items	Questioners	Response	Frequency	Percentage	Mean
PID1	Overall, the digitization of government offices in Dhankuta District has positively impacted the efficiency and quality of government services.	Strongly Disagree	8	4.8	2.429
		Disagree	29	17.3	
		Neutral	36	21.4	
		Agree	49	29.2	
		Strongly Agree	46	27.4	
PID2	Digitalization initiatives have improved the accuracy of government records and transactions.	Strongly Disagree	13	7.7	2.536
		Disagree	13	7.7	
		Neutral	67	39.9	
		Agree	33	19.6	
		Strongly Agree	42	25.0	
PID3	Digital tools and software used by government offices have made it easier for citizens to interact with these offices.	Strongly Disagree	11	6.5	2.381
		Disagree	27	16.1	
		Neutral	27	16.1	
		Agree	53	31.5	
		Strongly Agree	50	29.8	
PID4	The availability of digital land identification numbers has simplified land-related processes for citizens.	Strongly Disagree	Nil	0	2.417
		Disagree	17	10.1	
		Neutral	78	46.4	

Agree	31	18.5
Strongly Agree	42	25.0

The data from Table 6 highlights respondents' perceptions of the digitization of government services. A significant percentage agreed (27.4%) or strongly agreed (29.2%) on the positive impact of digitization, indicating overall satisfaction. Similarly, 44.6% acknowledged improved accuracy in government records and transactions, yet 47.6% expressed neutrality or dissatisfaction, suggesting mixed views. Notably, 29.8% strongly agreed, and 31.5% agreed on the ease of interaction with government offices through digital tools, while 22.6% expressed dissatisfaction. Regarding digital land identification numbers, 43.5% perceived simplified land-related processes, contrasting with 56.5% expressing neutrality or dissatisfaction. The mean scores help interpret the mixed perceptions, indicating areas for improvement in enhancing citizen satisfaction with digital government services.

Table 7 : Citizen Satisfaction Survey

Items	Questionnaire	Response	Frequency	Percentage	Mean	SL
CSS1	The digitalization services of the Land Revenue Office have made me satisfied.	Very dissatisfied	21	12.5	3.03	MH
		dissatisfied	38	22.61		
		Neutral	43	25.59		
		Satisfied	49	29.17		
		Very satisfied	17	10.12		
CSS2	The availability of a digital system for official work at the District Court has made it easy for me to complete my work on time.	Very dissatisfied	16	9.52	3.05	MH
		dissatisfied	36	21.43		
		Neutral	56	33.33		
		Satisfied	41	24.40		
		Very satisfied	19	11.32		
CSS3	The digitalization process at the District Survey Office has overall satisfied me.	Very dissatisfied	11	6.55	3.08	MH
		dissatisfied	41	24.41		
		Neutral	58	34.52		
		Satisfied	39	23.21		
		Very satisfied	19	11.31		
CSS4	The service quality and effectiveness of the government offices have made me happy with the work I receive.	Very dissatisfied	26	15.47	2.57	ML
		dissatisfied	59	35.12		
		Neutral	53	31.54		
		Satisfied	21	12.5		
		Very satisfied	9	5.37		

CSS5	I trust the security of data storage and confidentiality of government work.	Very dissatisfied	26	15.47	2.68	ML
		dissatisfied	59	35.12		
		Neutral	43	25.59		
		Satisfied	23	13.69		
		Very satisfied	17	10.12		
CSS6	Digital awareness campaigns and knowledge have made it easier for me to work with government offices.	Very dissatisfied	33	19.65	2.46	ML
		dissatisfied	65	38.69		
		Neutral	38	22.62		
		Satisfied	24	14.28		
		Very satisfied	8	4.76		

(Where M.H= Medium high satisfaction, M.L = Medium low satisfaction)

The results of the citizen satisfaction survey in Dhankuta District indicate a mixed level of satisfaction among respondents regarding various aspects of digital government services. The graphical presentation clearly depicts the satisfaction level of citizens.

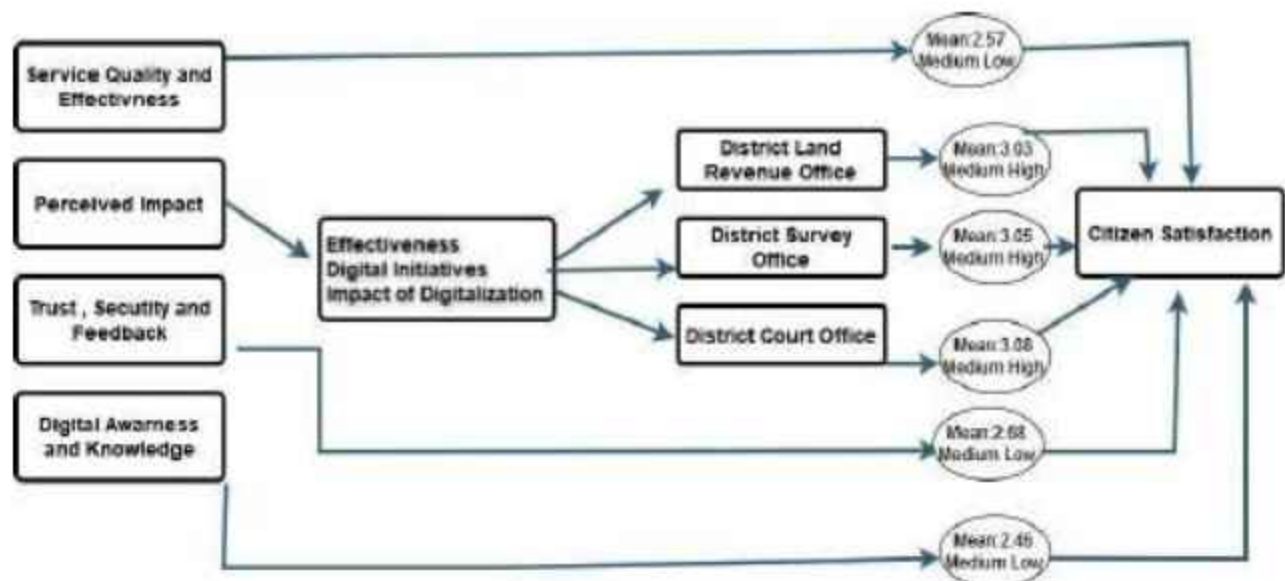

Figure 2: Citizen Satisfaction Mean Score

The citizen satisfaction survey conducted in Dhankuta District reveals a nuanced spectrum of satisfaction levels among respondents regarding various facets of digital government services. Utilizing the interpretation of mean scores as outlined by Nunnally (1994), the paper has categorized satisfaction levels into four tiers: low satisfaction (mean value 1-2), medium-low satisfaction (2.01-3), medium-high satisfaction (3.01-4), and high satisfaction (4.01-5). This categorization framework aids in comprehending the results of subscales and identifying existing gaps.

The findings of this study, based on the mean scores categorized in the paper, suggest that digitalization services and accessibility have generally been positively received, as evidenced by CSS1, CSS2, and CSS3, with mean scores of 3.03, 3.05, and 3.08, respectively, indicating medium-high satisfaction with the utilization of government office digitalized services. However, CSS4, CSS5, and CSS6 underscore areas warranting improvement, particularly in service quality, trust in data security, and the efficacy of digital awareness campaigns, with mean scores of 2.57, 2.68, and 2.46, respectively, signifying medium-low satisfaction.

Discussion

The mixed satisfaction levels observed in this study underscore the complexity of digital transformation in government services. The positive feedback for certain services indicates that digitalization can effectively enhance service delivery, streamline processes, and improve accessibility. For instance, the implementation of digital systems for land management and revenue collection has simplified these processes for the citizens, as reflected in their medium-high satisfaction scores.

Moreover, the effectiveness of digital awareness campaigns has been questioned, with many respondents indicating medium-low satisfaction. This suggests a need for more comprehensive and engaging initiatives to educate citizens about the benefits and usage of digital services. Enhanced communication strategies could bridge this gap, ensuring citizens are well-informed and confident using these services.

E-governance has been highlighted as an effective means of governance in Nepal since the first I.T. policy in the year 2000. However, some historical landmarks, such as the establishment of the National Computer Center (NCC) in 1974, have been highlighted in different scholarly articles (Joshi, 2020). E-governance has the capability to bring about a major shift in the way public administration functions (Giri, 2019). Findings concluded by recommending strongly that a comprehensive regulatory framework and good coordination between regulation implementation agencies of government and public acceptance make it successful. Thus, digitalization should be user-friendly with updated policy.

The findings of this study have several implications for policymakers and government agencies:

1. Service quality must be improved by ensuring that digital platforms are user-friendly, reliable, and efficient.
2. Strengthening data security protocols and communicating these measures to the public can help build trust.
3. Effective digital awareness campaigns are essential to ensuring that citizens are fully aware of and comfortable using digital services.
4. Conclusion:

The citizen satisfaction survey conducted in Dhankuta District presents a multifaceted picture of public sentiment towards digital government services. The results indicate a generally positive reception to the accessibility and functionality of digital services, as evidenced by medium-high satisfaction scores for aspects such as online systems in District Courts and Survey Offices.

Specifically, services such as land map digital printing and online revenue payments were well-received, highlighting successful implementations in these areas. However, there are notable areas of concern that warrant attention. Medium-low satisfaction scores were recorded for the effectiveness of service quality, data security trust, and digital awareness campaigns. These findings suggest that while digitalization efforts have made significant strides, critical service delivery gaps must be addressed to enhance overall satisfaction. To ensure timely achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs), governments worldwide must harness the power of Information and Communication Technologies (ICTs). ICTs hold immense potential to enhance various aspects of societal well-being, including healthcare, education, and socioeconomic development. To facilitate this, it is imperative for governments to prioritize the utilization of broadband networks and services. By establishing a new set of connectivity targets, governments can propel progress towards the 17 SDGs, thereby fostering inclusive and sustainable development for all.

References

- Aljazzaf, Z. M. (2010). Online trust: Definition and principles Proceedings of the 2010 Fifth International Multi-Conference on Computing in the Global Information Technology., (pp. 163-168).).
- Dhakal, I. J. (2012). Bene fi ts and Challenges of E-Governance for Service Delivery in Nepal. *Millennium Development Goals and Community Initiatives in the Asia Pacifi c.*, 159-175. doi: 10.1007/978-81-322-0760-3_13,
- Evangelos, P. N. (2020). Determining the impact of service quality on citizens' satisfaction and the role of citizens' demographics.The case of the Greek citizen's service centers. *The Tqm Journal.*,. doi:10.1108/TQM-12-2019-0274
- France Belanger, L. C. (2008). Trust and risk in e-government adoption. *The Journal of Strategic Information Systems*, 165-176. doi:10.1016/j.jsis.2007.12.002
- Frank, K. Y. (2021). Service Design and Citizen Satisfaction with E-Government Services: . *A Multidimensional Perspective. Public Administration Review.*,. doi: 10.1111/PUAR.13308
- Ghimire, S. (2021, April 15). *My Republica* .
- Giri, D. S. (2019). E-Government Development in Developing Countries: Emerging challenges, ICT policy and Legal Issues in Nepal'. *Pranama Journal*.
- Harvey, H., & Parahoo, S. &. (2018). Marketing of Public Services: The impact of service quality, reputation and consumer engagement on customer perceived value,satisfaction and loyalty. *Economic Analysis*, 60-78.
- Janowski, T. (2015). Digital government evolution: From transformation to contextualization. *Government Information Quarterly*.
- Joshi, J. (2020). *Digital Governance in Nepal: Online Service Delivery at Bheemdatt Municipality*.
- Kim, S. K. (2022). Citizen Satisfaction in the Public Sector. In *citizen.satisfaction* (pp. 205-207). doi:doi: 10.4337/9781800375499.
- Mergel, I. (2019). Defining digital transformation: Results from expert interviews. *Government Information Quarterly*. doi:https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.06.002
- Modrite, P. S. (2021). Digitalization in public administration institutions. *Digitalization in public administration institutions*. doi: 10.22616/ESRD.2021.55.051

- Nepal, G. o. (2019). 2019 DIGITAL NEPAL FRAMEWORK. *Unlocking Nepal's Growth Potential*.
- Nunnally, J. C. (1994). *Psychometric theory* (3rd edn).
- P.Pradeep. (2023). "Human Resource Management: Nepal's Journey Towards Digitalization of Official Work in Government Offices.". *"Sahabagita: The Journal of Local Development Training Academy"*.
- Parasuraman, A. Z. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 12-40.
- Raghavendra D Padiyar, & S. (2022). Service Quality & its Impact on Citizen Service Satisfaction: With Reference to Governance in Karnataka, India. *Research Square*. doi:10.21203/rs.3.rs-2066108/v1
- Shah, D. K. (2023, January 22). Towards a digital Nepal. *The Kathmandu Post* .
- Telly, P. U. (2023). Building Citizen Satisfaction Towards E-Government Services: A Conceptual Framework. *Jurnal manajemen pelayanan publik*,. doi:10.24198/jmpp.v6i2.46471
- Telly, P. U. (n.d.). Building Citizen Satisfaction Towards E-Government Services: . *A Conceptual Framework. Jurnal manajemen pelayanan publik*,. doi:10.24198/jmpp.v6i2.46471
- Theo, L. P. (2022). Digital Public Services. . 49-68. doi:10.1007/978-3-030-91247-5_3
- Vinayak, B. B. (2019). Government Initiatives for Digital India. :328-335. doi: 10.37591/JOALS.V6I1.1784
- Viswanath Venkatesh, M. G. (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View. *Management Information Systems Research Center, University of Minnesota*, 425-478.
- W. E. Yudiantmaja, E. S. (2022). Citizens' Trust in Smart Governance During COVID-19 Pandemic, . *International Conference on ICT for Smart Society (ICISS), Bandung, Indonesia*,, (pp. 01-09,). doi:10.1109/ICISS55894.2022.9915067.
- Xiaoyan, S. Q. (2023). How Do Citizens View Digital Government Services? Study on Digital Government Service Quality Based on Citizen Feedback. *Mathematics*. doi: 10.3390/math11143122
- Yanying, L. X. (2017). The Knowledge Map of the Research on Citizen Participation Awareness Based on the Quantitative Analysis of CiteSpace. . *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 159. doi: 10.2991/JAHP-17.2017.4
- Yayan, G. M. (2023). Effects of government electronic service quality on citizen satisfaction with integrated service delivery in urban areas. *International journal of public policy and administration research*,. doi:10.18488/74.
- Yurii, M. T. (2022). Digitalization of the administrative services in various fields of activity. *Revista Amazonia Investiga*,. 90-101. doi: 10.34069/ai/2022.60.12.9.

An analysis of the determinants of Foreign Direct Investment (FDI) inflow in Nepal

Sushil Lamsal*

Abstract

Foreign Direct Investment (FDI) is widely recognized as a crucial factor in fostering economic growth and development in both developed and developing countries. Identifying major bottlenecks to FDI and promptly addressing them is crucial for creating an investment-friendly environment. This study aims to comprehensively review the key determinants influencing foreign direct investment (FDI) inflows in Nepal. Political stability emerges as a significant determinant affecting FDI inflows in Nepal. The study finds that an improvement of one point in the political stability index results in a 61.1% increase in FDI inflows. Conversely, increases in taxes on goods and services have a negative impact on FDI inflows. Furthermore, the analysis demonstrates a positive correlation between FDI inflows and infrastructure development. However, there is no substantial evidence of significant impacts from changes in minimum wages and trade openness on FDI inflows in Nepal.

Keywords: Foreign Direct Investment, FDI, Determinants of FDI, Nepal, FDI in Nepal.

Background

Foreign Direct Investment (FDI) is widely recognized as a crucial factor in promoting economic growth and development for both developed and developing countries. FDI serves as a vehicle for technology transfer, managerial skills enhancement, augmentation of foreign exchange reserves, and globalization of the economy. It has a positive impact on knowledge transfer and technical advancement in host countries by introducing new technologies, skilled workers, and diverse experiences. Governments in developing nations are increasingly competing for foreign direct investment due to globalization and liberalization.

Numerous empirical studies on the relationship between FDI and economic development have concluded that the effects of FDI are multifaceted. From a macroeconomic perspective, FDI is often viewed as a source of enhanced productivity, competitiveness, job creation, and technology spillovers. It also serves as a significant source of funding that can substitute for bank loans, boost exports, and facilitate access to other markets and currencies, especially for the least developed nations (Denisia, V. 2010).

*Section Officer, Government of Nepal
Email: sushillamsal24@gmail.com

The IMF defines Foreign Direct Investment (FDI) as "the category of international investment that reflects the objective of a resident entity in one economy obtaining a lasting interest in an enterprise resident in another country" (IMF, 1993, p.86). Examples of FDI include establishing a new business, acquiring an existing business, or increasing one's capital abroad. Investment decisions are influenced by a country's growth performance, as well as political and economic risks. Top of Form

Despite being a landlocked nation between the two giant nations of China and India, Nepal possesses significant potential for international investment. Nepal has implemented a variety of legislative, regulatory, and institutional frameworks aimed at attracting Foreign Direct Investment (FDI). Although Nepal receives less FDI compared to its neighbors, recent trends indicate a growing pattern (Nepal Rastra Bank, 2018). Identifying and promptly addressing major FDI bottlenecks through thorough research, effective implementation, and diplomatic efforts are crucial steps towards creating an investment-friendly environment.

Objective of the Study

The main objective of this study is to conduct a comprehensive review of key determinants that affect foreign direct investment (FDI) inflows in Nepal. Identifying prominent variables that attract foreign investors is crucial for policymakers, corporations, and other stakeholders in Nepal. The research will involve a thorough analysis of several factors that influence FDI inflows in Nepal.

Literature Review

Foreign Direct Investment (FDI) and Its Forms

FDI is defined as when a foreign investor controls ten percent or more of the common shares or voting power of an incorporated business or the equivalent in an unincorporated business. These investments can take the form of branches, associates, or subsidiaries (IMF, 1993). Mullins (2020) also highlights that FDI typically involves investing at least ten percent in ordinary shares.

The forms of FDI have evolved over the past decade. Initially, a majority of FDI was directed towards fixed assets such as machinery, equipment, and buildings. However, in recent years, there has been a notable increase in technological startups, driven by the growing popularity of the Internet, leading to a shift in foreign investment patterns. Many of these startups, unlike traditional manufacturers, do not require extensive manufacturing facilities or large warehouses to store goods (Páez & Páez, 2011).

General FDI Theory and Main Determinants for FDI Inflow

Up until the 1960s, foreign direct investment (FDI) was primarily perceived as the transfer of capital across borders, justified by investment theories and portfolio concerns. The fundamental rationale for foreign investment was that it occurred due to differing rates of return across countries (Dirk et al., 2015). Salette & Tinbergen (1965) introduced a gravity model for trade, directly inspired by Newton's Law of Gravitation, where economic size and distance between trading partners were significant control variables.

The internalization theory, proposed by Buckley and Casson (1976), asserts that firm-specific advantages are crucial determinants of FDI flows. Hymer (1976) argued that FDI is not merely a financial decision based on capital markets but rather a strategic choice at the firm level. Professor Dunning formulated the eclectic theory (O-L-I framework), which integrates ownership (O), location (L), and internalization (I) advantages to explain FDI flows. This theory posits that FDI flows are driven by advantages such as monopolistic control, technological superiority, and economies of scale (Dunning, 1988).

Anderson & Van Wincoop (2003) refined the gravity model by proposing a theoretical framework that combines global supply (production) and demand considerations, incorporating anticipated shipping costs. Their model also accounts for multilateral (inward and outward) resistance, acknowledging that demand and supply are influenced by the entire spectrum of market participants rather than just bilateral interactions. Since then, advancements in the model have included log-linear estimators for panel data (Baldwin & Taglioni, 2006; Martinez-Zarzoso, 2013), the incorporation of country and dyadic fixed effects (Anderson, 2011; Head & Mayer, 2014), and the adaptation of Poisson Pseudo Maximum Likelihood (PPML) techniques.

Some policy factors mentioned as determinants of FDI include political and investment stability, as well as financial incentives like corporation tax. Although the latter typically have a significant impact on FDI, the magnitude is often modest. The author suggests that researchers use these factors more as controls rather than as the primary policy variables (Baier, 2020).

The gravity theory of trade predicts a positive relationship, as larger economies with substantial populations are capable of satisfying a greater share of global demand (Nielsen et al., 2017). Theoretical models, particularly the classical OLI approach, emphasize that a combination of ownership advantages, market size and characteristics, factor costs, transport costs, protectionism, and other factors including infrastructure, property rights, and industrial relations, influence FDI inflows (Faeth, 2009, p. 174).

The factors influencing FDI flows to 15 Latin American emerging economies from 1991 to 1998 were examined by Nunes et al. (2006). FDI inflows were analyzed as the dependent variable, while openness, market size, infrastructure, macroeconomic stability, wages, human capital, and natural resources served as independent factors. The data revealed a positive relationship between the economy's openness, infrastructure, and market size, and a negative relationship between FDI and inflation, wages, or labor costs.

In the context of factors influencing FDI in Nepal, several studies have been conducted. Shrestha (2022) concluded that Nepal lags behind in diplomatic capabilities, technology transfer, market access, investment promotion, identification of promising investment regions, capacity development of the current workforce, and assistance for foreign investors in making investment decisions. The study utilized regression analysis on a 10-year dataset for trend analysis.

Sahoo (2012) asserts that infrastructure availability and the motivation for economic development are primary determinants of FDI inflows in the South Asian context. Other influencing factors include labor relations, trade openness, reforms, and macroeconomic stability. In the Asia-Pacific region, which includes Nepal, GDP, trade openness, and political stability positively affected foreign

direct investment inflows, while the inflation rate had a negative effect. Among these factors, political stability had the most significant impact over the long term (Rashid et al., 2017). There is evidence of a positive correlation between FDI and political stability in the Nepalese context, particularly since 2015 following the implementation of the new Constitution, which coincided with increased FDI inflows (Pant et al., 2018).

Conceptual framework

Benchmarking the aforementioned theoretical and empirical reviews, FDI and its proxies can be modeled. A synthesis of the literature has led to the formulation of a research model that encompasses key determinants of FDI. The significance of FDI is crucial for both developed and developing countries. Identified through the literature review, potential determinants of FDI include market size, labor costs and productivity, political risk, infrastructure, economic growth, and taxation (Rudra, 2006). Therefore, FDI and its determinants can be modeled as follows:

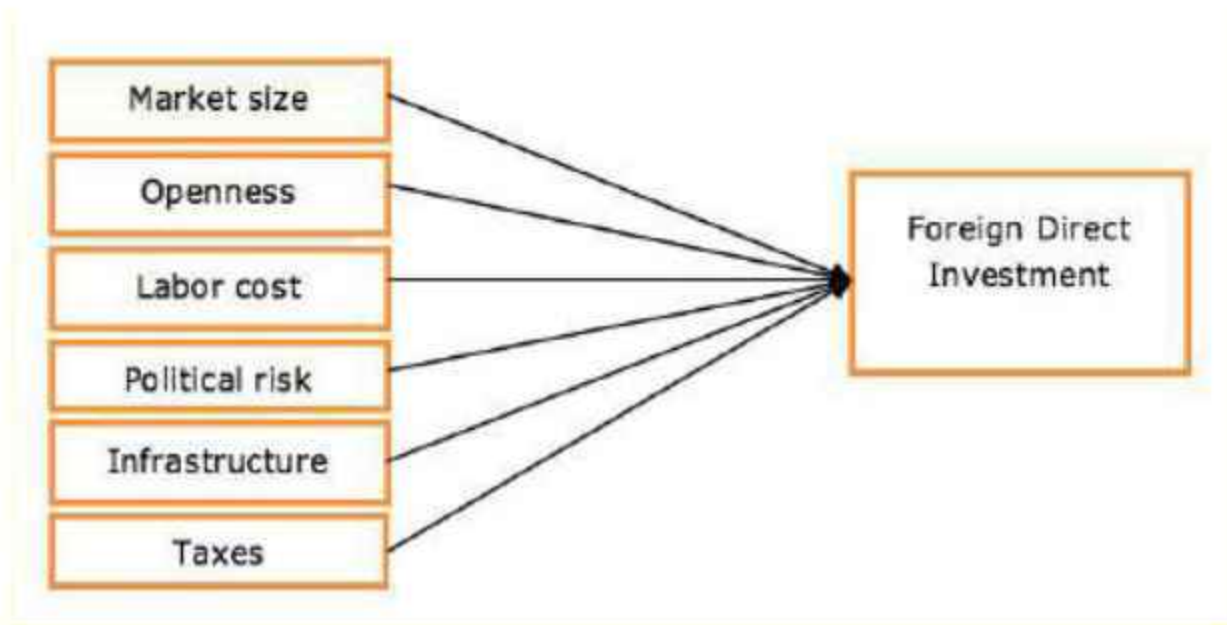

Figure 1. Foreign direct investment and its determinants.

Source: (Rudra, 2006).

Data and Methodology

This study aims to identify factors influencing foreign direct investment (FDI) inflows in Nepal using an empirical research design. The analysis focuses on developing an econometric model based on a comprehensive literature review to analyze the determinants of FDI inflows.

Initially, the trend of foreign direct investment inflows will be analyzed using data sourced from the Department of Industry (DOI). Following this trend analysis, empirical analysis will be conducted. Predictors from both groups will be incorporated into the model. The model seeks to encompass the

key factors affecting FDI in Nepal, drawing from various literature sources to establish the theoretical framework, expressed as follows:

- (1) **Foreign Direct Investment** = Market Size + Growth + Taxation + inflation + Openness + Labour Costs + Political stability + Infrastructure + Corruption control + Others control variables

Proxy variables for each determinant have been utilized for the analysis. These variables are presented below.

Table 1 Determinants of FDI and proxy variables

Determinants	Proxy variables for analysis
Market Size, and Growth	Log of GDP, Population growth
Taxation	Taxes on international trade, Taxes on goods and services
Inflation	Inflation of Nepal
Labor Cost	Minimum wages of Nepal
Political Stability and Corruption control	Political Stability index, Corruption control index, Number of corruption control institutions.
Openness	Openness index (total trade to GDP)
Infrastructure	Road access in KM, Electricity consumption
Other control variables	Source Country's GDP, Inflation of source country

Data and Sources of Data

Secondary data were collected for the analysis. The first dataset consists of country-wise FDI inflow data obtained from the Ministry of Industry, the nodal government department directly responsible for FDI inflow. This dataset covers annual flows from 93 countries spanning the period from 1990 to 2022, comprising 868 observations. FDI flows from these source countries exhibit significant irregularity.

In addition to FDI inflow data, this study utilizes various indicators sourced from the World Bank's databank, including GDP, population growth, school enrollment rates, source country GDP, inflation rates, remittances per capita, average taxation rates, and trade openness indicators. The World Governance Indicators are employed for indices such as the rule of law, control of corruption, and political risk assessments.

Minimum wage data were sourced from Rudra (2006) and various government announcements in Nepal. Similarly, data on road access (in kilometers) and electricity consumption were gathered from reports published by the Ministry of Finance (MOF).

Econometric Models

OLS Model

The Ordinary Least Squares (OLS) regression model for the logarithm of FDI inflows and its determinants can be formulated as follows:

$$(2) \quad \ln(fdi)_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln(gdp)_t + \beta_2 \ln(gdp_{source})_{it} + \beta_3 (inflation)_t + \beta_4 \ln(inflation_{source})_{it} + \beta_5 popgrowth_t + \beta_6 openness_t + \beta_7 polstability_t + \beta_8 cocindex_{it} + \beta_9 cocnoofsource_t + \beta_{10} minwage + \beta_{11} (roadaccess)_t + \beta_{12} electricity\ consumption_t + \beta_{13} tot_t + \beta_{14} togs_t + \varepsilon_{it}$$

In equation (2), *iii* and *ttt* represent the source country for FDI and the time period, respectively. The natural logarithm of FDI (outcome variable) is denoted as $\ln\{FDI\}_{(.)}$. The control variables $\ln\{GDP_{source}\}$ and $\ln\{GDP\}$ represent the logarithm of GDP of the source country and Nepal for the given year, respectively. Inflation and Inflation source denote the inflation rate of Nepal and the source country, respectively, for the specified period. Pop growth and Openness represent the population growth rate and openness of Nepal, respectively. The variables Palatability, Cocindex, Cocnoofsource, and Min wage denote the political stability index, corruption control index, number of corruption control agencies, and minimum wages in Nepal for the specified period. Similarly, Tot and Togs represent taxes on international trade and taxes on goods and services, respectively.

Fixed Effect Model with time trend

The fixed effects method is employed to estimate the relationship between the dependent variable and predictors while controlling for time-invariant variables. Each source country for FDI is assigned a unique intercept in the equation to account for invariant factors. Additionally, a time trend is included in the model. The equation can be formulated as follows:

$$\ln(fdi)_{it} = \beta_0 + \alpha_i C_i + \gamma trend + \beta_1 \ln(gdp)_t + \beta_2 \ln(gdp_{source})_{it} + \beta_3 (inflation)_t + \beta_4 \ln(inflation_{source})_{it} + \beta_5 popgrowth_t + \beta_6 openness_t + \beta_7 polstability_t + \beta_8 cocindex_{it} + \beta_9 cocnoofsource_t + \beta_{10} minwage + \beta_{11} (roadaccess)_t + \beta_{12} electricity\ consumption_t + \beta_{13} tot_t + \beta_{14} togs_t + \varepsilon_{it}$$

where, C_i represents the dummies for country *i*. α_i is the fixed effect capturing all behavioral differences between countries.

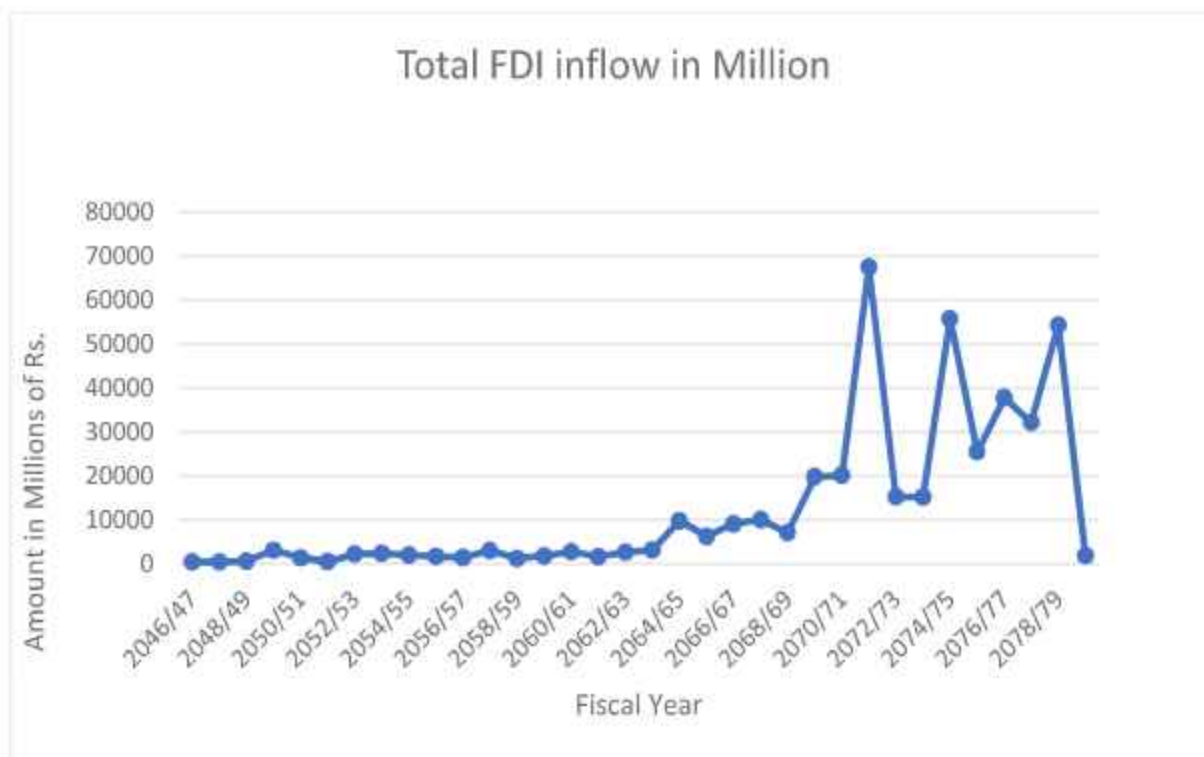
Data Presentation and analysis

Foreign direct investment trends in Nepal

Nepal has received commitments of FDI from 93 countries and territories since 1990 (2046/47 B.S.). The total FDI commitment stands at Rs. 417,969.9 million as of 2022 (FY2078/79), averaging Rs. 13,061.56 million per annum. Over the past 10 years, the average annual FDI inflow has increased to

nearly Rs. 34,334.95 million. The growth in FDI inflows has been characterized by high variability and fluctuations, as illustrated below. However, the overall trend in FDI inflows from 1990 to 2022 has been positive.

Figure 2 Total FDI inflow in million

China is Nepal's largest FDI partner, having invested Rs. 186,152.1 million over the past 32 years. China's FDI commitment constitutes approximately 44 percent of the total FDI inflows into Nepal during this period. Similarly, India has committed nearly Rs. 100,890.6 million, making it the second-largest source of FDI for Nepal. Following them are Hong Kong, the United States, the Republic of Korea, the British Virgin Islands, among others. The top fifteen countries in terms of FDI partnerships with Nepal are listed below.

Table 2 top FDI partner countries for Nepal

S.N.	Countries	Total FDI inflow (in Millions of Rs.)	No. of Employment
1.	China	186152.1	94643
2.	INDIA	100890.6	69844
3.	Hong Kong SAR, China	29447.67	5277
4.	United States	15516.67	18797
5.	Korea, Rep.	12799.98	11767
6.	BRITISH VIRGIN ISLANDS	11064.28	2326

7.	SINGAPORE	8484.29	4112
8.	United Kingdom	7994.33	10132
9.	SPAIN	6970.25	718
10.	UNITED ARAB EMIRATES	3810.57	1931
11.	CANADA	3620.18	2683
12.	MAURITIUS	3434.7	1055
13.	JAPAN	3396.72	9778
14.	SWITZERLAND	2962.03	1600
15.	Netherlands	2100.7	4473

Results and Discussion

Based on the empirical strategy, the results are presented in Table 3. The dependent variable, the logarithm of FDI inflows, has been regressed against various independent variables as shown in the table. Column (1) displays the results of the OLS regression between the logarithm of FDI and its determinants without controlling for the time trend. Column (2) includes the results with the time trend controlled. Additionally, Column (3) introduces a country-fixed effects model to control for time-invariant factors that influence FDI flows but do not change over time. Column (4) further includes the time trend, alongside the country-fixed effects model.

Table 3. results: determinants of FDI inflow

Outcome Variable: Log of FDI inflow in Nepal	(1)	(2)	(3)	(4)
Log of GDP of Nepal	0.237 (0.496)	2.294 (1.596)	0.0711 (0.420)	1.075 (1.302)
Log of GDP of Source Country	0.963*** (0.0921)	0.966*** (0.0921)	1.137** (0.510)	1.174** (0.512)
Inflation of Nepal	-0.0167 (0.0160)	-0.0317 (0.0197)	-0.00969 (0.0127)	-0.0170 (0.0159)
Inflation of Source Country	0.000580* (0.000338)	0.000403 (0.000379)	0.00184*** (0.000396)	0.00176*** (0.000426)
Population Growth of Nepal	-0.0160 (0.285)	0.146 (0.314)	-0.0118 (0.234)	0.0670 (0.266)

Openness of Nepal	0.00734 (0.0163)	0.00861 (0.0163)	0.0212 (0.0143)	0.0218 (0.0144)
Political Stability Index	0.636* (0.325)	0.578* (0.328)	0.641** (0.260)	0.611** (0.261)
Control of Corruption Index	-0.996 (0.704)	-0.959 (0.700)	-0.930 (0.573)	-0.908 (0.569)
Corruption Control: No. of Sources	-0.0437 (0.0988)	0.0580 (0.122)	-0.0134 (0.0797)	0.0355 (0.0989)
Minimum Wages of Nepal	-0.000101 (0.000102)	-8.66e-05 (0.000103)	-5.90e-05 (8.12e-05)	-5.19e-05 (8.11e-05)
Road Access in KM	6.91e-05 (5.23e-05)	7.95e-05 (5.28e-05)	9.44e-05** (4.75e-05)	9.91e-05** (4.81e-05)
Total Electricity Consumption	0.000329** (0.000158)	0.000414** (0.000173)	0.000138 (0.000114)	0.000180 (0.000126)
Tax on International Trade	-0.0486 (0.0693)	-0.0710 (0.0720)	-0.0853 (0.0629)	-0.0956 (0.0652)
Tax on Goods and services	-0.120 (0.0732)	-0.124* (0.0732)	-0.149** (0.0613)	-0.151** (0.0615)
Observations	830	830	830	830
R-squared	0.254	0.256	0.586	0.587
Fixed Effect	No	No	Yes	Yes
Time Trend	No	Yes	No	Yes

Robust standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Table 3 illustrates that political stability is a significant determinant of FDI inflows in Nepal. In column (1), the coefficient of the stability index is 0.636, highly significant at the 5% level. This

suggests that a 1-point increase in the political stability index leads to a 63.6% increase in FDI inflows. This result is derived from an OLS regression between the logarithm of FDI and its determinants without controlling for the time trend. Controlling for the time trend in columns (II) and (IV) still shows a significant impact similar to the result without controlling for the trend.

Columns (III) and (IV) introduce a Fixed Effects (FE) model, revealing that political stability remains a prominent factor affecting FDI inflows. Specifically, a 1-point increase in Nepal's political stability index leads to a 61.1% increase in FDI inflows, with the coefficient being significant at the 5% level.

Another influential factor affecting FDI inflows is taxation on goods and services. A 1% increase in this tax rate is associated with a 15.1% decline in FDI, as indicated by the coefficient significant at the 5% level. This suggests that FDI inflows in Nepal are highly sensitive to changes in the tax rate.

Access to roads also plays a significant role in enhancing FDI inflows, although the coefficient of road access in kilometers relative to FDI inflows is relatively small.

Factors originating from the partner country also influence FDI inflows in Nepal. The table further reveals that GDP growth in the source country positively impacts FDI inflows in Nepal, with a 1% increase in GDP leading to a 1.74% increase in FDI inflows. Similarly, the inflation rate of the source country positively affects FDI inflows in Nepal, whereas there is no evidence of a significant impact of inflation within Nepal on FDI inflows.

Furthermore, there is no significant evidence showing the impact of changes in minimum wages and openness on FDI inflows in Nepal.

Conclusion and Recommendation

Identifying the determinants of FDI in Nepal is a broad and complex task. This study aims to identify the variables affecting Nepal's foreign direct investment (FDI). A fixed effects model is used to estimate the relationship between the dependent variable and predictors while controlling for time-invariant variables. The analysis demonstrates that political stability and infrastructure quality positively influence FDI inflows. Specifically, FDI inflows increase by 61.1% if Nepal increases its political stability index by 1 point, with the coefficient significant at the 5% level. On the contrary, the negative relationship highlighted by higher taxes on products and services underscores the need to reconsider the application of heavy taxing regimes. A 1% increase in taxes on goods and services in Nepal is associated with a 15.1% decline in FDI inflows, indicating that FDI inflows are highly sensitive to tax rates. Furthermore, there is no evidence suggesting a significant association between wage levels and FDI.

Given that political stability forms the bedrock of a country, it is crucial for leaders to find common ground. Therefore, formulating and implementing reliable, efficient, and stable FDI policies through political consensus is paramount. Fiscal policies should be carefully crafted to attract investments, particularly in infrastructure sectors such as roads, electricity, and telecommunications. Additionally, reviewing existing policies on indirect taxes like import duty, excise duty, and value-added tax rates is recommended. In conclusion, promoting political stability, enhancing infrastructure development,

and reviewing tax policies are essential steps to improve the investment climate and attract more FDI to Nepal.

References

- Anderson, J. E. (2011). The Gravity Model. *Annual Review of Economics*. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-111809-125114>
- Baier, F. J. (2020). Foreign Direct Investment and Tax: OECD Gravity Modelling in a World with International Financial Institutions. *Athens Journal of Business & Economics*. <https://doi.org/10.30958/ajbe.6-1-3>
- Baldwin, R., & Taglioni, D. (2006). Gravity for Dummies and Dummies for Gravity Equations. *Centre for Economic Policy Research Discussion Paper*. <https://doi.org/10.3386/w12516>
- Bank, N. R. (2018). A survey report on foreign direct investment in Nepal. *Research Department*, 25.
- Buckley, P.J. and Casson, M.C. (1976). "The Future of the Multinational Enterprise", *Homes & Meier: London*.
- Denisia, V. (2010). Foreign direct investment theories: An overview of the main FDI theories. *European journal of interdisciplinary studies*, (3).
- Dirk, M., Schram-Klein, H., & Zentes, J. (2015). Strategic International Management. In *Springer Gabler*. Springer Gabler. <https://doi.org/10.1024/0040-5930.60.10.651>
- Dunning, J. H. (1988): "The Eclectic Paradigm of International Production: A restatement and some possible extensions", *Journal of International Business Studies issue 19*
- Faeth, I. (2009). Determinants of foreign direct investment - A tale of nine theoretical models. In *Journal of Economic Surveys*. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.2008.00560.x>
- Head, K., & Mayer, T. (2014). Gravity Equations: Workhorse, Toolkit, and Cookbook. In *Handbook of International Economics*. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-54314-1.00003-3>
- Hymer, S., 1976 (1960 dissertation): "The International Operations of Nation Firms: A Study of Foreign Direct Investment", *Cambridge, MLT Press*.
- Martínez-Zarzoso, I. (2013). The log of gravity revisited. *Applied Economics*. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.599786>
- Nielsen, B. B., Asmussen, C. G., & Weatherall, C. D. (2017). The location choice of foreign direct investments: Empirical evidence and methodological challenges. In *Journal of World Business*. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2016.10.006>

- Nunes, L. C., Oscategui, J., & Peschiera, J. (2006). DETERMINANTS OF FDI IN LATIN AMERICA Luis C. Nunes, José Oscategui y Juan Peschiera Octubre, 2006. *Africa*.
- Pant, D. P., Acharya, B., & Kattel, M. R. (2018). "Foreign Direct Investment in Nepal." *Policy Research Institute*
- Rashid, M., Looi, X. H., & Wong, S. J. (2017). Political stability and FDI in the most competitive Asia Pacific countries. *Journal of Financial Economic Policy*, 9(02), 140-155.
- Rudra, G. (2006). Analysis of the Wage Structure in Nepal. *Issue of the World of Work in Nepal*. <https://doi.org/10.18775/ijjed.1849-7551-7020.2015.23.2003>
- Sahoo, P. (2012). Determinants of FDI in South Asia: role of infrastructure, trade openness and reforms. *The Journal of World Investment & Trade*, 13(2), 256-278.
- Shrestha, H. (2022). Factors affecting FDI inflow in Nepal (*Doctoral dissertation, Department of Public Administration*).

Appendices

Appendix 1

Summary statistics of Variables

VARIABLES	(1) N	(2) mean	(3) sd	(4) min	(5) max
Log of FDI inflow in Nepal	868	3.527	1.975	0	10.75
Log of GDP of Nepal	863	27.70	1.033	25.36	29.23
Population Growth of Nepal	863	1.139	0.732	0.186	2.799
Inflation	863	8.414	5.163	3.070	26.40
Openness	863	46.13	5.893	32.19	64.04
Tax on International Trade	863	18.07	4.469	14.46	25.95
Tax on Goods and Services	863	9.994	3.437	6.37	16.91
Road Access in KM	863	21,103	8,898	7260	33,871
Minimum Wages	863	6,256	4,250	931	15,000
No of Corruption controlling agencies	863	9.598	3.585	1	13
Corruption control index	863	-0.636	0.199	-0.953	0
Inflation of source country	837	5.992	43.23	-2.079	891.2
Log GDP of Source Country	848	11.71	0.763	8.381	13.41
Total Electricity Consumption	863	2,369	1,602	713	7,268
Political Stability Index	863	-1.006	0.650	-2.149	-0.0711

Appendix 2

Correlation of different variables with Log of FDI inflow in Nepal

VARIABLES	Correlation
Log of GDP of Nepal	0.296
Log of GDP of Source Country	0.39
Inflation of Nepal	-0.09
Inflation of Source Country	-0.022
Population Growth of Nepal	-0.04
Openness of Nepal	-0.012
Political Stability Index	0.17
Control of Corruption Index	0.23
Corruption Control: No. of Sources	0.12
Minimum Wages of Nepal	0.33
Road Access in KM	0.18
Total Electricity Consumption	0.34
Tax on International Trade	-0.23
Tax on Goods and services	0.13

प्रशासन वर्ष १६, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३९, २०८१ असार

का.जि.प्र.का.द.नं. १७६/०६७/६८